

મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ

[શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનો છાયાનુવાદ]

સંપાદક

ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ

શ્રી પૂંજભાઈ જૈનગ્રંથભાલા

૧. સુત્તનિપાત	૧-૦-૦
એ સુપ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ	
૨. ભગવાન યુદ્ધના પચાસ ધર્મસંવાદ	૧-૦-૦
‘ મન્નિઝમનિકાય’ના પ્રથમ ૫૦ સંવાદો	
૩. ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ	૧-૦-૦
‘ નાયાધર્મમહાસુત્ત’નો ગુજરાતી અનુવાદ	
૪. ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો	૦-૮-૦
‘ ઉવાસંગદસાસુત્ત’નો ગુજરાતી અનુવાદ	
૫. જૈન દષ્ટિએ પ્રહ્લચર્યવિચાર	૦-૫-૦
સ્વતંત્ર નિબંધ	
૬. સન્મતિપ્રકરણ	૧-૮-૦
મૂળ, ગુજરાતી અનુવાદ, ટિપ્પણો ઇ૦	
૭. જિનાગમકથાસંગ્રહ	૧-૪-૦
પ્રાકૃત વ્યાકરણ, કૌશ, ટિપ્પણો સાથે	
૮. શ્રીમદ્ની જીવનયાત્રા	૦-૮-૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જીવનકથા	
૯. શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો	૦-૧૨-૦
તેમનાં લખાણોમાંથી વિષયવાર તારવેલા ઉતારા	
૧૦. મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ	૧-૦-૦
‘ શ્રી સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર’નો છાયાનુવાદ	
૧૧. મહાવીરસ્વામીનો આચારધર્મ	૦-૧૨-૦
‘ શ્રી આચારાંગસૂત્ર’નો છાયાનુવાદ	
૧૨. યુદ્ધચરિત	૧-૪-૦
મૂળ પાલિ ગ્રંથોને આધારે લખેલું પ્રામાણિક જીવનચરિત્ર	
૧૪. શ્રીકુંદકુંદાચાર્યનાં ત્રણ રત્નો	૦-૮-૦
પ્રવચનસાર, સમયસાર અને પંચાસ્તિકાયસારસંગ્રહ	
૧૫. યોગશાસ્ત્ર	૧-૦-૦
શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યકૃત સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથનો છાયાનુવાદ	

શ્રી પૂજાભાઈ જૈનચંદ્રમાલા - ૧૩

મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ

[' શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર 'નો છાયાનુવાદ]

સંપાદક

ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ

અપ્પા ચેવ દમેયવ્વો અપ્પા હુ खल्ल दुइमो ।

અપ્પા દન્તો સુહી હોઈ અસ્સિં લોએ પરસ્થ ય ॥

પોતાની જાતને જ જીતવી જોઈએ; પોતાની જાત જ જીતવી મુશ્કેલ છે. જોલું પોતાની જાત જીતી છે, તે આ લોકમાં અને અન્ય લોકમાં સુખી થાય છે. [૧-૧૫]

શ્રી જૈનસાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ

c/o નવજીવન કાર્યાલય

અમદાવાદ

પ્રકાશક : ગોપાલદાસ હાલાભાઈ પટેલ,
મંત્રી, શ્રી જૈનસાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ
અમદાવાદ

આવૃત્તિ બીજી, સન ૧૯૩૮

એક રૂપિયા

મુદ્રક : જીવજી હાલાભાઈ દેસાઈ,
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

ઉપોદ્ધાત

૧

આ ગ્રંથ જૈન આગમગ્રંથોમાંના 'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર'નો ધ્યાયાનુવાદ છે. જૈન આગમગ્રંથોમાં તેને 'મૂલસૂત્ર' કહેવાતા વિભાગમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. 'મહાવ્યુત્પત્તિ' ગ્રંથમાં 'મૂલગ્રંથ' શબ્દ 'બુદ્ધના પોતાના શબ્દો' એવા અર્થમાં આપ્યો છે. બીજે પણ 'મૂલ' શબ્દ એવા અર્થમાં વપરાયેલો જોવામાં આવે છે. એટલે જૈનોએ પણ 'મૂલ' શબ્દ 'મહાવીરના પોતાના શબ્દો' એ અર્થમાં વાપર્યો હોય એમ બનવાજોગ છે.

ઉપરની માન્યતાને બીજી રીતે પણ ટેકો મળે છે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના છેલ્લા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે, "આ પ્રકારે મુમુક્ષુઓને માન્ય એવાં ૩૬ ઉત્તમ (ઉત્તર) અધ્યયનો પ્રગટ કરીને જ્ઞાતપુત્ર શ્રીમહાવીર ભગવાન પરિનિર્વાણ પામ્યા, એમ હું કહું છું." [૩૬,૨૬૭] કલ્પસૂત્રના જિનચરિતમાં પણ કહ્યું છે કે, મહાવીર ભગવાન

તેમના છેવટના ‘પબ્લુસન’ દરમ્યાન પુણ્યનાં તથા પાપનાં ક્ષણ વર્ણવતાં પપ અધ્યયનો અને ૩૬ અણુપૂછ્યા પ્રશ્નોનું વિવરણ કરીને નિર્માણ પામ્યા. ‘કલ્પલતા’-કાર જણાવે છે કે એ ૩૬ પ્રશ્નોનું વિવરણ એ જ ‘ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર’. જૈન આગમોમાં ‘૩૬ અધ્યયનો’ અને ‘અણુપૂછ્યા પ્રશ્નો’ એ બંને વિશેષણો લાગુ પડે તેવો બીજો કોઈ ગ્રંથ ન હોવાથી તે માન્યતા સ્વીકારવામાં વાંધો લાગતો નથી. ઘણાં આગમોની શરૂઆત એવી રીતે થાય છે કે, જંબુસ્વામીએ સુધર્મસ્વામીને પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય અને સુધર્મસ્વામી એ પ્રશ્નના જવાબમાં તે આગમ કહી બતાવતા હોય. પરંતુ ઉત્તરાધ્યયનમાં તેવું કંઈ જણાતું નથી; તેથી તેનાં અધ્યયનોને ‘અણુપૂછ્યા પ્રશ્નોનું વિવરણ’ એવું વિશેષણ બંધબેસતું આવે છે. અલગત બીજા, સોળમા અને એગણત્રીસમા અધ્યયનમાં સુધર્મસ્વામીએ જંબુસ્વામીને ઉદ્દેશેલા મનાતા કેટલાક પ્રાસ્તાવિક શબ્દો છે, જેમકે : ‘શ્રુતમ્ મયાયુષ્મંસ્તેન મગવતા એવામાહ્યાતમ્ ।’ પરંતુ તે બધું કોઈએ પૂછેલા પ્રશ્નના જવાબમાં કહ્યું હોય એવું નથી.

આ ઉપરાંત, ‘ઉત્તરાધ્યયન’ નામનો જે અર્થ નીકળી શકે તેમ છે, તે ઉપરથી પણ ઉપરની દલીલને ટેકા મળે છે. ‘ઉત્તરકાંડ,’ ‘ઉત્તરખંડ,’ ‘ઉત્તરગ્રંથ,’ ‘ઉત્તરવલ્લી’ વગેરે પ્રયોગોમાં ‘ઉત્તર’ શબ્દ ‘પછીનું’— ‘છેવટનું’ એવા અર્થમાં વપરાયો છે. એટલે ‘ઉત્તરાધ્યયન’ નો અર્થ ‘છેવટનાં—અંતિમ—અધ્યયનો’ એવો જ થાય. ‘સૂત્ર’ શબ્દ તો જૈનો અને યૌદ્ધો ‘શાસ્ત્રગ્રંથ’

એવા અર્થમાં જ વાપરે છે ; તેને અને બ્રાહ્મણોના સૂત્રગ્રંથોની શૈલીને કશી લેવાદેવા નથી.

જૈન પરંપરા ‘ઉત્તરાધ્યયન’ના વિષયને મહાવીર ભગવાને છેક છેવટે કહ્યો હતો એવું માન્ય રાખે છે, પરંતુ ‘ઉત્તરાધ્યયન’ નામનો અર્થ એ રીતે કરતી નથી. નંદીસૂત્રની ટીકામાં કહ્યું છે કે : “આ અધ્યયનો સર્વ અધ્યયનોના નિગમ-સાર-રૂપ છે.” એટલે કે, તે ‘ઉત્તર’ શબ્દનો અર્થ ‘ઉત્તમ,’ ‘શ્રેષ્ઠ,’ એવો લે છે. ‘ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્ર’ના ટીકાકારો પણ ‘ઉત્તર’ શબ્દનો અર્થ એવો જ લે છે. પરંતુ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પુસ્તકના કે તેના વિભાગના નામ તરીકે એ શબ્દ ‘અંતિમ’—‘છેવટનું’ એવા જ અર્થમાં વપરાય છે.

આ બધી ચર્ચા ધ્યાનમાં રાખી આ અનુવાદનું નામ ‘ભગવાન મહાવીરનો અંતિમ ઉપદેશ’ એવું રાખ્યું છે. છતાં તે ઉપરથી એવું માનવાની જરૂર નથી કે એ આખું સૂત્ર ભગવાન મહાવીરના જ શબ્દોમાં છે, કે ખીજ પણ કેઈ એક જ લેખકની કૃતિ છે. ટીકાકારો તો દરેક અધ્યયનને આગળના કે પાછળના અધ્યયન સાથે કેવો સંબંધ છે તે દર્શાવવા તેમના રિવાજ મુજબ પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ ઉપરચોટિયા નજર કરનારને પણ લાગ્યા વિના રહેશે નહિ કે, તેમાં ભિન્ન ભિન્ન આગતો ગુદે ગુદે સમયે ગુદે ગુદે હાથે એકત્રિત થયેલી છે. આપણે એ વસ્તુ જરા વિગતથી તપાસીએ.

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનું પ્રયોજન વર્ણવતાં જૂના ગ્રંથોમાં જણાવવામાં આવે છે કે, તેનો હેતુ, ‘યુવાન ભિક્ષુને

તેનાં મુખ્ય કર્તવ્યોનું ભાન કરાવવું; ઉપદેશ અને દષ્ટાંત વડે ભિક્ષુજીવનની આવશ્યકતા તેના મન ઉપર ઠસાવવી; તેના માર્ગમાં આવતાં વિદ્વો અને મુશ્કેલીઓ આગત તેને સાવચેત કરવો; તથા તેને કાંઈક સૈદ્ધાંતિક માહિતી આપવી,' — એ છે. અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, જૈન આગમોમાં ખરેખર જૂના કહી શકાય તેવા આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, વગેરે ગ્રંથો — કે જેમાં ઉત્તરાધ્યયનનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે — તે બધામાં, પછીના — મુખ્યત્વે ગદ્ય^૧ — ગ્રંથોની માફક ભાગ્યે જ કાંઈ ખાસ સૈદ્ધાંતિક કે દાર્શનિક ચર્ચાઓ કે વિવરણો હોય છે. પરંતુ ઉત્તરાધ્યયનમાં કેટલાંક અધ્યયનો એવાં છે કે જેમાં માત્ર સૈદ્ધાંતિક માહિતી છે. તે જેમકે: ૨૪મું, ૨૬મું, ૨૮મું, ૨૯મું, ૩૦મું, ૩૧મું, ૩૩મું, ૩૪મું, અને ૩૬મું. આ નવ અધ્યયનોમાં માત્ર સૈદ્ધાંતિક આગતો જ ચર્ચા છે અને તે પણ પછીના આગમગ્રંથોમાં કે આગમગ્રંથો ન ગણાતા ગ્રંથોના લેખકોનાં પુસ્તકોમાં (જેવાં કે ઉમાસ્વામિનું 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર') આવતી પરિભાષામાં. અલગત, બંધી આગતોમાં તે ભાગો પછીના ગ્રંથોના મુદ્દાઓ સાથે નથી જ મળતા આવતા; તેમજ તેમનું વિવરણ પણ પછીના ગ્રંથો જેવું છેક દાર્શનિક નથી.

૧. ઉત્તરાધ્યયનનાં ૩૬ અધ્યયનોમાંથી ૨૯મું અધ્યયન, ૨ જ અને ૧૬મા અધ્યયનનો શરૂઆતનો ભાગ, તથા છઠ્ઠા અધ્યયનને અંતે થોડી લીટીઓ ગદ્યમાં છે. બાકીનો બધો ૧૬૪૩ શ્લોકો જેટલો ભાગ પદ્યમાં જ છે.

હવે, એક વાત તો તરત જ ધ્યાનમાં આવશે કે, માત્ર સૈદ્ધાંતિક મુદ્દાઓ ચર્ચાતાં એ અધ્યયનો ગ્રંથના છેવટના ભાગમાં જ એકત્રિત કરવામાં આવ્યાં છે.^૧

વળી એ પણ એક ધ્યાન ખેંચે તેવી બાબત છે કે, આ છેવટનાં અધ્યયનો સિવાયનાં બીજાં તમામ અધ્યયનોમાં બીજા આગમ ગ્રંથોનો કે તેમના અસ્તિત્વનો કોઈ પણ ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી; બ્યારે તે છેવટનાં અધ્યયનોમાં આગમોના તેમજ તેમાંય પછીના સમયના કેટલાક ગ્રંથોના ઉલ્લેખો છે.^૨

૧. જો કે તેમનો ક્રમ સળંગ નથી; તેમની વચ્ચે ભિન્ન વિષયવાળાં અધ્યયનો વેરાયેલાં પડ્યાં છે. પરંતુ તેવાં અધ્યયનોમાંથી માત્ર ૨૫ મું અધ્યયન જ વસ્તુતાએ પ્રાચીન ગણી શકાય તેમ છે; કારણ કે તેમાં સુત્તનિપાત જેવા બૂના બૌદ્ધ ગ્રંથના ફકરાઓ સાથે તદ્દન મળતા આવતા થોડા પણ તરત ધ્યાન ખેંચે તેવા ભાગો છે. ૨૭ મું અધ્યયન પણ પ્રાચીન શૈલીનું છે અને તેને ગર્ગ નામના પ્રાચીન ઋષિના નામ સાથે સાંકળવામાં આવ્યું છે. ૩૨ માં અધ્યયનમાં પ્રમાદસ્થાનો વિષે સામાન્ય ધાર્મિક ચર્ચા છે; અને ૩૫ માં અધ્યયનમાં ભિક્ષુના જીવન વિષે ઉપલક્ષ્ય માહિતી છે. આ ચાર અધ્યયનો બાદ કરતાં, ઉત્તરાધ્યયનનાં ૨૪ થી માંડી અંત સુધીનાં બધાં અધ્યયનો માત્ર સૈદ્ધાંતિક ચર્ચાને લગતાં છે.

૨. જુઓ ૨૪,૩ (બાર અંગો વિષે); ૨૮,૨૧ (અંગો અને અંગબાહ્ય ગ્રંથો વિષે); ૨૮,૨૩ (૧૧ અંગો, પ્રકીર્ણો અને દષ્ટિવાદ વિષે); ૩૧,૧૩ અને ૧૬ (સૂત્રકૃતાંગના બે ખંડો વિષે); ૩૧,૧૪ (છઠ્ઠાં અંગનાં ૧૯ અધ્યયનો વિષે); ૩૧,૧૭ (દશાશ્રુતસ્કંધ, બૃહત્કંધ અને વ્યવહારસૂત્રનાં ૨૬ અધ્યયનો વિષે); ૩૧,૧૮ આચારાંગ (પ્રકલ્પ) નાં ૨૮ અધ્યયનો વિષે.

આ ઉપરથી એટલું તો જરૂર ફલિત થાય છે કે, ઉત્તરાધ્યયન કોઈ એક લેખકની કૃતિ તો નથી જ. શરૂઆતમાં તે ગ્રંથ ધમ્મપદ, સુત્તનિપાત જેવા પ્રાચીન ગૌઠ ગ્રંથો જેવો હશે. તેમાં તે વખતે સૈદ્ધાંતિક આગતોનો સમાવેશ નહિ થતો હોય. પરંતુ પછીના વખતમાં, તે ગ્રંથને શાસ્ત્રનું કે સિદ્ધાંતગ્રંથનું સ્વરૂપ આપવાના ધરાદાથી તેમાં તેવી આગતોવાળાં અધ્યયનો એક સાથે કે ગુદે ગુદે સમયે ઉમેરવામાં આવ્યાં હશે. તે અધ્યયનોમાં મળી આવતી કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ જોતાં તે નવે અધ્યયનો એક જ લેખકની કૃતિ હોય એમ માનવાનું મન થાય છે. અને તેમાં આવતા આગમગ્રંથોના ઉલ્લેખો ધ્યાનમાં લઈ એ તો એમ પણ કહી શકાય કે, શ્વેતાંબરોના આગમગ્રંથોને નિશ્ચિત સ્વરૂપ અપાયા બાદ ઘણું વખતે એ ભાગો ઉમેરવામાં આવ્યા હશે.*

* જો કે ચોથા અંગગ્રંથમાં ઉત્તરાધ્યયનનાં ૩૬ અધ્યયનો જણાવવામાં આવ્યાં છે, અને કલ્પસૂત્રમાં ૩૬ અણુપૂછ્યા પ્રશ્નોનો ઉલ્લેખ છે; છતાં તે ઉલ્લેખો પોતે જ કયા સમયના છે એ જ આપણે અત્યારે ચોક્કસ કહી શકીએ તેમ નથી. પરંતુ એટલું જરૂર કહી શકીએ કે, ત્રીજા અને ચોથા અંગમાં આવતી ગણતરીઓ આગમ ગ્રંથોના પ્રાચીનતમ ભાગો—કે જેમાં ઉત્તરાધ્યયનનો પણ સમાવેશ થાય છે—કરતાં તે અર્વાચીન જ છે. કલ્પસૂત્રે આચારાંગમાંથી જ ઘણો ભાગ ઉતાર્યો છે. એટલે ઉપર જણાવેલા કલ્પસૂત્રના ઉલ્લેખને વસ્તુતાએ પ્રાચીન પરંપરાનો કેટલો ટેકો છે, તે કહી શકાય તેમ નથી.

એ નવ અધ્યયનોને આપણે એક જ લેખકની કૃતિ માનવાની હિંમત કરી પણ શકીએ; પરંતુ તે સિવાયનાં આદીનાં અધ્યયનોની આગતમાં તેમ કરી શકાય તેમ નથી. તેમાંનાં કેટલાંક ઉપદેશાત્મક અધ્યયનો અથવા તેવાં અધ્યયનોમાંના ઘણા ભાગો ધર્મપદ કે સુત્તનિપાત જેવા જૂના ઐદ્ય ગ્રંથોમાં પણ આપણે કલ્પી શકીએ. અલગત તે ભાગોમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે કેટલાક ભાગો કે શ્લોકો એવા જરૂર છે કે, જે માત્ર જૈન ગ્રંથોમાં જ મળી આવે. એ બધાં ધાર્મિક સુભાષિતો કે સૂક્તો બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં પણ બહુ પ્રચલિત હતાં; અને તેમને માત્ર જૈનો કે ઐદ્યોની જ માલકીનાં ન કહી શકાય. બ્રાહ્મણ સંપ્રદાય પણ એ બધાં સુભાષિતો કે સૂક્તોમાંથી ઘણાંખરાંનો સ્વચિત્તા હોવાનો દાવો જરૂર કરી શકે. એટલે એ પ્રાચીન ‘શ્રમણ કાવ્ય’ કહી શકીએ તેવા ભાગો એક જ લેખકના કે ભગવાન મહાવીરના માનવાને બદલે હિંદુસ્તાનના શ્રમણ સંપ્રદાયોમાં અતિ પ્રાચીન સમયથી ચાલતા આવેલા સામાન્ય વારસારૂપ માનવા જોઈએ. હિંદુ શું, ઐદ્ય શું, કે જૈન શું, બધા શ્રમણ સાધુઓએ એ અખૂટ ભંડારમાંથી પોતપોતાની માન્યતાઓને અનુકૂળ થાય એવા ભાગોને પોતપોતાની રીતે સ્વીકાર્યાં છે, તેમાંથી પુષ્ટિ મેળવી છે, તથા પાછો તે ભંડાર પોતાના ક્ષણથી વધુ સમૃદ્ધ કર્યો છે.

એ ધાર્મિક ઉપદેશાત્મક ભાગ ઉપરાંત પ્રાચીન દાંતકથાઓવાળો એક જુદો હિસ્સો ઉત્તરાધ્યયનમાં છે : ૯. નેમિરાંજનો ગૃહત્યાગ; ૧૨. હરિકેશબલ; ૧૩. ચિત્ર અને સંભૂત (એ હરિજન ભાઈઓ); ૧૪. ઇષુકાર નગરના દેવો;

૧૮. સંયત રાજ; ૧૯. મૃગાપુત્ર; ૨૦. અનાથ મુનિ; ૨૧. સમુદ્રપાલ; ૨૨. રથનેમિ; ૨૩. કેશી અને ગૌતમ; અને ૨૫. સાચો યજ્ઞ—એમ તેવાં કુલ ૧૧ અધ્યયનો છે. એમાંની કેટલીક દંતકથાઓ આત્મણુ કે ઐહ્ય ગ્રંથોમાં પણ મળી આવે છે; એટલે તેમને પણ ‘શ્રમણુ-કાવ્યો’ની સામાન્ય માલિકાની જ ગણવી જોઈએ. પણ તેમાંના કેટલાક ભાગો ખસૂસ જૈન છે; અને તેમને તે સંપ્રદાયની જ પ્રાચીન દંતકથાઓના અંગભૂત માનવા જોઈએ. ૯, ૧૩, ૧૪ અને ૨૨ મા અધ્યયનની દંતકથાઓને પ્રથમ વર્ગની ગણી શકાય; અને બાકીનીને ખાસ જૈન ગણી શકાય. જે કે તેમાં પણ ૧૯ મા અધ્યયનમાં આવતું નરકનાં દુઃખોનું વર્ણન બીજે પણ મળી આવે તેમ છે; ૨૦ મા અધ્યયનમાં શ્રેણિક રાજ અને યુવાન સાધુની મુલાકાત સુત્તનિપાતના પબ્બજ્ઞના સુત્તમાં આવતા વર્ણનને મળતી આવે છે; તથા ૨૨ મા અધ્યયનમાંના કેટલાક શ્લોકો સુત્તનિપાત કે ધમ્મ-પદના શ્લોકોને કાંઈક અંશે મળતા આવે છે.

આ દંતકથાઓવાળો ભાગ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં પ્રથમ એકત્રિત કરવામાં આવ્યો હશે એમ કહી શકાય. પછી તેમાં ઉપર જણાવેલો ધાર્મિક ઉપદેશાત્મક ભાગ ઉમેરવામાં આવ્યો હશે. આમ ધાર્મિક ઉપદેશો તથા પ્રાચીન દંતકથાઓ અને કહાણીઓવાળો ભાગ મળીને મૂળ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર ગન્યું હશે. એ કેટલું જૂનું હશે તે કહેવું અશક્ય છે; પરંતુ પાટલિપુત્રના સંઘે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ ના અરસામાં જૈન આગમગ્રંથો એકત્રિત કે વ્યવસ્થિત કર્યા એવી જૈન પરંપરા માની લઈએ—કે જે ન માનવાને

આપણી પાસે ખાસ કારણો નથી — તો પછી મૂળ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રને તે સમય જેટલું જૂનું તો ગણવું જ નોઈએ. પછીનો સૈદ્ધાંતિક મુદ્દાઓવાળો ભાગ ક્યારે તેમાં ઉમેરાયો તે આગતમાં આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે, ઇ. સ. ૫૨૬ના અરસામાં મળેલા વલભીના સદ્ધે આગમગ્રંથો છેવટના વ્યવસ્થિત કર્યા ત્યારે અભારના ઉત્તરાધ્યયનનો ઘણો ખરો ભાગ જરૂર અસ્તિત્વમાં આવી ગયો હશે.

એ વાત તો ચોક્કસ કે ‘ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર’ ની મુખ્ય મહત્તા તેમાં આવેલા ઉપરના પ્રાચીન ભાગોને કારણે જ છે. એ ભાગમાં જ વિશિષ્ટ જીવન અને સાધનાને વરેલા શ્રમણ સંપ્રદાયોએ એકઠી કરેલી કે પછીના સાધકોને માર્ગદર્શન થાય તે માટે સોંપેલી ગાથાઓ અને કથાઓનો સમાવેશ થાય છે. જૈન શ્રમણોએ પોતાની કઠોર કે એકાકી સાધનામાં જે ગાથાઓ દ્વારા પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન મેળવ્યાં, તેમજ જે ગાથાઓને પોતાની પાછળ આવનારાઓને માટે તેમજે અમૂલ્ય રત્નોની માફક કાળજીથી સંઘરી રાખી અને નષ્ટ ન થવા દીધી, તે ગાથાઓનું આપણને આ ગ્રંથમાં દર્શન થાય છે. આખા ગ્રંથમાં કેટલુંક અર્વાચીન ભણે હો, પણ તેમાં જે પ્રાચીન છે, તે ખરેખર પ્રાચીન છે, અને તે આપણને તેમાં જ મળી શકે તેમ છે. તે ધાર્મિક ઉપદેશાત્મક ભાગો જ અતિ પ્રાચીન કાળથી જૈન સમાજને આકર્ષતા આવ્યા છે. જૈનોના સ્થાનકવાસી અને શ્વેતાંબર એ બંને દિશકાઓને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પૂર્ણ રીતે માન્ય છે; દિગંબરો તો બીજાં આગમોની પેઠે આ ગ્રંથને પણ છોડી બેઠા છે; પરંતુ વસ્તુતાએ

જોઈએ તો આ ગ્રંથમાં તેમની માન્યતાને પ્રતિકૂળ એવું કાંઈજ નથી જૈન શું, કે જૈનેતર શું, કાંઈને પણ અતિ પ્રાચીન કાળના 'શ્રમણકાવ્ય' કહી શકાય તેવા તેજસ્વી સાહિત્યનો પરિચય કરવો હોય, તો 'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર' જતું કર્યું છૂટકો જ નથી.

૨

આપણે ઉપર જોઈ આવ્યા કે ઉત્તરાધ્યયનમાં છેવટે કેટલોક સૈદ્ધાંતિક ભાગ સંગ્રહાયેલો છે. એ વિભાગ પોતે ભક્ષે પછીના વખતમાં ઉમેરાયો હો, પરંતુ એ વિભાગને મળતી કાંઈક પણ જૂની સૈદ્ધાંતિક પરંપરા તો પહેલાં પણ હશે જ. એક રીતે એમ જ કહેવું જોઈએ, કે એ સૈદ્ધાંતિક પરંપરાને અનુકૂળ એવા ઉપદેશો અને કથાઓનો જ ઉત્તરાધ્યયનમાં સંગ્રહ છે. અને એ દષ્ટિએ આખા ઉત્તરાધ્યયનને એક સળંગ ગ્રંથ તરીકે જોવામાં કશો વાંધો નડે તેમ નથી. અલગત એ સૈદ્ધાંતિક ભાગ અતિ પારિભાષિક અને અતિ સંક્ષિપ્ત છે. ૨૯ મા અધ્યયનમાં તો આખા જૈન સિદ્ધાંતને એક — એ — ત્રણ — ચાર એ પ્રમાણે ૭૩ સુધીના સંખ્યાનુક્રમ સાથે સાંકળીને રજૂ કર્યો છે. તરવાનું એવું નિરૂપણ પરિભાષા તેમજ આખા સિદ્ધાંત સાથે નિકટનો પરિચય માગી લે છે. એટલે એ ભાગ જૈનેતર વાચકને કે શરૂઆતના જૈન અભ્યાસીને પણ નીરસ કે મુશ્કેલ જ લાગવાનો. પરંતુ, જો જૈન આચાર જૈન સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર જ રચાયો હોય — અને વાસ્તવિક રીતે પણ તેમ જ છે — તો વચકે શરૂઆતમાં જ જૈન સિદ્ધાંતની આછી

રૂપરેખા સાથે પરિચિત થઈ જવું અતિ આવશ્યક છે. આપણે પ્રથમ તેમ જ કરીએ.

બીજાં ભારતીય દર્શનોની જેમ જૈન દર્શનનું પણ મૂળ પ્રયોજન મોક્ષ છે. તેમની પેઠે જ તે પણ માને છે કે આત્માની સદેહ સ્થિતિ એ જ દુઃખનું મૂળ છે. બ્યાં સુધી આત્માને દેહબંધન છે, ત્યાં સુધી તેને અંતિમ દુઃખમુક્તિ કે સુખપ્રાપ્તિ થવાનાં જ નથી. તેથી આત્માનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ શું છે, અને તેને દેહ શાથી પ્રાપ્ત થયો છે એ જાણવું, અને તે જાણી તેને દૂર કરવાનો ઉપાય યોજવો, એ જ મનુષ્યજીવનનો પરમ પુરુષાર્થ છે. જૈનદર્શનનું એવું મંતવ્ય છે કે, એ બધું જાણવાનો ઉપાય ‘સદ્ધર્મ’ સિવાય બીજો કોઈ નથી. ‘સદ્ધર્મ’ એટલે જ્ઞાની પુરુષોએ વર્ણવેલું ભાવોનું યથાર્થ સ્વરૂપ. જેના આત્મા ઉપરથી મોહનીય, આવરણીય, અંતરાયક વગેરે કર્મબંધનો દૂર થવાથી જેને આત્માના શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તેવો પુરુષ બધા ભાવોને યથાતથ જાણી તથા વર્ણવી શકે છે. તેથી કેવળજ્ઞાની જિનોએ વર્ણવેલા ભાવો જાણવા, તેમાં શ્રદ્ધા કરવી અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવું એ જ ‘મોક્ષમાર્ગ’ છે.

પરંતુ, અહીં પ્રશ્ન ઊભો થાય કે, સદ્ધર્મ કહેવાતા માર્ગો તો અનેક છે; તેમ જ દરેક ધર્મનો અનુયાયી પોતાના ધર્મપ્રવર્તકને ‘વસ્તુસ્વરૂપને યથાતથ જાણનાર જિન’ અને મુક્ત માનતો હોય છે. તો પછી કયો તીર્થંકર મુક્ત અને કોનો ધર્મ સદ્ધર્મ એ કેમ કરીને નક્કી કરવું? તથા તે નક્કી ન થાય ત્યાંસુધી કોઈ પણ જ્ઞાની કે તેના ઉપદેશ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી તે અનુસાર આચરણ પણ કયાંથી થાય? આ પ્રશ્નનો

જવાબ રત્ના અધ્યયનમાં સૂચવવામાં આવ્યો છે. તેમાં (પા. ૧૬૪) સાચી શ્રદ્ધા અથવા દર્શન ઉત્પન્ન થવાનાં દશ કારણો ગણાવતાં જણાવ્યું છે કે, અનાદિકાળના સંસાર-પ્રવાહમાં તરેહતરેહનાં દુઃખોનો અનુભવ કરતાં કરતાં કોઈ યોગ્ય આત્મામાં કોઈક વાર એવી ચિત્તશુદ્ધિ થઈ જાય છે કે, એ આત્માને તાત્ત્વિક પક્ષપાતની આધક રાગદ્રેપની તીવ્રતા મટી જતાં સત્ય માટેની જગરૂકતા પ્રાપ્ત થાય છે. એવા આત્માને પછી કોઈના ઉપદેશ વિના પોતાની સાહજિક ભુદ્ધિથી જ ‘અમુક સિદ્ધાંત સત્ય છે, એ એમ જ છે’ એવી શ્રદ્ધા અથવા રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. ખીજા કેટલાક ક્ષેત્રોને કોઈ પ્રત્યક્ષ સાધક કે સંતના ઉપદેશથી તે સિદ્ધાંતમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. ખીજા કોઈને તે સિદ્ધાંતના ગ્રંથોના અભ્યાસથી તેમાં શ્રદ્ધા થાય છે; અથવા કોઈને તે સિદ્ધાંતમાં કહેલી ક્રિયાઓ આચરતાં કાંઈક ખાતરી કે લાભ થવાથી તેમાં શ્રદ્ધા થાય છે. એટલે કે એ શ્રદ્ધા થવામાં કોઈ અમુક ખાસ કારણ નથી હોતું; પરંતુ કોઈ પણ કારણથી નીપજેલો અંધશ્રદ્ધાનો ત્યાગ, રાગદ્રેપનો અભાવ અને સત્ય માટેની જગરૂકતા, એ જ મુખ્યત્વે કારણભૂત હોય છે; અને એ જ યથાર્થ પણ છે.

જ્યાં સુધી કોઈ પણ સિદ્ધાંતમાં તીવ્ર શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી તે સિદ્ધાંતનું માત્ર જ્ઞાન કાંઈ ઉપયોગી થતું નથી. તેથી ઉત્તરાધ્યયનમાં તેને માટે સત્સંગરૂપી ઉપાય ઉપર બહુ ભાર મૂક્યો છે. સંતના સહવાસમાં જ માણસમાં જોઈતી ચિત્તશુદ્ધિ અને સત્ય માટેની જગરૂકતા ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તેમના સહવાસમાં રહેવાનું મળે

તે માટે અન્ય જન્મજો અને પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ આવશ્યક છે, અમુક પ્રકારની સહિષ્ણુતા અથવા તિતિક્ષા આવશ્યક છે, અમુક પ્રકારનાં આત્મનિગ્રહ તથા અપ્રમાદ આવશ્યક છે; અને એ બધાના સરવાળા તથા પ્રતીકરૂપ સંન્યાસ આવશ્યક છે. જૈનધર્મ ગૃહસ્થાશ્રમમાં મોક્ષ ન જ થાય એમ નથી માનતો (પા. ૨૪). મુક્ત જીવોના વર્ગો ગણ્યાવતાં (પા. ૨૫૦) સ્ત્રીશરીરથી થયેલા, જૈન સાધુ થઈને થયેલા, અન્ય સંપ્રદાયના સાધુ થઈને થયેલા કે ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી થયેલા એવા વર્ગો પણ તે સ્વીકારે છે. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમને ‘બહુ અંતરાયવાળો’ માની, તથા તેમાં સંપૂર્ણ સદ્ધર્મનું પાલન શક્ય ન હોવાથી, તે સંન્યાસ અને ભિક્ષાવૃત્તિને જ આવશ્યક માને છે. અને તેથી ઉત્તરાધ્યયનમાં શું, કે અન્ય આગમગ્રંથોમાં શું, “ સત્પુરુષો પાસેથી ધર્મ સમજીને, આકાંક્ષા તથા કામાભિલાષ વિનાના સરળ પુરુષો આત્માના કલ્યાણમાં તત્પર થાય છે, અને સર્વ સંબંધોનો ત્યાગ કરી, રાગરહિત થઈ, અજ્ઞાતભાવે ભિક્ષાચર્યા કરતા વિચરે છે, ” એવાં વાક્યો ઠેરઠેર આવે છે.

ઉપરના ફકરાઓમાં ‘ સત્પુરુષ પાસેથી ’ જે વિપુલ અર્થવાળું જ્ઞાન મેળવવાની વાત કરી છે, તેનું જૈનદર્શન પ્રમાણે શું સ્વરૂપ છે તે હવે જોઈએ. ૨૮મા અધ્યયનમાં (પા. ૧૬૨) કહ્યું છે કે, ‘ જ્ઞાન એટલે જીવ વગેરે દ્રવ્યોની યથાર્થ સમજ. જ્ઞાની પુરુષોએ સર્વે દ્રવ્યો, તેમના સર્વે ગુણો અને તેમના સર્વે પર્યાયો (પરિણામો) નું યથાર્થ જ્ઞાન ઉપદેશ્યું છે. ’ આપણે અહીં ૨૮ મા તેમજ ૩૬ મા અધ્યયનમાં આપેલા તે જ્ઞાનની તમામ વિગતોની પુનરુક્તિ ન

કરતાં, જૈન દર્શન પ્રમાણે જીવ અને તેના બંધનનું સ્વરૂપ શું છે, તથા તેમાંથી છૂટવાના ઉપાય શા છે, તે ટૂંકમાં સમજી લઈએ.

જૈન દર્શન પ્રમાણે આ સમગ્ર લોક જીવ તથા અજીવ એ એ તત્ત્વોનો બનેલો છે. જીવ અથવા આત્મા અજીવની પેઠે અનાદિસિદ્ધ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. એ અરૂપી હોવાથી ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી. બોધરૂપ ચેતનવ્યાપાર ('ઉપયોગ') એ તેનું લક્ષણ છે. સાંખ્ય-વેદાંતની માફક જૈનદર્શનમાં જીવને કૂટસ્થ-નિત્ય એટલે કે અપરિણામી-અચલ માન્યો નથી; પરંતુ બીજા જડ પદાર્થો જેવો પરિણામી માન્યો છે; પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે, તે (બૌદ્ધ દર્શનની માન્યતા પ્રમાણે) કોઈ અખંડ સૂત્રરૂપ સ્થિર તત્ત્વ વિનાનાં પરિણામોનો પ્રવાહ-માત્ર છે. તે નિત્ય છે અને છતાં પરિણામી છે, એટલે કે પરિણામી-નિત્ય છે. જીવો અનંત છે; અને સંસારી અવસ્થામાં હંમેશાં કર્મ નામના જડ દ્રવ્ય સાથે સંબંધ સ્થિતિમાં હોય છે. એ કર્મસંબંધને પરિણામે જ તેમનું સ્વાભાવિક શુદ્ધ સ્વરૂપ ઢંકાઈ જાય છે; અને તેમનામાં રાગદ્વેષાદિ વિભાવો પેદા થાય છે. એ વિભાવોને કારણે પાછું તત્ત્વેરિત પ્રવૃત્તિથી નવું કર્મબંધન પ્રાપ્ત થાય છે અને એ રીતે સંસારચક્ર ચાલ્યા કરે છે. સંસારી જીવને એ કર્મોદિ સાથે સંબંધ કેવી રીતે અને ક્યારે થયો એ કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે જીવ પોતે સ્વભાવે તો શુદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત છે. તેને કર્મનો સંબંધ હોય છે ત્યારે જ તેનામાં રાગાદિ વિભાવો પેદા થાય છે; અને રાગાદિ વિભાવો જીવમાં હોય છે ત્યારે જ તેને કર્મબંધ પ્રાપ્ત

થાય છે. એટલે એ ખીજ અને વૃક્ષ જેવા ચક્રના આદિનો વિચાર જતો કરી, કોઈ પણ એક જગાએ તે સાંકળને પકડી તેનાં પછીનાં પરિણામો સમજાએ એ જ યસ છે.

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જીવમાત્ર કાયા-મન-વાણીથી ન્યારે ન્યારે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે, ચારે તેની આસપાસના ક્ષેત્રમાંથી એક ખાસ પ્રકારની અતિ સૂક્ષ્મ રજ તેમાં ખેંચાઈ કર્મરૂપે પરિણામ પામી તેની સાથે બંધાય છે. તે રજ જીવ સાથે ચોંટી તેની વિવિધ સ્વાભાવિક શક્તિઓને આવરી લે છે, મૂઠ કરે છે, અંતરાય કરે છે તથા જીવને અમુક સુખદુઃખનો અનુભવ, વિશિષ્ટ આયુષ્ય, જાતિ કે ગોત્ર પ્રાપ્ત કરાવે છે. આમ સંસારાવસ્થામાં જીવને તેનાં કર્મને અનુરૂપ ઇન્દ્રિય મન, શરીર વગેરે સાધનો કે બંધનો પ્રાપ્ત થાય છે.* એ બધા કર્મબંધનનું કારણ જીવની મન-વાણી-કાયાની પ્રવૃત્તિ (એટલે કે જૈન પરિભાષામાં) 'યોગ' છે. એ પ્રવૃત્તિઓથી જ જીવમાં કર્મનું આસ્રવણુ થાય છે; તેથી તે પ્રવૃત્તિઓ જૈન પરિભાષામાં 'આસ્રવ' કહેવાય છે. પરંતુ તેમાં સમજવાનું એ છે કે, તે પ્રવૃત્તિ ક્રોધ, લોભ વગેરે મલિન વૃત્તિઓ (જૈનપરિભાષામાં 'કષાયો') પૂર્વક થઈ હોય તો જ જીવમાં કર્મ દાખલ થઈ ચોંટી જાય છે; નહિ તો સૂકી ભીંત ઉપર નાખેલા લાકડાના ગોળાની પેઠે લાગીને તરત જ છૂટી જાય છે.

* દરેક જીવનું કદ તેને તે વખતે જે દેહ મળ્યો હોય છે, તેટલું હોય છે. એટલે કે જૈનદર્શનને મતે જીવ માત્ર વિભુ નથી, કે માત્ર આણુ પણ નથી; પરંતુ દીવાનો પ્રકાશ તેના ઉપર જે કદનું કંડું બંધું પાડ્યું હોય તેટલો થાય છે, તેમ તેનું પણ છે.

આ પ્રમાણે ટૂંકમાં જીવના કર્મબંધનનું સ્વરૂપ છે. હવે તેમાંથી કેમ કરીને છૂટી શકાય તે જોઈએ. એક વાત તો ઉઘાડી જ છે કે, જીવને કર્મમુક્ત કરવો હોય તો પ્રથમ તો તેમાં નવું કર્મ આવતું અટકાવવું જોઈએ અને બીજું, જે કર્મ અગાઉ લાગી ચૂક્યું હોય તેને દૂર કરવું જોઈએ. નવું કર્મ હંમેશાં પાપપ્રવૃત્તિઓને કારણે અંધાય છે; એટલે તે પાપપ્રવૃત્તિઓ અંધ કરે તો નવું કર્મ આવતું અંધ થાય. તે વસ્તુને જૈન પરિભાષામાં ‘સંવર’ (ઠાંકવું— અંધ કરવું) કહે છે. સંવર સિદ્ધ કરવાના મુખ્યત્વે સાત ઉપાય અતાવવામાં આવે છે. તેમની વ્યાખ્યા તથા તેમનું વિગતવાર વર્ણન પા. ૪૬, ટિ. ૩ માં આપ્યું હોવાથી અહીં પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી.

એ પ્રમાણે સંવરથી નવું કર્મબંધન થતું તો રોકવું; પરંતુ પૂર્વે અંધાયેલાં જે કર્મો આડી રહ્યાં તેમનું શું? કર્મ સામાન્ય રીતે તેનું ફળ ભોગવાઈ રહે એટલે આત્મામાંથી ખરી પડે છે. એ ખરી પડવાની ક્રિયાને જૈન પરિભાષામાં ‘નિર્જરા’ કહે છે. પરંતુ, એ રીતે ભોગવી ભોગવીને જ કર્મ દૂર કરવા જઈએ તો અનંત જન્મોથી અંધાયેલાં કર્મોનો કદી પાર જ ન આવે. એટલે તે કર્મોને દૂર કરવા માટે જૈન ધર્મ તપનો સ્વીકાર કરે છે. તપના અળથી ફળ આપ્યા પહેલાં જ કર્મ આત્મામાંથી છૂટું પડી શકે છે. અલગત એ તપ દ્વારા જે કષ્ટ ભોગવાય છે તેને જ તે કર્મનું ફળ એમ જરૂર કહી શકે; પરંતુ અંધાયેલાં કર્મોને દૂર કરવાની તપની વિશિષ્ટ શક્તિનો જૈન ધર્મમાં સ્પષ્ટ સ્વીકાર થયેલો છે. તપના આંતર અને

આજ એવા બે મુખ્ય પ્રકાર, તથા તે દરેકની જુદી જુદી વિગતો અધ્યયન ૩૦ માં (પા. ૧૯૮) વિસ્તારથી વર્ણવ્યાં છે, એટલે અહીં તેમની પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ તપના આર વિભાગોમાંથી છેલ્લા વિભાગ તરીકે ‘ધ્યાન’ જણાવવામાં આવ્યું છે, તેના ઉપર અહીં કંઈક ભાર મૂકવો જોઈએ. ઉપવાસ, ઝોઘું ખાવું, કાયકક્ષેશ, પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, શુશ્રૂષા, સ્વાધ્યાય, વગેરે તપના અન્ય વિભાગો એક રીતે ધ્યાનને પુષ્ટ કરવા માટે જ છે; અને વાસ્તવિક રીતે ધ્યાન જ કર્મનો સીધો અને સચોટ ક્ષય કરે છે. એટલે જૈન સાધનામાર્ગને આરીકાઈથી તપાસીએ તો તેનું મુખ્ય અને અંતિમ સાધન ધ્યાન જ આવીને ઊભું રહે છે. એ રીતે એ માર્ગને ધ્યાનમાર્ગ જ કહી શકાય. અલગત, માત્ર ધ્યાન બસ નથી; ધ્યાનની સાથે સાથે નવાં કર્મો અંધાતાં અટકાવવા ‘સંયમ’ની આવશ્યકતા તો છે જ. પરંતુ કર્મો દૂર કરવાનું અંતિમ સાધન તો ધ્યાન જ છે.

જૈનદર્શન એમ માને છે કે એ ધ્યાન ગમે તેવા અંધાવાળા શરીરથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. કારણકે ધ્યાન કરવામાં જોઈતા માનસિક બળ માટે વિશિષ્ટ શારીરિક બળ જોઈએ છે. માનસિક બળનો એક — મુખ્ય આધાર શરીર છે; અને શરીરબળ શારીરિક અંધારણુ ઉપર નિર્ભર છે. એટલે, જેટલે અંશે શારીરિક અંધારણુ નબળું, તેટલે અંશે મનોબળ ઝોઘું, અને તેટલે અંશે ચિત્તની સ્થિરતા ઝોઘી. નબળા અંધારણુવાળો કોઈ પણ વિષયમાં જે

એકાગ્રતા સાધી શકે છે, તે એટલી બધી ઓછી હોય છે કે તેની ગણના ધ્યાનમાં થઈ શકતી નથી.*

ઉત્તમ બંધારણવાળાનું એક વિષયમાં અંતઃકરણની વૃત્તિનું સ્થાપન તે ધ્યાન. એ વ્યાખ્યા મુજબ તો અપ્રિય વસ્તુના વિયોગ માટે, પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે, કે હિંસા, અસત્ય, ચોરી વગેરે માટે જે સતત ચિંતન થાય તે પણ ધ્યાન ગણાય. પરંતુ તે ધ્યાન મોક્ષનું સાધનભૂત નથી. પરંતુ જ્ઞાનભગવાનની આજ્ઞા શી છે, દોષનું સ્વરૂપ શું છે, તેમાંથી કેમ છુટાય વગેરે ધાર્મિક બાબતોનું ચિંતન એ ભલે ખાસ ધ્યાન ન હોય, તોપણ તેના સાધનભૂત હોઈ સ્વીકાર્ય છે. ખરું ધ્યાન તો ત્યારે સંભવે જ્યારે આખા જગતના ભિન્ન ભિન્ન વિષયોમાં અસ્થિરપણે ભટકતા મનને કોઈ પણ એક વિષય ઉપર લાવી સ્થિર કરવામાં આવે છે. એ સ્થિરતા દઢ થતાં, જેમ ઘણાં ઈંધણો કાઢી લેવાથી અને બચેલાં થોડાં સળગાવી દેવાથી અગર તમામ ઈંધણો લઈ લેવાથી અગ્નિ ઓલવાઈ જાય છે, તેમ ક્રમે ક્રમે એક વિષય ઉપર સ્થિરતા આવતાં છેવટે મન તદ્દન શાંત થઈ જાય છે. અર્થાત્ તેનું ચંચલપણું દૂર થઈ, તે નિષ્પ્રકંપ બની જાય છે અને પરિણામે જ્ઞાનનાં બધાં આવરણો વિલય પામી સર્વજ્ઞપણું પ્રગટે છે. ત્યારબાદ શરીરની શ્વાસપ્રશ્વાસાદિ સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ પણ અટકી જાય અને આત્મપ્રદેશનું સર્વથા

* જૈનદર્શને શરીરનાં જુદા જુદા પ્રકારનાં બંધારણોના જે છ વિભાગ પાડ્યા છે, તેમની વિગત માટે જુઓ આ પુસ્તકનું પા. ૧૨૯, ટિ. નં. ૧.

અકંપપણું પ્રગટે, ત્યારે એ ધ્યાનને પ્રભાવે સર્વ આસ્રવ અને બંધનો નિરોધ થઈ, તથા શેષ સર્વ કર્મ ક્ષીણ થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

મોક્ષ પ્રાપ્ત થતા પહેલાં કેવલજ્ઞાન તથા દર્શન (સર્વજ્ઞત્વ અને સર્વદર્શિત્વ)ની પ્રાપ્તિ જૈનદર્શનમાં અનિવાર્ય મનાઈ છે. પ્રતિબંધક કર્મ નાશ પામવાથી ચેતના નિરાવરણ થવાને લીધે તે પ્રગટ થાય છે.

મોક્ષની સ્થિતિ કર્મના આત્યંતિક ક્ષય વિના નથી સંભવતી. મોહનીય, આવરણીય, અંતરાયક વગેરે કર્મો ક્ષય પામે એટલે વીતરાગત્વ અને સર્વજ્ઞત્વ પ્રગટે છે. તેમ છતાં જે શરીર પ્રાપ્ત થયું છે તેનાં આરંભક આયુષ્ય વગેરે કર્મો* બાકી હોય ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ મોક્ષ થયો ન કહેવાય. જ્યારે એ કર્મોનો ક્ષય થઈ શરીર પડી જાય ત્યારે સંપૂર્ણ મોક્ષ થયો કહેવાય. એ કર્મોનો ક્ષય તેમનું ક્ષણ ભોગવવાથી જ થાય છે. તે પ્રમાણે સંપૂર્ણ કર્મ નાશ પામે એટલે શરીરનો વિયોગ થતાં જીવ તરત જ ઊર્ધ્વગતિ કરે છે અને છેક લોકના અંત સુધી જઈને અટકે છે. જીવની સ્વાભાવિક ગતિ જ ઊર્ધ્વ છે. જીવ ગતિ નથી કરતો અથવા નીચી કે તીરછી દિશામાં ગતિ કરે છે તેનું કારણ પ્રતિબંધક દ્રવ્યનો સંબંધ છે. કર્મનો સંગ છૂટ્યો એટલે

* તેમને જૈન પરિભાષામાં 'ચાર કેવલીકર્મોંશો' કહે છે. તેમની વિગત માટે જુઓ પા. ૧૮૬.

જીવ પોતાની સ્વાભાવિક ઊર્ધ્વગતિથી ઊંચે ચાલ્યો જાય છે; અને ત્યાં લોકની ટોચે આવેલા સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં (‘સિદ્ધાશિલા’ ઉપર) જઈને રહે છે. (જુઓ પા. ૨૫૧-૨). મુક્ત થયેલા જીવોમાં ખીજો કશો ભેદ નથી રહેતો, છતાં જૈન દર્શન જીવોને અનંત માનતું હોવાથી, મુક્ત જીવો એક ખીજામાં ભળી જઈ એક આત્મારૂપ થઈ જાય છે એમ નથી કહેતું.

૩

જૈન દર્શન પ્રમાણે કર્મબંધનનું અને તેમાંથી છૂટવાની સાધનાનું સ્વરૂપ ટૂંકમાં આપણે જોઈ આવ્યા. તે ઉપરથી જે એક બે મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત થાય છે તે હવે આપણે વિચારીએ. એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે, અમુક સૈદ્ધાંતિક માન્યતાઓ યાદ કરતાં, આકીના સાધનામાર્ગમાં જૈન દર્શન ખીજા બૌદ્ધ, હિંદુ વગેરે આર્ય સાધનામાર્ગોથી ખાસ જુદું નથી પડતું. અલગત તેમાં ઈશ્વરની પૂજા, ભક્તિ વગેરે કેટલાંક અંગોનો સમાવેશ નથી થતો; પરંતુ, તેને માત્ર જૈનધર્મની જ વિશેષતા ન કહી શકાય. સાંખ્યો પણ ઈશ્વરવાદી નથી જ, તેમજ તેમની સાધનામાં પણ ઈશ્વરની પૂજા-ભક્તિને વિશેષ સ્થાન નથી. એક રીતે જૈન ધર્મ તો ઈશ્વરની પૂજાને અદક્ષે સિદ્ધો કે મહાન આત્માઓની પૂજા-ભક્તિને સ્વીકારે પણ છે. ૨૯ મા અધ્યયનમાં સાધકના ગુણો વર્ણવતાં ૧૪ મા ગુણ તરીકે ‘સ્તવસ્તુતિમંગળ’ નામનો ગુણ સ્વીકાર્યો છે, તથા એવાં સ્તવન અને સ્તુતિથી ‘જીવ જ્ઞાન-દર્શન-

ચારિત્રરૂપી સદ્ધર્મ (બોધિ) પ્રાપ્ત કરે છે; તથા પછી એવી આરાધના કરી શકે છે કે જેથી તે સંસારનો અંત લાવી મુક્ત થાય છે કે ઉચ્ચ દેવગતિ પ્રાપ્ત કરે છે,' એમ કહ્યું છે. આમ ભક્તિના તત્ત્વને છેક મોક્ષ સુધી પહોંચતું જૈન સાધનાએ સ્વીકાર્યું જ છે. પ્રવૃત્તિમાત્રને કર્મબંધનનું કારણ માનનાર જૈન સાધના તે રીતે નિષ્કામ કર્મમાર્ગનો સ્વીકાર કરતી નથી. પરંતુ, એક રીતે તેનો પણ થોડોઘણો સ્વીકાર “ ધર્મોપચિક કર્મોથી બંધન પ્રાપ્ત નથી થતું ” એ સિદ્ધાંતમાં તેમ જ ‘ જ્ઞાની કે ગુરુની અથવા સાધર્મીની નિષ્કામ સેવાશુશ્રૂષા ’ના આપેક્ષિક વિધાનમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. જો કે આધુનિક નિષ્કામ કર્મમાર્ગની કલ્પના જૈનદર્શને વિચારી જ નથી; પરંતુ તે વસ્તુ તો પ્રાચીન અન્ય આર્ય સાધનામાર્ગોને વિષે પણ કહી શકાય.

તો પછી, જો સાધનામાર્ગમાં જૈન દર્શનને કશું નવું બતાવવાપણું નહોતું, તો સિદ્ધાંતની બાબતમાં ફેરફાર કરવાનું તેને શું કારણ મળ્યું એ પ્રશ્ન સહેજે ઊભો થાય છે. ઉપરાંત જે ફેરફાર તેણે કર્યા છે તે માત્ર ન્યાયની દલીલો સામે ટકી રહે તેવા પણ નથી. આત્માને સ્વભાવે શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત તથા નિત્ય માનવો, અને છતાં સંસારાવસ્થામાં વસ્તુતાએ જ કર્તા, ભોક્તા અને પરિણામી માનવો; સિદ્ધ અથવા મુક્ત જીવોમાં તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ગુણ વગેરેનો કાંઈ ફરક ન હોવા છતાં તેમને ભિન્ન ભિન્ન માનવા વગેરે બાબતો પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ ખૂંચે છે. આ બધાનો જવાબ જૈન દર્શને ખાસ કરેલા નયવાદ અને સ્યાદ્વાદના સ્વીકારમાં આપણને સૂચિત થાય છે. નયવાદ એટલે વિચારોની મીમાંસા : વિરોધી દેખાતા

વિચારોના વાસ્તવિક અવિરોધનું મૂળ તપાસનાર અને તેમ કરી તેવા વિચારોનો સમન્વય કરનાર શાસ્ત્ર. મનુષ્યની જ્ઞાનવૃત્તિ સામાન્ય રીતે અધૂરી હોય છે, અને પ્રત્યેક વસ્તુ અનેકધર્માત્મક હોય છે. એટલે મનુષ્ય કદી કોઈ વસ્તુને સંપૂર્ણ રીતે જાણી શકતો નથી. અને છતાં પોતાના પ્રયોજન પૂરતું અમુક અપેક્ષાએ વસ્તુનું અમુક સ્વરૂપ સ્વીકારીને જ જગતનો વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. એટલે વ્યવહારનું સત્ય આપેક્ષિક જ હોવાનું. પરંતુ તેમાં યાદ રાખવાનું એટલું કે, બીજી અપેક્ષાએ તે જ વસ્તુનું સ્વરૂપ બીજા કોઈ આપણાથી જુદું માનતો હોય તો તેનો વિરોધ કરવા કરતાં, તેની અપેક્ષા કેવી છે કે કેટલી સાચી છે તે તપાસવું એ જ જરૂરી છે. દાખલા તરીકે, જીવનો કર્મ સાથેનો સંબંધ કેટલાક ભ્રમરૂપ માને છે; સ્યાહવાદ કહેશે કે, તેમને તેમની અપેક્ષાએ તેમ માનવાની છૂટ છે; પરંતુ જો તે સંબંધ ભ્રમરૂપ માનીને પણ તેમાંથી છૂટવાનું તો સાચેસાચ જ હોય, તો પછી વધુ સરળ માર્ગ ‘જીવને કર્મબંધન વાસ્તવિક જ છે’ એમ માનવું એ નથી? જૈન ધર્મે જે ક્યું છે તે આ ક્યું છે. તેણે અંતિમ મોક્ષ અને તેને માટેના પ્રયત્નનો વિચાર કાયમ રાખી, તેને માટે આવશ્યક એવો સિદ્ધાંત તારવી કાઢ્યો; અને અગમ્ય વસ્તુઓમાં દ્વંદ્વો મારી પાછી પડતી અને અટવાતી બુદ્ધિને નિષ્ક્રમ પ્રયત્નમાંથી મુક્ત કરી. તેથી જ જૈનદર્શનને ‘સંવિગ્ગસુહાહિગમ્મ’—‘મુમુક્ષુને સમજવામાં સહેલું’ એવું વિશેષણ મળ્યું. તે જમાનામાં આમ કરવાની બીજી રીતે પણ આવશ્યકતા ઊભી થઈ હતી. માણસની વિકૃત બુદ્ધિ તે વખતે પ્રચલિત ઈશ્વરકર્તૃવાદ,

માયાવાદ, એકાત્મવાદ વગેરે તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોમાંથી અક્રિયા-વાદ નિષ્પન્ન કરી રહી હતી. એ વસ્તુ દૂર કરવા માટે ક્રિયાવાદને સીધો જરૂરી એવો સિદ્ધાંત રજૂ કરવાની આવશ્યકતા હતી. તીર્થંકરોએ એ વસ્તુ જોઈ અને ન્યાય-શાસ્ત્રની જટિલતાઓમાં કુશાગ્ર અનેલા જમાનામાં પણ હિંમતભેર ન્યાયની સંગતતા જતી કરી, આચારની સંગતતાને જે પ્રાધાન્ય આપ્યું, એ જ તેમનો તે જમાના ઉપરનો મોટો ઉપકાર છે.*

એટલે આપણે તો ઉત્તરાધ્યયનના સૈદ્ધાંતિક ભાગ ઉપર ભાર મૂકવાને અહલે તેમાં જે ઉપદેશાત્મક ભાગ છે તેના ઉપર જ ભાર મૂકવો ઉચિત છે. શ્રીરાજચંદ્રે જ નથી કહ્યું કે, “જિનાગમ છે તે ઉપશમસ્વરૂપ છે. ઉપશમસ્વરૂપ એવા પુરુષોએ ઉપશમને અર્થે તે પ્રાર્થ્યાં છે — ઉપદેશ્યાં છે. તે ઉપદેશ આત્માર્થે છે અન્ય કોઈ પ્રયોજન અર્થે નથી.

* એ જ ક્રિયાવાદની મનુષ્યયુક્ષિએ અત્યારે કેવી વિકૃતિ કરી મૂકી છે, અને પોતાના આત્મા ઉપર કર્મ ન અંધાય તે માટે તેનો ભાર ખીન્નના આત્મા ઉપર નાખીને છૂટા થવાની કેવી અધાર્મિક અને અસામાજિક ભાવના ઊભી કરી છે, તેના દાખલા વાણિયાશાહી જૈનધર્મમાં ઠેરઠેર જોવા મળે છે. જતે ખેતી ન કરવી, ઘરમાં પહેલો પોતે દીવો ન સળગાવવો, અગ્નિ પણ ખીન્ન અજૈનને ત્યાંથી સળગેલો લાવી પોતાની હિંસાનો ભાર પાડોશીને આપવો — એ બધાં કાર્યોમાં દયા પણ નથી, ધર્મ પણ નથી, અને ‘દયાધર્મ’ નામ પામનાર જૈનધર્મની ચોખ્ખી ઠેકકી જ છે.

આત્માર્થમાં જો તેનું આરાધન કરવામાં ન આવ્યું, તો તે જિનાગમનું શ્રવણ-વાચન નિષ્ફળરૂપ છે.

“જ્યાંસુધી પ્રથમ વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું યજ્ઞ દૃષ્ટપણે જીવમાં આવ્યું ન હોય ત્યાંસુધી ‘એક આત્મા છે’ કે ‘અનેક આત્મા છે’ ઇત્યાદિ વિચારથી ચિત્તનું સમાધાન થવાને બદલે ચંચળપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને વિચારનો નિરધાર પ્રાપ્ત થતો નથી, તથા ચિત્ત વિક્ષેપ પામી યથાર્થ-પણે પછી વૈરાગ્ય ઉપશમને ધારણ કરી શકતું નથી... તેથી (શાસ્ત્રમાં) સિદ્ધાંતબોધ કરતાં વિશેષપણે વૈરાગ્ય અને ઉપશમને કથન કર્યાં છે...વેદાંત અને જિનાગમ એ સૌનું અવલોકન પ્રથમ તો ઉપદેશજ્ઞાનપ્રાપ્તિ અર્થે જ મુમુક્ષુ જીવે કરવું ઘટે છે.”

*

*

*

અંતમાં, આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં પંડિત બેચરદાસજીએ કરેલો શરૂઆતનાં ૨૧ અધ્યયનોનો અનુવાદ, પ્રો. જેકોબીનો અંગ્રેજી અનુવાદ, બર્લિન શાર્પેન્ટિયરનો ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનો ઉપોદ્ઘાત, પંડિત સુખલાલજીનું ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ વગેરેની જે સીધી કે આડકતરી મદદ લીધી છે, તેનો ઉલ્લેખ કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. આ અનુવાદ, આ માળાના અન્ય અનુવાદોની પેઠે સીધો અનુવાદ નથી, પરંતુ છાયાનુવાદ જ છે. શરૂઆતના અભ્યાસીને કે જૈનેતર વાચકને ઉપયોગી થાય તે દષ્ટિએ ટિપ્પણો, નોંધો, સૂચિ વગેરે ઉમેરીને તેને બને તેટલો સરળ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. આશા છે કે આવા અનુવાદો પ્રાચીન ગ્રંથોની શૈલી અને

પરિભાષાનું નડતર ઓછું કરી, જુદા જુદા સંપ્રદાયોને એક બીજાનાં ધર્મપુસ્તકો વાંચવાં સુલભ કરી, પોતપોતાના સંપ્રદાય વિષે તુલનાત્મક તેમજ વ્યાપક સમજ પ્રાપ્ત કરવામાં સહાયભૂત થશે.

સંપાદક

— આ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થતાં થતાંમાં જ આગને કારણે તેની બધી નકલો નાશ પામવાથી, તેની બીજી આવૃત્તિ તરત જ પ્રસિદ્ધ કરવી પડી છે. એ તકનો લાભ લઈ, પ્રથમ આવૃત્તિમાં જે કાંઈ સ્પષ્ટતા રહી ગયેલાં ધ્યાન ઉપર આવ્યાં, તે સુધારી લીધાં છે. તે સિવાય બીજા ખાસ ફેરફાર આ આવૃત્તિમાં કર્યાં નથી.

સંક્ષેપોની સમજ

આ ગ્રંથમાં ટિપ્પણ વગેરેમાં ઘણી જગાએ આ માળામાં અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોનાં ટિપ્પણ વગેરેનો નિર્દેશ કર્યો છે. ત્યાં પુસ્તકનું આખું નામ ન લખતાં સંક્ષિપ્ત નામ આપેલું છે. તેની સમજ આ પ્રમાણે છે :

૧. 'ધર્મકથાઓ' એટલે 'ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ.'
૨. 'દશ ઉપાસકો' એટલે 'ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો.'
૩. 'આચારધર્મ' એટલે 'ભગવાન મહાવીરનો આચારધર્મ.'
૪. 'સંયમધર્મ' એટલે 'ભગવાન મહાવીરનો સંયમધર્મ.'

અનુક્રમણિકા

ઉપોદ્ધાત	૩
૧. વિનય - શિષ્યધર્મ	૩
૨. પરિષદો - બાવીસ વિધો	૧૦
૩. ચાર દુર્લભ વસ્તુઓ	૧૬
૪. અપ્રમાદ	૧૯
૫. મરણના બે પ્રકાર	૨૨
૬. ખોટા સાધુ	૨૭
૭. ઘેટાનું દૃષ્ટાંત	૨૯
૮. કપિલમુનિનો સદુપદેશ	૩૨
૯. નમિરાબ્દનો ગૃહત્યાગ	૩૮
૧૦. ગૌતમને ઉપદેશ	૪૮
૧૧. સાચો શાસ્ત્રજ્ઞ	૫૩
૧૨. હરિકેશ બલ	૫૯
૧૩. બે હરિજન ભાઈઓ	૬૮
૧૪. ઇષ્ટકાર નગરના દેવો	૭૫
૧૫. સાચો ભિક્ષુ	૮૩
૧૬. બ્રહ્મચર્ય	૮૭

૧૭. પાપી શ્રમણો	૯૦
૧૮. સંયત રાજ	૯૨
૧૯. મૃગાપુત્ર	૧૦૧
૨૦. અનાથતા	૧૧૦
૨૧. સમુદ્રપાલ	૧૧૮
૨૨. રથનેમિ	૧૨૨
૨૩. કેશી-ગૌતમ સંવાદ	૧૩૧
૨૪. પ્રવચનમાતા	૧૩૯
૨૫. સાચો યજ્ઞ	૧૪૪
૨૬. સાધુની ચર્ચા	૧૫૦
૨૭. ગળિયો બળદ	૧૫૮
૨૮. મોક્ષગતિનો માર્ગ	૧૬૧
૨૯. પરાક્રમ	૧૭૫
૩૦. તપોમાર્ગ	૧૯૮
૩૧. ચારિત્રવિધિ	૨૦૮
૩૨. પ્રમાદસ્થાનો	૨૧૭
૩૩. કર્મવિચાર	૨૨૫
૩૪. લેશ્યા	૨૩૩
૩૫. ઘર વિનાનો ભિક્ષુ	૨૪૪
૩૬. જીવ-અજીવ તત્ત્વ	૨૪૭
સુભાષિતો	૨૭૧
સૂચિ	૨૮૨

महावीरस्वामीने
अंतिम उपदेश

વિનય—શિષ્યધર્મ

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહે છે :

હે આયુષ્મન્ (જંબુસ્વામી), આંતર બાહ્ય અંધનોનો ત્યાગ કરી, (મોક્ષને અર્થે) ઘરખાર વિનાના અનેલા મુમુક્ષુનો આચાર^૧ ભગવાન મહાવીરે જે પ્રમાણે વર્ણવી બતાવ્યો છે, તે પ્રમાણે હું યથાનુક્રમે કહી સંભળાવું છું; તે તમે (બધા) ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો.

મુમુક્ષુએ સૌથી પ્રથમ જ્ઞાની પુરુષનું શરણ સ્વીકારવું અને હંમેશ તેમના સાન્નિધ્યમાં જ રહી, તેમણે બતાવેલા માર્ગને અનુસરવો. તેમ કરવાને બદલે જે મૂઠ, ‘હું બધું જાણું છું,’ એવા અભિમાનથી પોતાના છંદને જ અનુસરે

૧. મૂળ : વિનય । વિનય = આચાર. અહીં મુખ્યત્વે શિષ્યનો આચાર — ‘શિષ્યધર્મ’ — વર્ણવેલો છે.

છે, તે શીઘ્ર શીલબ્રષ્ટ થઈ, સર્વ તરફથી તિરસ્કારને પામે છે. માટે, પોતાનું હિત ધ્યક્ષનાર મનુષ્યે પોતાની જાતને જ્ઞાની પુરુષની આજ્ઞામાં જ સ્થાપવી. તેમ કરનારો મુમુક્ષુ ઝટ દોષરહિત થઈ, ઉત્તમ શીલ અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. [૧-૭]

ગુરુ પાસે રહેનારા શિષ્યે, તેમની આગળ પોતાનું ડહાપણ ડહોળવાને બદલે, ગુરુના વિચાર તથા તેમના શબ્દોનો ભાવ જાણવાની ધ્યક્ષ રાખવી. કારણકે, આચાર્યોએ ધર્મથી મેળવેલા અને હંમેશ આચરેલા વ્યવહારને અનુસરનારો શિષ્ય નિંદાપાત્ર થતો નથી. ઘણા મૂર્ખ શિષ્યો, જ્ઞાનીનો સહવાસ મળ્યા છતાં ક્ષુદ્ર મનુષ્યો સાથે સંબંધ, હાસ્યક્રીડા, અને વાર્તાલાપ વગેરે નિરર્થક પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાનો સમય કાઢી નાખે છે. પરંતુ સમજી શિષ્યે તો તેવી પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી, પોતાના કલ્યાણમાં ઉપયોગી વસ્તુઓ સહગુરુ પાસેથી શીખી લેવાની ચીવટ રાખવી. [૮-૧૦, ૪૨-૩, ૩૦]

જ્ઞાની પુરુષોના સહવાસમાં રહ્યા છતાં, જે સાંસારિક ભાવોથી અને ક્રિયાઓથી વિરત થવામાં ન આવે, તો સત્સંગનું કશું ફળ નીપજતું નથી. માટે સમજી મનુષ્યે, જ્ઞાનીનો સહવાસ સ્વીકાર્યા બાદ તો અતિ હીનકર્મો તથા અન્ય પાપપ્રવૃત્તિઓનો પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવો. પાપી ભાવો જાત્રત થાય તેવાં સ્થાનો કે પ્રસંગોથી જ

૧. મૂળ : 'અંડાલિય',—અંડાળનાં કર્મો.

તેણે દૂર રહેવું.^૧ તેમ છતાં પોતાનાથી કાંઈ દોષ થઈ જ
જાય, તો તે ઝટ ગુરુ આગળ કબૂલ કરી દેવો, છુપાવવો
નહિ. કાયા અને મનના દોષોની પેઠે વાણીના દોષો
જેવા કે : અસત્ય બોલવું, ‘અમુક કરીશ જ’ એવું
નિશ્ચયાત્મક બોલવું, પોતાનું કે ખીજનું પ્રયોજન હોય કે
ન હોય તો પણ કોઈ પૂછે ત્યારે દોષયુક્ત બોલવું, અર્થ
વિનાનું બોલવું કે સામાનું મર્મ વીધે તેવું બોલવું, વગેરેનો
પણ તેણે ત્યાગ કરવો. ટૂંકમાં, તેણે પોતાની જાતને
સંપૂર્ણપણે છોડવી. પોતાની જાત છોડવી બહુ મુશ્કેલ છે.
પરંતુ તેમ કરી શકનારો જ આ લોક અને પરલોકમાં સુખી
થાય છે. સમગ્ર પુરુષે એવી ભાવના કરવી કે, ‘ખીજ
મને વધ-દમનાદિથી દમે, તેના કરતાં હું પોતે જ પોતાની
જાતને સંયમ અને તપ દ્વારા દમું, એ વધારે સારું છે.’
[૧૧-૧૨, ૨૪-૬, ૧૫-૬]

અણુપક્ષોટ્કેલો ઘોડો જેમ વારંવાર ચાલુકની અપેક્ષા
રાખ્યા કરે છે, તેમ તેણે દરેક આપતમાં ગુરુની ટોકણીની
અપેક્ષા ન રાખવી. પરંતુ, તેમના મનોગત ભાવને સમજી
લઈ, તે પ્રમાણે આચરણ રાખવું. ઉત્તમ ઘોડો જેમ
ચાલુક જોઈને જ માર્ગે ચાલ્યા કરે છે, તેમ તેણે

૧. મૂળમાં : ‘લુહારની કોઠો શૂન્ય ધરો, જે ધર વચ્ચેના
આંતરાઓ કે રાજમાર્ગોમાં સ્ત્રીઓ સાથે ભલા રહેવું નહિ કે
વાતચીત કરવી નહિ,’ એમ છે. ટીકાકાર ‘લુહારની કોઠો’
(સમર) એ શબ્દને ખીજ હલકા લોકોનાં સ્થાનોનો સૂચક
ગણવાનું કહે છે. ‘સમર’નો અર્થ, ‘ન્યાં ઘણા લોકો ભેગા થતા
હોય તેવી જગ્યા,’ એવો પણ થાય.

પાપકર્મનો ત્યાગ કરતા રહેવું. ઉત્તમ શિષ્યને કદી પ્રેરણા કરવી પડતી નથી; અને કરવી પડે છે તો તે સહેલાઈથી તથા જલદી કરી શકાય છે. એક વાર તેને કહ્યું એટલે તે પ્રમાણે તે બધું હંમેશાં સારી રીતે કરે છે. કેળવાયેલા ઘોડાને ખેલાવવામાં જેમ સવારને આનંદ આવે છે, તેમ ગુરુને પણ તેવા ચતુર શિષ્યને દોરવામાં આનંદ આવે છે. [૧૨,૪૪,૩૭]

પોતાનો કાંઈ દોષ થાય અને ગુરુ તે માટે હળવેથી કે કઠોરતાથી કાંઈ શિખામણ આપે, તો શિષ્યે તેને લાભદાયક સમજી, પ્રયત્નપૂર્વક શબ્દશઃ સ્વીકારવી. સમજી અને નિર્ભય શિષ્ય હિતશિક્ષા આપનાર ગુરુને પોતાનો હિતેચ્છુ માને છે; અને સમજે છે કે, ‘ગુરુ મને પોતાના ભાઈ, પુત્ર કે સ્વજન જેવો ગણે છે, તેથી જ આમ (ગુસ્સે થઈને) કહે છે.’ તેથી બિલકું, કુશિષ્ય હિતશિક્ષા આપનાર ગુરુને પોતાનો વેરી માને છે; તથા ‘ગુરુ મને ગુલામ ગણી માત્ર વદયા કરે છે કે મારકૂટ કર્યા કરે છે,’ એમ સમજે છે. તેને ગુરુની શિખામણ દેવાની પદ્ધતિ, તથા દુષ્કૃતની ટોકણી વગેરે બધું કડવું અને અરુચિકર લાગે છે. ગુરુનું કહેલું સાંભળવાને બદલે તે અસભ્ય રીતે તેમની સામે થઈ જાય છે. કુશીલ શિષ્ય શાંત સ્વભાવના આચાર્યને પણ આકળા બનાવી દે છે. ગુરુને પણ તેવા શિષ્યને દોરવામાં, અણુપણેલા ઘોડા ઉપર ખેડેલા સવારની જેમ, આનંદ આવતો નથી. તેવા દુષ્ટ શિષ્યો આચાર્યની વિરુદ્ધ અનેક ઉપદ્રવો કર્યા કરે છે; તેમના ઉપર કાબૂ મેળવવા તેમનાં દૂષણ શોધ્યા કરે છે; તથા વાણી અને કર્મથી, એકાંતમાં

અને જાહેરમાં તેમનો વિરોધ અને નિંદા કર્યા કરે છે.
[૨૭,૩૯,૪૧,૩૮,૨૯,૧૩,૧૭,૪૦]

બાહ્ય વિનય એ આંતરિક નમ્રતાનું લક્ષણ છે. તેથી સમજી શિષ્ય એસવા, ઊઠવા, બોલવા વગેરેમાં ગુરુ પ્રત્યે નમ્રતા અને આદર રાખે. જેમકે, તે ગુરુને પડખે, ગુરુની આગળ, પીઠ પાછળ, કે સાથળ ઉપર સાથળ ચડાવીને^૧ એસે નહિ, પગ ઉપર પગ ચડાવીને કે ગોઠણ છાતી સરસા રાખીને કે પગ લાંબા કરીને એસે નહિ; ગુરુ બોલાવે ત્યારે મૂંગો રહે નહિ કે એસી રહે નહિ; ગુરુ જે પૂછે તેનો જવાબ આપે; વગર પૂછ્યે કાંઈ બોલે નહિ; તથા પૂછે ત્યારે ખોટું બોલે નહિ કે ગુરુસે થઈ જાય નહિ; પોતાને કાંઈ પૂછવું હોય ત્યારે પણ આસન ઉપર બેઠો બેઠો કે પથારીમાં સૂતો સૂતો પૂછે નહિ, પરંતુ ગુરુ સામે હાથ જોડી ઊભો રહીને પૂછે. આવો વિનયયુક્ત તથા ગુરુની કૃપા અને અજ્ઞાનો વાંધુક શિષ્ય ગુરુને પોતાની મુશ્કેલી વિષે કાંઈ પૂછે છે, ત્યારે આચાર્ય પણ ખુશીથી તેને પોતે જેવું પોતાના ગુરુઓ પાસેથી સાંભળ્યું હોય છે, તેવું કહી સાંભળાવે છે. [૧૪,૧૮-૨૩]

સમજી શિષ્યે આહારવિહારની બાબતમાં નિયમિત બનવું. ઉચિત સમયે બહાર નીકળવું અને ઉચિત સમયે પાછા ફરવું. ટૂંકામાં, અયોગ્ય સમય છોડીને, જે સમયે જે કરવાનું હોય, તે સમયે તે કરવું. [૩૧]

ભિક્ષાની બાબતમાં સંયમધર્મને આવશ્યક એવા

૧. સરખાવો 'દશવૈકલિક' ૮-૪૬.

કેટલાક વિધિનિષેધો જ્ઞાનીપુરુષોએ ઉપદેશ્યા છે, તે તેણે ધરાયર પાળવા. જેમકે, ભિક્ષા માગવા જતી વખતે તેણે ક્ષોડાની પંગત જમતી હોય ત્યાં ભિક્ષા માટે ઊભા ન રહેવું; ભિક્ષા આપનારથી અતિ દૂર કે અતિ નજીક કે તેની નજર સામે જ ન ઊભા રહેવું; પરંતુ એક તરફ એકલા ઊભા રહેવું તથા પોતાના જેવા બીજા ભિક્ષુઓને ઓળંગી, આગળ જવાની પડાપડી ન કરવી.^૧ ભિક્ષા ગ્રહણ કરતી વખતે પણ તેણે અતિ અક્કડ ન ઊભા રહેવું કે અતિ નીચા ન નમી જવું. ભિક્ષામાં પણ તેણે શુદ્ધ, જીવજંતુ વિનાનો, નિર્દોષ અને બીજાને માટે બનેલો આહાર દોષો વગેરે તપાસીને સ્વીકારવો. ત્યાર બાદ, ન્યાં ઘણા પ્રાણો કે બીજા ન હોય, તથા જે ઉપરથી તેમજ આંતુઆંતુથી ઢંકાયેલી હોયર તેવી જગ્યાએ બીજા સંયત પુરુષોની સાથે બેસીને, એક પણ દાણો પડી મૂક્યા વિના^૩ યોગ્ય સમયે પરિમિત ભોજન લેવું. ખાતાં ખાતાં તેણે, ‘આ સારું રંધાયું છે,’ ‘આ ઠીક સ્વાદવાળું છે,’ કે ‘આ ઠીક રસવાળું છે,’ એવું ન બોલ્યા કરવું, પરંતુ સંયમપૂર્વક ખાઈ લેવું. [૩૧-૩૬]

આવો શ્રદ્ધાવાન, વિનયશીલ, મેધાવી, અપ્રમત્ત, વૈરાગ્યવાન, સત્યવક્તા, સંયમી, તપસ્વી અને ગુરુની કૃપા તથા આજ્ઞાનો વાંછુક એવો મુમુક્ષુ શિષ્ય ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન

૧. સરખાવો ‘આચારાંગ’ શ્રુત૦ ૨, અધ્ય૦ ૧, ૨૯-૩૦;

૨. સરખાવો ‘દશવૈકલિક’ અધ્ય૦ ૫, ૮૨-૩.

૩. સરખાવો ‘દશવૈકલિક’ અધ્ય૦ ૫, ઉદ્દે૦ ૨, ૧.

પ્રાપ્ત કરવા તથા ખીજઓને પણ દોરવા શક્તિમાન થાય છે. કારણ કે, પૂજ્ય, જ્ઞાની, પ્રસિદ્ધ અને કૃપાવંત આચાર્યો જેના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે, તેને અર્થવાણી* વિપુલ વિદ્યા આપે છે. શ્લોકમાં તેની કીર્તિ થાય છે, અને પૃથ્વી જેમ સર્વ પ્રાણીઓનું રહેઠાણ છે, તેમ તે બધાં કર્તવ્યોનું રહેઠાણ બને છે. તેનું જ્ઞાન પૂજ્ય છે, તેના સંશયો ટળી જાય છે અને કર્તવ્યની સંપત્તિથી તે બધાને મનગમતો થાય છે. તપ, આચાર અને સમાધિથી સુરક્ષિત એવો તે મહાતેજસ્વી શિષ્ય પાંચે વ્રતો પાળવા શક્તિમાન થાય છે; અને મૃત્યુ બાદ કાં તો શાશ્વત સિદ્ધ થાય છે અથવા મહાદ્યુતિવાળો દેવ થાય છે. [૪૫-૪૮]

* 'મોક્ષરૂપી અર્થયુક્ત, કલ્યાણકારી' એવો અર્થ પણ થાય છે.

પરિષદો—પાવીસ વિધનો

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહે છે : હે આયુષ્મન્ ! જ્યાં સુધી ભિક્ષુ આંતર આણ દુર્ઝળતાઓ અને વાસનાઓને આધીન છે, ત્યાં સુધી તેનાથી જ્ઞાની પુરુષો પાસે માર્ગ જાણવા છતાં આચરી શકાતો નથી. મહાવીર ભગવાને ભિક્ષુજીવનમાં સહેજે આવી પડતી એવી ૨૨ મુશ્કેલીઓ (પરિષદ) જાણાવી છે, જેમની સામે અડગ ટકી રહેવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યા વિના, મુમુક્ષુ માર્ગની શરૂઆતમાં જ ભાગી પડે છે. તે ૨૨ મુશ્કેલીઓ આ પ્રમાણે છે :

(૧) ક્ષુધા । ભિક્ષુને આહારની વ્યાપ્તમાં બહુ સાવચેત રહેવાનું હોય છે; અને નિર્દોષ તથા શુદ્ધ આહાર જ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. પરંતુ કોઈ વાર નિર્દોષ ભોજન મળવું મુશ્કેલ થઈ જાય, તે વખતે તેણે દીન બની જઈ, મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી, ગમે તેવું નિષિદ્ધ ભોજન સ્વીકારી, ક્ષુધાદિ

વેદનાનું નિવારણ કરવાનું ન ધરવું; પરંતુ તેને આકુળ થયા વિના સહન કરી લેવી. [૨-૩]

(૨) તૃષ્ણા - તરસ (૩) શીત - ઠંડી (૪) ઝળ - ગરમી (૫) દંશમશક - ડાંસમચ્છરનો ઉપદ્રવ (૬) તથા બેઠતી કપડાં ન મળવાથી પ્રસંગવશાત્ પ્રાપ્ત થતી નગ્નતાનું પણ તેમજ સમજવું.^૧ [૪-૧૩]

(૭) એ સૌથી વધુ કડણ મુશ્કેલી તે ઋત્તિ અથવા કંટાળો છે. માણસનું મન બધાં સુધી કામભોગોમાંથી પૂરેપૂરું નિવૃત્ત નથી થતું, ત્યાં સુધી તેને સ્વીકારેલા ધર્મમાર્ગ તરફ ઋત્તિ થયા કરે છે. પરાક્રમી પુરુષ શરૂઆતમાં થતી તે ઋત્તિનું દમન કરી, પોતાના ચિત્તને પ્રિય પદાર્થો તરફ જતું રોકે, તથા આત્મરક્ષિત, આરંભરહિત^૨ અને ઉપશાંત થઈ, ધર્મમાં રમમાણ રહે. [૧૪-૫]

૧. મૂળમાં, ક્ષુધા વખતે 'કોઈને કાપવું - કપાવવું નહીં, કે રાંધવું - રંધાવવું નહીં' એમ છે. તૃષ્ણા વખતે 'શીત પાણીનું સેવન ન કરવું, પણ વિકૃત (નિર્જીવ પાણી) શોધવું' એમ છે. શીત વખતે 'અગ્નિ સેવવાનો વિચાર ન કરવો' એમ છે. ઉષ્ણ વખતે 'સ્નાન કરવાનો વિચાર ન કરવો, શરીર ઉપર પાણી ન છાંટવું કે પંખો ન વાપરવો' એમ છે. ડાંસમચ્છરના ઉપદ્રવ વખતે, 'તેમનાથી ત્રાસવું નહીં', તેમને રોકવા નહીં, તેમના પ્રત્યે મન ખગાડવું નહીં કે તેમને હણવા નહીં' એમ છે. વસ્ત્ર ફાટવા આવે ત્યારે, 'હવે હું કપડાં વિનાનો થઈશ, કે હવે નવાં કપડાં મેળવું, એવી ચિંતા ન કરવી; તથા વસ્ત્રહીન દશા કે વસ્ત્રયુક્ત દશા ખંનેને હિતકર સમજી શોક ન કરવો,' એમ છે.

૨. કામના પૂરી કરવા માટેની પ્રવૃત્તિ તે આરંભ.

(૮) સ્ત્રી । મનુષ્યને આસક્તિનું મુખ્ય સ્થાન સ્ત્રી છે. જે શુદ્ધિમાન ભિક્ષુ તેનું સ્વરૂપ અરાપર સમજે છે, તેને શ્રમણપણું સહેલું છે, તથા તે આત્માની શોધમાં અડગ રહી શકે છે. [૧૬-૭]

(૯) ચર્ચા । [એટલે કે ગામેગામ પગપાળા ફરવું તે.] સાધુને એક જગ્યાએ લાંબો વખત સ્થિર રહ્યા વિના નિરંતર વિચર્યા કરવાનું હોય છે. તેથી ઘણા કંટાળી જાય છે. પરંતુ સંગને સર્વ દોષનું મૂળ જાણી, સાધુએ ગામ કે નગરમાં ગૃહસ્થીઓનો કે સામાન્ય મનુષ્યોનો સંસર્ગ ન રાખતાં, નિર્દોષ આહારપાણીથી નિર્વાહ કરતા કરતા, કોઈ એક મુકરર નિવાસસ્થાન રાખ્યા વિના, અપરિચ્છી રહીને એકલા વિચરવું. [૧૮-૯]

(૧૦) નૈવેદ્યિકી । [સ્મશાન વગેરે સ્વાધ્યાય, ધ્યાન ઇત્યાદિ ભૂમિ — સ્થાન] સાધુ જ્યારે એકાંત સ્થળમાં, ખીજા કોઈને ત્રાસ ન થાય તેવી રીતે, ધ્યાનાદિ નિત્યકર્મ માટે બેસે, ત્યારે અનેક વિદ્વો આવી પડે તો પણ, પોતાનો સમય પૂરો થયા વિના ત્યાંથી ખસે નહિ. [૨૦-૧]

(૧૧) શય્યા । રાત્રે સૂવા માટે જે એકાંત સ્થળ મળી આવે, તેમાં સારાનરસાપણાનો ખ્યાલ કર્યા વિના, ‘એક રાતમાં શું થઈ જવાનું છે’ એમ વિચારી, ભિક્ષુ શાંતિથી રહે. [૨૨-૩]

સહેજસહેજમાં સ્થાનાંતર કે ઊઠાઊઠ કરનારો શાંતિ પામે જ નહીં, અને છેવટે વ્યગ્ર બની જઈ, સુરક્ષિતતા શોધતો વ્રતથી પતિત થાય.

(૧૨) આક્રોશ । [તિરસ્કાર] બીજાઓ નિંદા કરે તો તપી ન જવું તથા સામે જવાબ ન વાળવો; પરંતુ ઉપેક્ષાબુદ્ધિથી શાંત રહેવું. [૨૪-૫]

(૧૩) વધ । મુમુક્ષુને કોઈ માર મારે, તોપણ તેણે મન અગાડવું નહીં. તે વખતે તેણે એવી ભાવના કરવી કે, સહન કરવું એ સર્વ ધર્મચરણોમાં મુખ્ય આચરણ છે. તેણે વિશ્વાસ રાખવો કે, 'જીવનો નાશ નથી.' [૨૬-૭]

(૧૪) ચાચના । ઘરબાર વગરના અનેલા ભિક્ષુને બધી વસ્તુઓ બીજા પાસેથી ચાચીને જ મેળવવી પડે છે. કોઈની પાસે હાથ લાંબો કરવો એ સહેલી વાત નથી. ઘણા તેને કારણે હારી જાય છે. પરંતુ સમજી મનુષ્યે વિચારવું કે, સંયમધર્મના સંપૂર્ણ પાલનને અર્થે આવશ્યક લાગવાથી જ પોતે ભિક્ષુજીવન સ્વીકાર્યું છે. [૨૮-૯]

(૧૫) અલામ । ભિક્ષુએ, ગૃહસ્થોને ઘેર રંધાઈ રહ્યા પછી, વધ્યું ઘટ્યું માગી લાવીને જ પોતાનો નિર્વાહ કરવાનો હોય છે. પરંતુ ઘણી વાર એમ પણ બને છે કે, તેને તેવો આહાર પ્રાપ્ત થતો નથી. તેવે વખતે દીન બની જવાને બદલે તેણે એમ વિચારવું કે, 'આજે ન મળ્યું તો કાલે મળશે.' [૩૦-૧]

(૧૬) રોગ । ભિક્ષુને કોઈ વખત રોગ થઈ આવે, તો તેણે તેની વેદનાથી ઉદ્વિગ્ન બની જઈ, બુદ્ધિની સ્થિરતા ન ગુમાવી એસવી. પણ 'આ મારાં કર્મોનું જ ફળ છે' એમ માની, તે વેદનાને સહન કરી લઈ, આત્મપરાયણ રહેવું. તેવે વખતે બીજા પાસે ચિકિત્સા કરાવવાની પણ ઇચ્છા ન રાખવી. કારણ કે, પોતાને માટે કાંઈ કરવું નહિ

કે કરાવવું નહિ, એ જ મનુષ્યનું સાચું શ્રમણપણું છે.
[૩૨-૩]

(૧૭) તૃણસ્પર્શ । કપડાં વિનાના, બરછટ, સંયમી અને તપસ્વી ભિક્ષુને તૃણ ઉપર સૂતી વખતે શરીરે પીડા થાય છે. પરંતુ તેથી કરીને કપડાં વગેરે મેળવવાની કામના કરવાને બદલે, એ કઠોર સ્પર્શોને તે સહન કરે. [૩૪-૫]

(૧૮) જહ્ન । [મળ] ગરમીથી શરીર પરસેવાવાળું થઈ જાય કે મેલ અને રજથી ખરડાઈ જાય, તો પણ શરીર-સુખને ખાતર ભિક્ષુ નાહવાધોવાની કામના ન કરે. જેને આર્ય એવા સંયમધર્મનું પાલન કરવું છે, અને પોતાનાં જૂનાં કર્મો ખંખેરી નાખવાં છે, તેને એ બધું સહન કર્યે જ છૂટકો. [૩૬-૭]

(૧૯) સત્કારપુરસ્કાર । મુનિ ગૃહસ્થો તરફથી સત્કારાદિની ઉત્કંઠા ન રાખે તથા તેમ કરનાર ગૃહસ્થોની સ્પૃહા ન કરે. જેને હજી શારીરિક સુખની ઉત્કંઠા છે, તથા જે હજી રસોમાં લાંપટ છે, તેને જ ગૃહસ્થોની કે તેમના સત્કારપુરસ્કારની જરૂર રહે છે. જે અલ્પેચ્છુ છે, અલ્પોલુપ છે તથા પ્રજ્ઞાવાન છે, તેને તેવાં પૂજનસત્કારની પરવા હોતી નથી. [૩૮-૯]

(૨૦) જ્ઞાન । પોતાનામાં વિશેષ જ્ઞાન ન હોય તથા કોઈ કાંઈ પૂછતું હોય ત્યારે યાદ લાવી શકાતું ન હોય, તો તેથી ભિક્ષુએ ખિન્ન ન થઈ જવું. પણ એમ વિચારવું કે, “મેં પૂર્વે જ્ઞાનને આવરણ કરનારાં એવાં કર્મો^૧ કરેલાં છે, કે જેથી

૧. જુઓ અધ્યયન ૩૩, પા. ૨૨૬-૭.

અત્યારે આમ બને છે. પરંતુ હવેથી હું યોગ્ય જીવન ગાળાશ, એટલે તે કર્મો અવશ્ય દૂર થશે.” [૪૦-૧]

(૨૧) અજ્ઞાન। પોતાના પ્રયત્ન છતાં ધર્મનો કે સત્યનો સાક્ષાત્કાર ન થાય અને અજ્ઞાન ન ટળે, તો તેથી તેણે અધીરા ન બની જવું, તથા પોતાના ત્યાગ-સંયમને નિરર્થક ન માનવા. [૪૨-૩]

(૨૨) દર્શન। [શ્રદ્ધા] ભિક્ષુએ (શંકા પડતાં) ‘પરલોક નથી,’ ‘તપથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી,’ ‘જિનો હતા નહિ, છે નહિ, કે થશે નહિ’ અને ‘આ લોકો જે બધું કહે છે તે ખોટું છે’ એવું એકદમ ન માની બેસવું; પરંતુ, ધર્મની પ્રતીતિ થવાને હજી વધુ પ્રયત્નની અપેક્ષા હશે એમ માની, શ્રદ્ધાપૂર્વક યોગ્ય પુરુષાર્થ કરવો. [૪૪-૫]

આ બધી મુશ્કેલીઓ જીતવાનો મુખ્ય ઉપાય એ છે કે, તેમનું સ્વરૂપ પહેલેથી જાણીને સમજી રાખવું; જેથી કરીને તેમાંથી કોઈ આવી પડે, ત્યારે તેનાથી હણાઈ ન જતાં અચળ રહેવાય, એમ હું કહું છું. [૪૬]

ચાર દુર્લભ વસ્તુઓ

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહેવા લાગ્યા :

આ સંસારમાં જીવને નીચેની ચાર વસ્તુઓ^૧ પ્રાપ્ત થવી અતિ દુર્લભ છે :

(૧) મનુષ્યપણું (૨) ધર્મનું શ્રવણ (૩) શ્રદ્ધા અને (૪) સંયમમાં પુરુપાર્થ. [૧]

૧. સામાન્ય રીતે જીવો વિવિધ કામનાઓથી મૂઠ બની, અનેક કર્મો કરી, પરિણામે સંસારમાં અનેકવિધ યોનિઓમાં જન્મ પામ્યા કરે છે. તેઓ કોઈ વાર દેવલોકમાં, કોઈ વાર નરકલોકમાં તો કોઈ વાર અસુરલોકમાં પણ જાય છે. પરંતુ રાજાઓ જેમ કામિનીકાંચનથી કંટાળતા નથી, તેમ અધમ કર્મોને વળીવળીને સ્વીકારતાં તે પ્રાણીઓ વારંવાર બદલાતી યોનિઓમાં જન્મતાં કંટાળતાં નથી.

૧. મૂળ : ' પરમ અંગો ' (જોધિનાં).

કામનાઓથી મૂઠ બનેલાં તથા વિવિધ કર્મોવાળાં તે પ્રાણીઓ આમ અત્યંત દુઃખ અને વેદના અનુભવતાં, મનુષ્યેતર યોનિઓમાં જ ભટક્યા કરે છે. તેમ કરતાં કરતાં, ઘણે લાંબે કાળે, ક્રમે કરીને, કોઈ વાર શુદ્ધિ પામેલા વિરલ જીવો કર્મોનો નાશ કરી શકાય તેવું મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત કરે છે. [૨-૭]

૨. પરંતુ એ પ્રમાણે દુર્લભ એવું મનુષ્યપણું પામવા છતાંય તપ, ક્ષમા અને અહિંસામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર સદ્ધર્મનું શ્રવણ થવું દુર્લભ છે. [૮]

૩. કદાચ કોઈને સદ્ભાગ્યવશાત્ ધર્મનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય, તો પણ તેમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવી અતિ દુર્લભ છે. કારણ કે, ઘણાય ક્ષોધા ધર્મ ગ્નણવા છતાં તેનાથી દૂર રહે છે. [૯]

૪. અને કદાચ કોઈને ધર્મમાં શ્રદ્ધા પણ ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ તે પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરવો એ તેથી પણ દુર્લભ છે. કારણ કે ઘણા માણસોને સારી સારી વસ્તુઓમાં શ્રદ્ધા હોવા છતાં, તે પ્રમાણે તેઓ આચરણ નથી કરતા. [૧૦]

પરંતુ જેઓ મનુષ્યપણું પામી, સદ્ધર્મનું શ્રવણ કરી, તેમાં શ્રદ્ધાયુક્ત બની, તે પ્રમાણે આચરણ કરે છે, એટલે કે, તપ અને સંયમ દ્વારા કર્મોનો નાશ કરે છે, તેવા સરળ અને શુદ્ધ માણસો જ, પાણીથી સિંચાયેલા અગ્નિની પેઠે, પરમ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે. [૧૧-૧૨]

માટે, કર્મના વિવિધ હેતુઓ^૧ જાણી, તેમનો ત્યાગ

૧. મિથ્યાત્વ (તત્ત્વમાં અશ્રદ્ધા અને અતત્ત્વમાં શ્રદ્ધા), અવિરતિ (દોષોથી ન વિરમવું), પ્રમાદ, કષાય (વિષમભાવ) અને યોગ (કાયા, મન, અને વાણીની પ્રવૃત્તિ) એ પાંચ.

કરો તથા વિવિધ પ્રકારનાં શીલો વડે ઊધ્વગતિ સાધો. પ્રયત્ન કરવા છતાં, આ જન્મમાં જ સંપૂર્ણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થઈ, તો તેથી નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. તેના મનુષ્યો ઉત્તમ વિભૂતિવાળા દેવ્યોનિઓમાં જન્મ પામી, આયુષ્ય પૂરું થયે, ફરી મનુષ્યોનિમાં સારાં સારાં કુલોમાં અવતરે છે.^૧ ત્યાં તેમને નીચેનાં દશ ઉત્તમ અંગો પ્રથમથી પ્રાપ્ત થાય છે: (૧) ઘર અને વાડી, સોનું અને રૂપું, પશુઓ અને નોકરચાકર (૨) સુશીલ મિત્રો (૩) સહૃદય નાતીલાઓ (૪) ઉત્તમ ગોત્ર (૫) ઉત્તમ વર્ણ (૬) આરોગ્ય (૭) તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ (૮) ખાનદાનપણું (૯) યશ અને (૧૦) પરાક્રમ. [૧૩-૧૮]

પૂર્વજન્મના સંસ્કારોથી પ્રથમથી જ વિશુદ્ધ આચરણવાળા તેઓ અસામાન્ય માનુષિક વિભૂતિઓ ભોગવતા છતાં તેમાં અનાસક્ત રહી, શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે; તથા જ્ઞાનીઓએ વર્ણવેલો સંયમપ્રધાન મોક્ષમાર્ગ સ્વીકારી, તપથી કર્મોશોનો નાશ કરી, શાશ્વત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. [૧૯-૨૦]

૧. આ ભાવના ગીતાના ૬, ૪૧-૩ શ્લોક સરખાવો.

અપ્રમાદ

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહે છે :

એક વાર તૂટ્યા પછી જીવનદોરી ફરી સાંધી શકાતી નથી. માટે જ્યાં સુધી આયુષ્ય છે, ત્યાં સુધી પ્રમાદનો ભાગ કરી, કલ્યાણના માર્ગને અનુસરો. પ્રમાદ, હિંસા અને અસંયમમાં જીવવાની વિતાજ્યા પછી, ઘડપણ આવીને ઊભું રહેશે. તે વખતે કશું થઈ શકશે નહિ, પણ અસહાય થઈ, કરેલાં કર્મોનું ફળ ભોગવવા જવું પડશે. કારણ, કરેલાં કર્મો ભોગવ્યા વિના કોઈનો છૂટકો થતો નથી. [૧,૩]

આયુષ્ય દરમ્યાન મૂઠ મનુષ્ય અનેક પાપો કરી તથા અનેક વેર આંધી ધન ભેગું કર્યા કરે છે. પરંતુ મૃત્યુ આદ્ય બ્યારે પોતાને પોતાનાં કર્મફળ ભોગવવા જવું પડે છે, સારે તે તેની સાથે આવતું નથી, તેમજ તેનું રક્ષણ કરતું નથી. ધન આ લોકમાં જ કર્મફળમાંથી બચાવી શકતું નથી, તો પછી પરલોકની તો વાત જ શી? [૨,૫]

જે સર્ગાવહાલામાં મૂઠ બની મનુષ્ય પાપકર્મો કરે છે, તેઓ પણ કર્મનાં ફળ ભોગવતી વખતે અંધુપણું દાખવવા આવતાં નથી. આમ હોવા છતાં અનંત મોહથી મૂઠ બનેલાં મનુષ્યો, દીવો ઓલવાઈ ગયો હોય અને માર્ગ દેખી ન શકાય તેમ, ન્યાયયુક્ત માર્ગ દેખવા છતાં દેખી શકતાં નથી એ કેવું આશ્ચર્ય છે! પરિણામે, દીવાલમાં પોતે જ પાડેલા બાકામાં પેસતાં દુઘાઈ જઈ હણાતા ચોરની જેમ, તે મૂઠ લોકો આ લોક અને પરલોકમાં પોતાનાં જ કરેલાં કર્મોથી હણાય છે. એવાં ગાઠ મોહનિદ્રામાં પડેલાં મનુષ્યોની વચ્ચે વિવેકી મુમુક્ષુએ જાગ્રત રહેવું, તથા કશાનો વિશ્વાસ ન કરવો. કારણ કે, કાળ નિર્દય છે અને શરીર અબળ છે. માટે ભારંડપક્ષીની^૧ પેઠે તેણે અપ્રમત્ત રહેવું. સંસારમાં જે કાંઈ છે તેને પાશરૂપ સમજી, મુમુક્ષુએ સાવચેતીથી પગલાં માંડવાં; તથા શરીર સબળ છે ત્યાં સુધી તેનો ઉપયોગ સંયમધર્મ સાધવામાં કરી લેવો. પછી ત્યારે તે છેક અશક્ત થઈ જાય, ત્યારે માટીના ઢેકાની પેઠે તેનો ત્યાગ કરવો. [૩-૭]

આળસુ શાશ્વતવાદી^૨ કલ્પના કર્યાં કરે છે કે, “પહેલાં ન સધાયું તો પછી સધાશે.” પણ એમ કરતાં કરતાં કામ-

૧ જે મુખ અને ત્રણ પગવાળું એક પંખી. જુઓ આ માળાનું ‘સંયમધર્મ’ પુસ્તક, પા. ૧૬૧, નોંધ.

૨. આત્મા મરણ પછી પણ કાયમ રહે છે, અને તેના ઉપર કર્મોની અસર થતી નથી એવો વાદ તે શાશ્વતવાદ. તેનાથી જલદો, એટલે આત્મા જેવી વસ્તુ નથી, અથવા મરણ પછી કાયમ રહેતી નથી એવો વાદ તે ઉચ્છેદવાદ. જુઓ આ માળાનું ‘સુતનિપાત’ પુસ્તક, પા. ૧૬૬, શ્લોક ૭૭૮.

ભોગોમાં જ જીવન પૂરું થઈ જવા આવે છે અને આયુષ્ય ક્ષીણ થતાં શરીર તૂટવા માંડે છે. તે વખતે કશું કરી શકાય તેમ રહેતું નથી અને એ મૂઠ મનુષ્યને પરતાવાવારો આવે છે. [૯]

વિવેક જલદી પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી; અને વારંવાર લોભાવતા ભોગો ભોગવનારમાં મંદતા આણી વધારે પ્રયત્ન બનતા જાય છે. માટે પ્રયત્નપૂર્વક કામભોગોમાંથી મનને રોકી, તેમનો ત્યાગ કરી, અપ્રમત્તપણે આત્માનું રક્ષણ કરતા કરતા વિચરવું. કેળવાયેલો અને અખતરવાળો ઘોડો જેમ રણસંગ્રામમાંથી સહીસલામત પાછો આવી શકે છે, તેમ પ્રથમ અવસ્થામાં અપ્રમત્તપણે કામભોગોમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરનારો મનુષ્ય સહીસલામતીથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અલગત, મોહગુણ સામે સતત ઝૂઝી વારંવાર વિજય મેળવનાર શ્રમણને અનેક પ્રતિકૂળ સ્પર્શ વેઠવા પડે છે; પણ તેથી ખિન્ન થયા વિના, તે પોતાના પ્રયત્નમાં અચલ રહે. [૮, ૧૦-૧૨]

સંસ્કારહીન, તુચ્છ તથા રાગ અને દ્વેષથી પરવશ એવા ખીજ વાદીઓનાં અધભાચરણથી ડામાડોળ થઈ જવાને બદલે, તેમની વિપરીતતા સમજતા મુમુક્ષુએ, કામ, ક્રોધ, લોભ, માયા અને અહંકારનો ત્યાગ કરી, શરીર પડતા સુધી ગુણની ધચ્છા કરતા વિચરવું, એમ હું કહું છું. [૧૩]

મરણના બે પ્રકાર

મહા પ્રયત્નથી આ વિકટ ભવસમુદ્રને તરવાની અણી ઉપર આવેલા એક મુમુક્ષુને તેના પ્રશ્નના જવાબમાં એક મહાપ્રજ્ઞાવાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું :

મરણ બે પ્રકારનાં હોય છે. એક, 'અકામ મરણ', અને બીજું 'સકામ મરણ'. અકામમરણથી મરનારા અજ્ઞાનીને વારંવાર મરવું પડે છે, અને સકામમરણથી મરનારા જ્ઞાનીને વધારેમાં વધારે એક વાર મરવું પડે છે. [૧-૩]

તે બેમાંથી પ્રથમ અકામમરણને ભગવાન મહાવીરે આ પ્રમાણે વર્ણવી ગતાવ્યું છે :

અકામમરણ એટલે પોતાને ન ગમતું હોય છતાં પ્રાપ્ત થતું મરણ. તે મરણ કામાસક્ત, ક્રૂરકર્મી તથા અજ્ઞાની જીવોને પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ જીવન દરમ્યાન પ્રલક્ષ દેખાતાં સાંસારિક સુખોમાં જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે.

તેઓ કહે છે કે, ‘આ ભોગો તો પ્રત્યક્ષ છે; પણ પરલોક કાણે દેખ્યો છે? માટે અધા ચાલે છે તેમ ચાલવું જ ઠીક છે.’ આવો નિશ્ચય કરી, તે ભોગાસક્ત લોકો પછી પોતાના ભોગો ખાતર ગમે તેવાં અકર્મ આચરે છે; તથા સ્થાવર-જંગમ અનેક પ્રાણીની હિંસા કરે છે. પોતાના સુખ ખાતર કોઈ પણ પાપકર્મ કરતાં તેઓ અચકાતા નથી. તેઓ ગમે તેવું અસત્ય બોલે છે, ગમે તેવાં કપટ આચરે છે તથા ગમે તેવી નિંદા કરે છે. સુરા અને માંસનું અહર્નિશ સેવન કરનારા તે શક પુરુષો અનેક કુકર્મોથી પ્રાપ્ત કરેલા કામભોગોને જ શ્રેયરૂપ માને છે; તથા મન, વચન અને કાયાથી કામિનીકાંચનમાં મૂર્છિત રહે છે. આમ તેઓ આંતર તેમજ બાહ્ય અને પ્રકારની મલિનતા એકઠી કરે છે. [૪-૧૦]

આ પ્રમાણે અપર્યાપ્ત કામભોગો ભોગવતાં ભોગવતાં અને બ્યારે તેમનું શરીર રોગો અને વૃદ્ધાવસ્થાથી ઘેરાઈ જાય છે, ત્યારે તેમને મૃત્યુનો તથા ત્યાર પછી પ્રાપ્ત થનારી પોતાની કારમી સ્થિતિનો ભય લાગવા માંડે છે. તે વખતે, કૂર કર્મ કરનારા અશીલ લોકોને પ્રાપ્ત થતાં નરકસ્થાનો અને ત્યાં ભોગવતી પડતી યંત્રણાઓ તથા કર્મ અનુસાર પ્રાપ્ત થયેલા નવા સ્થાને જતાં થતો પરિતાપ — એ અધા વિષે પોતે સાંભળેલી વાતો તેમને યાદ આવે છે. પછી, સપાટ રસ્તો છોડી ખાડાટેકરાવાળે રસ્તે ગાડું લઈ જતાં ધરી ભાગવાથી પરતાતા ગાડાવાળાની પેઠે, તેઓ શોક કરે છે. આમ, પોતાની મરણ પછી થનારી સ્થિતિની કલ્પનાથી ભયભીત અનેલા તે મૂઠ પુરુષોને મરણનો અત્યંત

ભય લાગે છે, તથા તેથી તેઓ દાવમાં હારેલા જુગારીની પેઠે, પરવશપણે અનિચ્છાએ મરે છે. આનું નામ અકામ-મરણ. [૧૧-૧૬]

હવે જ્ઞાની પુરુષનું સકામમરણ વર્ણવું છું તે સાંભળો. જે પુણ્યશાળી તથા સંયમી ઋષિઓએ પોતાનું જીવન જ્ઞાની પુરુષોએ બતાવેલા ધર્મમાર્ગે વ્યતીત કર્યું હોય છે, તેઓનું મરણ પ્રસન્નતા ભરેલું તથા આઘાત વિનાનું હોય છે. કારણ કે, તેમને નિશ્ચય હોય છે કે, મરણ બાદ તે ઉચ્ચ અથવા પરમગતિને પામવાના છે. તે મરણ બધા જ ભિક્ષુઓને હોય છે એમ પણ નથી, કે કોઈ જ ગૃહસ્થને નથી હોતું એમ પણ નથી. કારણ ઘણાં ભિક્ષુઓ કરતાં કેટલાક ગૃહસ્થો શીલની આબતમાં ચડ્યાતા હોય છે. માત્ર મૃગચર્મ, નમ્નપણું, જટા, સંઘાટિ^૧ કે મુંડનથી ઉત્તમ ભિક્ષુ બનાવું નથી. સુશીલ માણસ, પછી ભલે તે ભિક્ષુ હોય કે ગૃહસ્થ હોય, તો પણ ઉત્તમ ગતિને પામે છે. જે શ્રદ્ધાળુ ગૃહસ્થ પોતાના આચારનિયમનું^૨ યથાતથ પાલન કરે છે, તે પણ ખરેખર સુશીલ જ

૧. ઉત્તરીય વસ્ત્ર (ખાસ કરીને બૌદ્ધ સાધુનું).

૨. મૂળમાં સામાયિક, પૌષ્ઠ આદિ શિક્ષાપ્રતોનો ઉલ્લેખ છે. અમુક કાળ પર્યાંત સ્થિર થઈ ધ્યાનાદિમાં બેસવારૂપી સામાયિક વ્રત; પ્રવૃત્તિઓના ક્ષેત્રને મર્યાદિત કરવારૂપી દેશાવકાશિક વ્રત; આક્રમ, ચૌદશ, પૂનમ અને અમાવાસ્યાને દિવસે ઉપવાસ કરી સાધુજીવન ગાળવારૂપી પૌષ્ઠ વ્રત; અને શ્રમણનિર્ગથોને ભેદથી વસ્તુઓ પૂરી પાડવારૂપી અતિથિસંવિભાગવ્રત — એ ચાર શિક્ષાપ્રતો કહેવાય છે. વિગત માટે જુઓ આ માળાનું 'યોગશાસ્ત્ર' પુસ્તક, પા. ૪૭-૫૧.

છે. દેહત્યાગ કરીને તે અવશ્ય ઉત્તમ દેવગતિને^૧ પામે છે. તે જ પ્રમાણે પોતાના સંયમધર્મનું યથાયોગ્ય પાલન કરનાર ભિક્ષુ પણ આ એમાંથી એક ગતિ અવશ્ય પામે છે : કાં તો સર્વ દુઃખોમાંથી હંમેશને માટે વિમુક્ત થઈ સિદ્ધ થાય છે, અથવા મોટી ઋદ્ધિવાળો દેવ થાય છે. તે દેવલોકો મોહ વિનાના, દુતિયુક્ત તથા યશસ્વી યક્ષોથી (દેવોથી) વસાયેલા હોય છે. સંયમ અને તપ આચરીને વાસનારહિત થયેલા ભિક્ષુઓ કે ગૃહસ્થો તે સ્થળોએ જાય છે. [૧૭-૨૮]

આમ, શીલવાળા બહુશ્રુત માણસો મરણ આવ્યે ત્રાસ ન પામતા હોવાથી તથા મરણ વખતે ધીરજ ગુમાવ્યા વિના પ્રસન્ન રહેતા હોવાથી, તેમનું મરણ સકામમરણ કહેવાય છે. આખી જિંદગી દયાધર્મને અણીશુદ્ધ પાળનાર મેઘાવી પુરુષ, યોગ્ય વખત આવ્યે, શ્રદ્ધાપૂર્વક, ગુરુસમક્ષ, લોમહર્ષનો ત્યાગ કરી, દેહના પડવાની વાટ જોતો તૈયાર રહે છે, અને ત્રણ^૨ પ્રકારમાંથી એક પ્રકારના સકામમરણથી મરે છે. [૨૯-૩૨]

૧. મૂળ : ચક્ષસલોકતા ।

૨. તે ત્રણ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે : (૧) ભક્તપ્રત્યાખ્યાન : મરણ પર્થત આહારનો ત્યાગ કરવો તે. આમાં પડખું ફેરવતું વગેરે શારીરિક ચેષ્ટાઓ જાતે કરવાની અથવા ખીજ પાસે કરાવવાની છૂટ હોય છે. (૨) ઈગિની (ઇત્વરિત) મરણ : આમાં આહારત્યાગ ઉપરાંત હાલવાચાલવાના ક્ષેત્રની પણ મર્યાદા બાંધવાની હોય છે, તથા તે ચેષ્ટામાં ખીજની મદદ લેવાની હોતી નથી. (૩) પાદપોષગમન : આમાં આહાર ઉપરાંત શારીરિક ચેષ્ટામાત્રનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે અને પાદપ-વૃક્ષ-ની જેમ નિશ્ચલ રહેવાનું હોય છે. જુઓ આ માળાનું 'આચારધર્મ', પા. ૬૫-૭૧.

ખોટા સાધુ

અગ્નિ લોકો, આ અનંત સંસારમાં, અપાર દુઃખો ભોગવતા, મૂઠતાથી વારંવાર જન્મમરણ પામ્યા કરે છે. પંડિત પુરુષે તે એ સંસારબ્રમણના કારણરૂપ અનેક પ્રકારના પાશોને સમજી લઈ, તથા સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે મૈત્રી અને અદ્રોહયુક્ત બની, સત્યની શોધમાં લાગવું. [૧-૨]

આસક્તિ અને ર્નેહ એ આ સંસારના મુખ્ય પાશો છે. તેમને કારણે મનુષ્ય માત-પિતા, ભાઈ-બહેન તથા પત્ની-પુત્ર વગેરેમાં મૂર્છિત રહી, અનેક અકર્મો કરે છે અથવા સુકર્મો કરતો અટકે છે. પરંતુ, તે સમજતો નથી કે, પોતાનાં કર્મોનાં ફળ ભોગવતી વખતે તે કોઈ અચાવવા આવવાનાં નથી. તેમને કારણે તે ધનસંપત્તિ વગેરે ઐશ્વર્ય એકઠું કરવા પ્રયત્ન કરે છે; પણ જ્નેતો નથી કે પોતાનું પારલૌકિક ઐશ્વર્ય ખોવાતું જાય છે.^૧ તેમને કારણે તે ભય અને

૧. મૂળમાં 'કામરૂપી'—દેવ-થવાની વાતનો ઉલ્લેખ છે

વૈશ્યુક્ત બની અનેક પ્રાણોની હિંસા કરે છે; પણ જ્ઞેતો નથી કે દરેક જીવને પોતાની જાત પ્રિય છે. તેમને કારણે તે અનેક વસ્તુઓ ખીન્નઓ પાસેથી ચોરી લઈને એકઠી કરે છે; પણ જ્ઞેતો નથી કે કાઠની પાસેથી કાંઈ પણ ચોરી લેવું એ નરકનું કારણ છે. આ અધું વિચારી, સુઝ પુરુષે આસક્તિ અને સ્નેહનો ત્યાગ કરી, ભય અને વૈરથી નિવૃત્ત થઈ, પરિગ્રહરહિત બની, સંયમધર્મના પૂર્ણ પાલનને અર્થે ભિક્ષુ-જીવન સ્વીકારવું અને પોતાના પાત્રમાં આવી પડેલું ખાઈ, પોતાનો નિર્વાહ કરવો. [૩-૭]

અહીં કેટલાક ક્ષુદ્ર સાધુઓ એમ માને છે કે, પાપ-કર્મનો ત્યાગ કર્યા વિના માત્ર આચારને જાણવાથી જ સર્વ દુઃખમાંથી વિમુક્ત થવાય છે. તેઓ અંધ અને મોક્ષમાં માનતા હોય છે; પરંતુ તે અનુસાર આચરણ કરવાને બદલે માત્ર વાતો કર્યા કરી, વાગાડંબરથી જ પોતાની જાતને આશ્વાસન આપે છે. પરંતુ અનેક પ્રકારની વાણી કે વિદ્યાધ્યયન મનુષ્યનું રક્ષણ શી રીતે કરી શકે? તે મૂઠ્ઠા કોઠા પોતાને પંડિત માનતા હોવા છતાં, સાંસારિક પદાર્થોમાં જ આસક્ત હોય છે; તથા મન, વચન અને કાયાથી શરીર, વર્ણ અને રૂપમાં મૂર્છિત રહે છે. તેઓને અનંત સંસારમાં લાંબા માર્ગને પામેલા તથા અનંત દુઃખના ભાગી જાણવા. [૮-૧૦]

વિવેકી પુરુષે તો અધી બાબતોમાં અપ્રમત્ત થઈને, તથા ભૌતિક પદાર્થોની આકાંક્ષા રાખ્યા વિના, પૂર્વકર્મના ક્ષયને અર્થે જ આ દેહને ટકાવી રાખવો. તેણે કર્મોના

હેતુઓનું^૧ પૃથક્કરણ કરી, તેમનો નાશ કરવામાં જ જીવન પૂરું કરવું. તે અર્થે ભિક્ષુજીવન સ્વીકારી, તૈયાર અન્ન માગી લાવી, કણનો પણ સંગ્રહ કર્યા વિના તેણે અન્નપાનની માત્રા વિચારીને ખાવું અને શરીરનિર્વાહ કરવો. એ પ્રમાણે ભિક્ષાદિમાં સાવધાન રહી, તે એક જગાએ સ્થિર થઈને રહેવાને અદક્ષે, અનિયતભાવે, કાંઈ પણ આશા રાખ્યા વિના વિચરે^૨ અને પ્રમત્તોમાં અપ્રમત્ત રહી, પોતાના લક્ષની સિદ્ધિમાં કાળ વિતાવે. [૧૩-૧૬]

આ પ્રમાણે અપૂર્વ જ્ઞાન અને દર્શનવાળા જ્ઞાતપુત્ર, અહર્ત, ભગવાન વૈશાલિકે^૩ કહ્યું છે. [૧૭]

૧. જુઓ આગળ પા. ૧૭ નોં. ૧.

૨. મૂળમાં—‘માત્ર પીંછી લઈને.’ એટલું વધારે છે. કેટલાક એવો અર્થ પણ કરે છે કે, ‘પીંછી જેમ પીંછા સાથે (પીંજી કશું સાથે રાખ્યા વિના) ફરે છે, તેમ તે કશું સાથે રાખ્યા વિના ફરે.’

૩. આ બધાં ભગવાન મહાવીરનાં વિશેષણો છે. જ્ઞાન એટલે વિશેષ બોધ, અને દર્શન એટલે સામાન્ય બોધ; જ્ઞાત નામના રાજવંશમાં જન્મ્યા હોવાથી જ્ઞાતપુત્ર; અહર્ત એટલે પૂજ્ય; અને વૈશાલિક એટલે વૈશાલી નગરી (કુંડગ્રામ) ના રહેવાસી. વિશાલા નગરીના રાજના ભાણેજ હોવાથી ‘વૈશાલિક’, એવી પણ પરંપરા છે.

ઘેટાનું દષ્ટાંત

ક્ષોધા અતિથિ આવે તે પ્રસંગે ઉબણી સારુ પોતાના આંગણમાં ઘેટો પાજે છે તથા તેને ચોળા અને જવસ ખવરાવી ખવરાવીને પુષ્ટ કરે છે. તે ઘેટો તૃપ્તિપૂર્વક અધું ખાઈ ખાઈ, મોટા પેટવાળો તથા વિપુલ દેહવાળો અને છે. પરંતુ તે જાણતો નથી કે, પોતે અતિથિ આવે ત્યારે કપાવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યો છે. [૧-૩]

તેવી રીતે અજ્ઞાની મનુષ્ય પણ સ્ત્રીપ્રધાન કામભોગો ભોગવતો, મહાઆરંભો અને પરિગ્રહો કર્યા કરતો, તથા લૂંટફાટ, ચોરી, જૂઠું, કૂરતા તથા શહતાથી પોતાના કામભોગો પ્રાપ્ત કરતો વિહરે છે. અકરાનું ખરું થયેલું માંસ ખાઈ, સુરા પી, તે રાતોમાતો, દુઠ્ઠવાળો તથા લોહીભરેલો થયાં જાય છે. પરંતુ તે મૂઢ મનુષ્ય જાણતો નથી કે પોતે નરક માટે તૈયાર થઈ રહ્યો છે. [૪-૭]

પછી, આસન, શયન, વાહન, ધન અને ખીજા કામો ભોગવીને, દુષ્પ્રાપ ધનને પાછળ મૂકીને, તથા ઘણું પાપ ભેગું કરીને, આ દશ્યમાન જગતમાં જ માનનારો તથા કર્મોથી ભારે થયેલો તે પ્રાણી, અતિથિ આવ્યે શોક કરતા ઘેટાની પેઠે, મૃત્યુ સમયે શોક કરે છે. ત્યારબાદ, આયુષ્યનો ક્ષય થયે દેહથી વ્યુત થયેલો તે, પરવશ બની, અધારી, આસુરી દિશામાં જાય છે, તથા આપત્તિ અને વધ જેમાં મુખ્ય છે એવી નરકની અને તિર્યચ (પશુપંખી ઇં) ની અધમ યોનિઓ પામે છે. એક વાર એ દુર્ગતિમાં ગયા પછી તેમાંથી બહાર આવવું ઘણા લાંબા કાળ સુધી અશક્ય હોય છે.^૧ [૮-૧૦, ૧૭-૮]

તે મૂઠ મનુષ્યો કોડી સાટે હજાર રૂપિયા ગુમાવનાર મૂર્ખર

૧. તે યોનિઓની કાળમર્યાદા ઇં માટે જુઓ આગળ અધ્ય૦ ૩૬, પા. ૨૬૪ ઇં.

૨. ટીકાકાર એવી વાત ઠાંકે છે કે, એક જણ હજાર રૂપિયા કમાઈ, પોતાને દેશ પાછો ફર્યો. રસ્તામાં તેને એક સંઘનો સાથ મળી ગયો. તેણે પોતાના હજાર રૂપિયામાંથી એક રૂપિયા વટાવી કોડીઓ લીધી અને તેટલા વડે જ મુસાફરી પૂરી કરવી એવું નક્કી કર્યું. પરંતુ, એક વખત તે રસ્તામાં જ્યાં ખાવા ખેડો હતો, ત્યાં એક કોડી ભૂલી ગયો. થોડે દૂર ગયા બાદ ખીજો પડાવ નાખ્યો ત્યારે તે વાતની તેને ખબર પડી. તેણે વિચાર્યું કે, એ એક કોડી માટે ખીજો રૂપિયા વટાવવો પડશે; માટે બધા રૂપિયા એક ઠેકાણે દાટી દઈ, જલદી જલદી પેલી કોડી લઈ આવું. તે રૂપિયા દાટતો હતો તેટલામાં કોઈએ તેને જોયો; એટલે તેણે તે રૂપિયા તેની ગેરહાજરીમાં ત્યાંથી કાઢી લીધા. પેણુ પણ પેલી કોડી કોઈએ ઉપાડી લીધેલી. આમ તેનાં કોડી અને રૂપિયા બંને ગયાં.

જેવા તથા કેરી સાટે રાજ્ય ખોનાર રાગ^૧ જેવા છે. કારણ, તેઓ ૧૦૦ વર્ષ કરતાં ઓછા આયુષ્યનાં તુચ્છ માનુષી સુખો માટે હજારગણાં ઉત્તમ દૈવી આયુષ્યવાળાં કામસુખો ગુમાવે છે. [૧૧-૧૩]

ત્રણ વાણિયા વિષે એક એવી ક્ષોકકથા છે કે, મૂડી લઈને તેઓ વેપાર કરવા નીકળ્યા. તેમાંનો એક ઘણો લાભ મેળવી પાછો આવ્યો; બીજો મૂળ મૂડી સાથે જ પાછો આવ્યો; અને ત્રીજો તે મૂડી પણ ખોઈને આવ્યો. તેની પેઠે જ ધર્મજીવનમાં પણ મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારે વર્તે છે. કેટલાક ત્રિપુલ સદાચાર, શીલ અને વિશેષતાવાળા પુરુષાર્થી ક્ષોકો પોતાનાં સત્કર્મોને લીધે, પહેલા વાણિયાની પેઠે, મૂળ મૂડી (મનુષ્યપણા) ઉપરાંત (દેવપણાનો) લાભ પામે છે. બીજા સામાન્ય ગૃહસ્થો સદાચરણ અને સુવ્રતો આચરી, બીજા વાણિયાની પેઠે મૂળ મૂડી સાથે જ (કરી મનુષ્ય બની) પાછા આવે છે. ત્યારે અજ્ઞાની અને દુરાચારી ક્ષોના, ત્રીજા વાણિયાની પેઠે મનુષ્યપણું પણ હારી બેસે છે અને નરક કે તિર્થંચપણાને પામે છે. [૧૪-૨૧]

માટે હાનિકામનો વિચાર કરી, મેધાવી પુરુષ પોતાના ઐહિક જીવનનો સદુપયોગ કરે.

૧. આ વાત એવી છે કે, એક રાત્રને ઘણી કેરીઓ ખાવાથી વિષૂચિકા રોગ થયો. વૈદ્યોએ મહામહેનતે તે દૂર કર્યો; પણ ભવિષ્યમાં કદી કેરી ન ખાવાની તેને તાકીદ આપી. પરંતુ બીજું સર્વ રાત્ર્યસુખ ભોગવતો હોવા છતાં, તેનું મન કેરી માટે અવાં નાખતું. એક દિવસ મન કાપ્પમાં નહિ રહેતાં તેણે પુષ્કળ કેરીઓ ખાઈ લીધી અને જીવ ખોયો.

કપિલમુનિનો સદુપદેશ

કપિલમુનિની કથા

કપિલ નાના હતા તેવામાં જ તેમના પિતા — રાજપુરોહિત કાશ્યપ — ગુજરી ગયા. કોશાંબીના રાજા નિતશત્રુએ તેમની જગ્યાએ નવો પુરોહિત નીમ્યો. એક વખત તે નવો પુરોહિત ઠાઠમાઠથી રાજમાર્ગ ઉપર થઈને જતો હતો. તેને બેઈ, પોતાનો પૂર્વ વૈભવ યાદ આવવાથી કપિલની માતા યશા રડવા લાગ્યાં. નાના કપિલે રડવાનું કારણ પૂછતાં, યશાએ જણાવ્યું કે, તારા પિતા જીવતા હતા ત્યારે આપણે ત્યાં આવો ઠાઠ હતો; પરંતુ તેમના ગુજરી ગયા પછી હું નાનો તેમજ અભણ હોવાથી આ ખીન્ને આઠાણ તે ઠાઠ ભોગવે છે. તે સાંભળી કપિલે ભણીગણી પિતાનું પદ પાછું મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો. માતાએ તેને તેના પિતાના મિત્ર ઇંદ્રદત્તને ત્યાં શ્રાવસ્તિ જવાની સલાહ આપી. ઇંદ્રદત્તે ખુશીથી કપિલને ભણાવવાનું કમ્બલ કર્યું; પરંતુ તેનું આધ્યાત્મિક પોતાનાથી ઉપાડી શકાય તેમ ન હોવાથી, ગામના શાલિભદ્ર શેઠને ત્યાં કપિલના ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા કરી. ત્યાં તે શેઠની એક સ્વરૂપવાન દાસી કપિલને રોજ જમવાનું

પીરસતી. વખત જતાં તે બંનેમાં અનુરાગ ઉત્પન્ન થયો અને કપિલ પોતાનું ભણવાકરવાનું બૂલી તેનામાં આસક્ત થઈ ગયા. આમ ઘણો કાળ વીતી ગયો. એક વખત તે દાસીને ખિન્ન થયેલી દેખી કપિલે તેનું કારણ પૂછ્યું; તો તેણે જણાવ્યું કે, ‘કાલે અમારા લોકોનો મોટો ઉત્સવ છે. તે વખતે ખીજ બધી સ્ત્રીઓ પૂરા શણગાર સજ્જને આવશે. પરંતુ મારી પાસે ખીજ બધી સામગ્રી હોવા છતાં પુષ્પાદિ ખરીદવા શેકડ નાણું કાંઈ નથી. તેથી હું મૂંઝાઈ છું.’ પછી કપિલે તેનો કાંઈ ઉપાય પૂછતાં તે દાસીએ જણાવ્યું કે, ‘આ નગરમાં ધન નામનો શેક, સવારના પહોરમાં પોતાને મંગળવચનોથી જગાડનાર બ્રાહ્મણને એ સોનામહોર દક્ષિણા આપે છે. માટે તમે જે વહેલા જઈ તેમ કરો, તો તેટલા પૈસાથી મારું બધું કામ પતી જાય.’ તે સાંભળી ઉત્સાહમાં આવી જઈ, કપિલ, ખીજને કોઈ પહોંચી જાય ત્યાર પહેલાં પહોંચવા ખાતર, મધરાતના જ ચાલી નીકળ્યા. રસ્તામાં ચોકીદારોએ તેમને ચોર ધારી પકડ્યા અને ખીજે દિવસે રાત્ર સમક્ષ રબૂ કર્યા. કપિલે રાત્રને પોતાની સાચી હકીકત સ્પષ્ટ કહી સંભળાવી. તેથી સંતુષ્ટ થઈ રાત્રએ તેમને છોડી મૂક્યા અને તેમને જોઈતું ધન પોતાની પાસેથી માગી લેવા જણાવ્યું. આ સાંભળી, ખુશ થઈ, કપિલ કેટલું ધન માગવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. પરંતુ જેમ જેમ તે વિચાર કરતા ગયા, તેમ તેમ, સો, હજાર, લાખ અને કરોડ સિક્કાથી પણ પોતે પેલી દાસી સાથે પૂરેપૂરા એશઆરામમાં રહી શકશે નહિ એમ તેમને લાગ્યું. છેવટે તેમને ભાન આવ્યું કે, પોતે શું કરવા આવ્યા હતા અને શું કરવા બેઠા છે. એટલે ત્યાંથી તે સાધુ બનીને ચાલી નીકળ્યા, અને એક મહાન તપસ્વી બન્યા.

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહે છે :

“અસ્થિર, અનિત્ય તથા દુઃખપૂર્ણ એવા આ સંસારમાં એવું કયું કર્મ છે, કે જે કરવાથી દુર્ગતિ પ્રાપ્ત ન થાય ?” [૧]

આ પ્રશ્નનો જવાબ, સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને દર્શનથી યુક્ત તથા મોહરહિત એવા મુનિવર કપિલે, સર્વ જીવોના હિત, કલ્યાણ અને મોક્ષને અર્થે, આ પ્રમાણે આપ્યો છે :

“વિવિધ પદાર્થોમાં સ્નેહ અથવા આસક્તિ એ સર્વ પ્રકારનાં અંધનનું મૂળ છે. માટે મનુષ્યે સર્વ પ્રકારના સંબંધોનો ત્યાગ કરી, ફરી ક્યાંય સ્નેહ ન કરવો. સ્નેહ કરાવનારા પદાર્થોમાં પણ સ્નેહ વિનાનો રહેનાર મનુષ્ય સર્વ દુઃખોમાંથી મુક્ત થાય છે.

“રાગ અને દ્વેષને કારણે મનુષ્યના અંતરમાં અનેક ગાંઠો અંધાર્ઠ ગર્ઠ છે. તે અંધીને ભલે પ્રકારે છેદી નાખી, મુમુક્ષુ ભિક્ષુએ, ગમે તેટલા કામભોગો આવી મળે તોપણ તેમાં ન લેપાવું. એક વાર મનુષ્ય એ ક્ષોભાવનારા વિષયોમાં ખેંચાઈ ગયો, તો પછી તે પોતાનું હિત અને કલ્યાણ સમજવાની શુદ્ધિ જ ગુમાવી ખેસે છે. પછી, માખી જેમ અળખામાં ચોંટી જઈ નાશ પામે છે, તેમ તે મંદ અને મૂઠ મનુષ્ય નાશ પામે છે. [૨-૫]

“વિવિધ પદાર્થોથી ભરેલું આખું વિશ્વ કોઈ એક મનુષ્યને જ આપી દેવામાં આવે, તો પણ તેનાથી તેને તૃપ્તિ થાય તેમ નથી. મનુષ્યની તૃષ્ણાઓ એવી દુષ્પૂર છે. કારણ કે, જેમ જેમ લાભ થતો જાય છે, તેમ તેમ ક્ષોભ પણ વધતો જાય છે. જીઓને, (મારે-કપિલને) ખે સિક્કાની જરૂર હતી, તે પછી કરોડોથી પણ પૂરી ન થઈ! [૧૬-૭]

“આ જન્મમાં જેઓ કામભોગોના રસમાં આસક્ત અતી પોતાના જીવનનું નિયમન નથી કરતા, તેઓ સમાધિ-

યોગથી બ્રજ બની, આ જન્મ પણ ગુમાવે છે અને મૃત્યુ આદ પણ આસુરી યોનિ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાંથી છૂટીનેય તેઓ સંસારમાં શાંતિ પામ્યા વિના સતત ભટક્યા જ કરે છે. કારણકે, અનેક કર્મોના ક્ષેપથી લીંપાયેલા તેઓને ઓષ્ટ પ્રાપ્ત થવો ઘણો મુશ્કેલ હોય છે. [૧૪-૧૭]

“ માટે, મનુષ્યનું સર્વસ્વ નાશ કરનારા સ્ત્રીભોગોમાં કદી ન ફસાશો. તે ભોગોની મનોહરતા ઉપર ઉપરની જ છે. ચિત્ત આજે ‘આ’ તો કાલે ‘બીજું’ એમ હંમેશાં નવું માગ્યા કરે છે. અને જેને મેળવવા હમણાં જ પોતે અતિ પ્રયત્ન કર્યો હોય છે, તે જ થોડા વખત આદ અકારું થઈ પડે છે. માટે તે ભોગોની કદી કામના ન કરવી. ઘરઆર વિનાના ભિક્ષુએ સ્ત્રી સાથે કોઈ પણ પ્રકારના પ્રસંગનો ત્યાગ કરવો. તેણે તો લોકકલ્યાણકારી ધર્મ જાળીને, તેમાં જ પોતાની જાતને લીન કરી દેવી. [૧૮-૧૯]

“ તે બધા કામભોગો એવા છે કે, એક વખત તેમનો પરિચય કર્યા આદ મહાકળે પણ તે તજી શકાતા નથી. તેમાં પણ, સામાન્ય સંસારી જીવો માટે તો તે અશક્ય જ છે. મહાવ્રતો જેવાં સુંદર વ્રતો અણીશુદ્ધ પાળનારા કોઈ વિરલ સાધુ પુરુષો જ તે દુસ્તર ભોગોને, વેપારી વાણિયા જેમ દુસ્તર સમુદ્ર પાર કરી જાય છે, તેમ તરી જાય છે. [૬]

“ પરંતુ સાધુનો વેષ પહેરવાથી કંઈ સાધુ થઈ જવાતું નથી. ઘણાય પણ જેવા અજ્ઞાની લોકો પોતાને શ્રમણ કહેવરાવે છે; પરંતુ ખરી રીતે તો તેઓ કામભોગોમાં જ

ડૂબેલા હોય છે. તેઓ લક્ષણશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, અંગવિદ્યા^૧ વગેરેથી ભવિષ્ય ભાખીને કે શુભાશુભ ફળ કહી બતાવીને કમાણી કરે છે તથા પોતાના કામભોગો પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ, તેઓ સાચા શ્રમણો નથી, એમ આચાર્યોએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. વિવિધ પાપકર્મોમાં રહેલી હિંસાને પણ તેઓ જોઈ શકતા નથી. જે આર્યપુરુષોએ સાધુધર્મ ઉપદેશ્યો છે, તેઓએ તો સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે, હિંસા કદી ન આચરવી. અહિંસાવ્રત આચરનારો મહામુનિ જ કદાચ સર્વ દુઃખો-માંથી મુક્ત થવાની આશા રાખી શકે. આમ હોવાથી, જે મુમુક્ષુ હિંસા નથી આચરતો, તેને જ સદાચારી^૨ કહી શકાય. જેમ ઊંચી જમીન ઉપરથી પાણી ચાલ્યું જાય છે, તેમ તેવા મનુષ્ય પાસેથી પાપકર્મ દૂર ચાલ્યું જાય છે.

૧. લક્ષણશાસ્ત્ર : શારીરિક લક્ષણો ઉપરથી શુભાશુભ ભાખવાની વિદ્યા. ટીકાકાર જણાવે છે કે, હાડકાં ઉપરથી પૈસા, માંસ ઉપરથી સુખ, ચામડી ઉપરથી ભોગો, આંખ ઉપરથી સ્ત્રીઓ વગેરે કહી આપવામાં આવે છે.

સ્વપ્નશાસ્ત્રના નમૂના તરીકે ટીકાકાર જણાવે છે કે, સ્વપ્નમાં જે આલંકારિક વસ્તુઓ, ઘોરો, હાથી, તથા સફેદ બળદ વગેરે જોવામાં આવે, તો યશ મળે; પોતાને સ્વપ્નમાં પેશાબ કરતો કે લાલ રંગનો દસ્ત કરતો જુએ, તો અર્થ નાશ પામે છે.

અંગવિદ્યાનાં દષ્ટાંતો : માથું ફરકે તો રાજ્ય મળે; હાથ ફરકે તો પ્રિયમિલન થાય છે.

૨. મૂળ : સમિત । સમ્+ઇ = બરાબર ચાલવું, યોગ્ય આચરણ કરવું. જૈનધર્મમાં પાંચ સમિતિઓ ગણાવી છે. તેમના વર્ણન માટે જુઓ અં ૨૪, પા. ૧૩૯ છે.

માટે જગતમાં જે કોઈ સ્થાવર કે જંગમ પ્રાણીઓ છે, તેમની મન વાણી કે કાયાથી હિંસા ન કરવી. [૬-૧૦,૧૩]

“ સુમુક્ષુએ નિર્વાહ પણ ગમે તેવું નીરસ, વધ્યુંઘટ્યું તથા ટાઢું અન્ન^૧ માગી લાવીને કરવો. તેવું અન્ન પણ તેણે સંયમધર્મના નિર્વાહ અર્થે આવશ્યક ગણીને જ ખાવું, સ્વાદવૃત્તિથી નહિ.” [૧૧-૧૨]

વિશુદ્ધ પ્રજ્ઞાવાળા કપિએ ઉપદેશોએ આ ધર્મ જે આચરશે, તે આ સંસારસાગરને તરી જશે, અને તેણે આ લોક તથા પરલોક બન્ને સાધ્યા એમ કહેવાશે. [૨૦]

એમ કહી, શ્રી સુધર્મસ્વામી થોબ્યા.

૧. મૂળમાં એ ઉપરાંત નીચેની વિગતો પણ છે : પુરાણ કુલમાષ (નૂતા અડદ), યુક્સ (બાકળા), મંથુ (સાથવો), યુલાગ (અસાર ખાદ્ય) ઇં.

નમિરાજનો ગૃહત્યાગ

દેવલોકમાંથી ચ્યવીને મનુષ્યલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા નમિરાજનાં^૧ મોહનીયકર્મ^૨ શાંત થતાં, તેને પોતાના પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થયું. તેથી વૈરાગ્યયુક્ત^૩ અનેલા તે રાજને આપોઆપ સર્વોત્તમ ધમનું સ્કુરણ થયું. પછી તે રાજ પુત્રને ગાદીએ બેસાડી, આજીવ્યાજીવના પ્રદેશ સાથેની મિથિલા નગરી, લક્ષ્કર, અંત:પુર અને પરિજન વગેરે સર્વને તજી, એકાંત સ્થળે ચાલ્યો. [૨-૪]

૧. પાછલા બે જન્મથી તે ચક્રવર્તીનો પુત્ર થઈ જન્મતો હતો અને સંન્યાસી થઈ, ધર્મસાધના કરતો કરતો ઉત્તમ દેવયોનિમાં જન્મતો હતો. છેવટના જન્મ વખતે સાધના કરતાં કરતાં વીજળી પડવાથી તેનું અકાળ મરણ થયું હતું. વધુ માટે જીવો પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૪૫.

૨. જીવો પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૨, પા. ૪૬.

૩. મૂળ : 'ભગ-વાન'; ભગ એટલે વૈરાગ્ય.

સંન્યાસી થઈને એડેલા તે રાજર્ષિ પાસે ઇંદ્ર બ્રાહ્મણ-વેષે આવીને બોલ્યો : અરે ! આજે મિથિલામાં કોલાહલ શાનો મચી રહ્યો છે ? તથા મહેલોમાં અને લોકોનાં ઘરોમાં આ દારુણ શબ્દો શાના સંભળાય છે ? [૫-૭]

રાજર્ષિ નમિ : મિથિલા નગરીમાં શીળી છાયાવાળું, મનોરમ, પત્ર, પુષ્પ અને ફળ સંયુક્ત તથા હંમેશાં અનેક જીવોને ફળફૂલ વડે અનેક ઉપકાર કરતું જે ચૈત્યવૃક્ષ^૧ હતું, તેને પવનથી ખેંચાઈ જતું જોઈને, તેને આશરે રહેતાં પંખીઓ દુઃખી, અસહાય તથા પીડિત થઈને આ અવાજો કરે છે. [૮-૧૦]

દેવેંદ્ર : અરે ! આ તો અગ્નિ અને વાયુના સપાટામાં સપડાઈને તારું ઘર સળગી ગિટ્યું છે ! હે ભગવન ! તારા અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ તરફ તું કેમ નજર કરતો નથી ? [૧૧-૨]

રાજર્ષિ નમિ : જેને પોતાનું એવું કાંઈ નથી, તેવા અમે સુખે વસીએ છીએ તથા જીવીએ છીએ. આખી મિથિલા સળગતી હોય તોપણ મારું કાંઈ સળગતું નથી.^૨

૧. સ્મારક તરીકે રોપેલું; દેવમંદિરને લગતું; વ્યંતરા વગેરેના વાસવાળું; અબૂતરાવાળું, એટલા તેના અર્થ થાય. ‘ચૈત્યવૃક્ષ’ એટલે ‘ઉદ્યાનવૃક્ષ’ એવો અર્થ પણ લઈ શકાય. જુઓ આગળ પા. ૧૧૦, અધ્યયન ૨૦-૨. ત્યાં મંડીકુક્ષિ ‘ચૈત્ય’ને ‘નંદ’ નામના ઇંદ્રના ઉપવન સાથે સરખાવ્યું છે.

૨ આ શ્લોક લગભગ આ સ્વરૂપમાં જ જાતક (૫૩૬, ૧૨૫); સંયુક્તનિકાય (૧, પા. ૧૧૪); મહાવંશ (૩, પા. ૪૫૩); મહાભારત (૧૨, ૬૬૧૭) વગેરે બૌદ્ધ અને હિંદુ ગ્રંથોમાં પણ મળી આવે છે.

સ્ત્રીપુત્રનો ત્યાગ કરીને નવવ્યાપાર અનેલા ભિક્ષુને કશું પ્રિય નથી. ‘હું એકલો છું, મારું કોઈ નથી’ એવું બાલુનારા તથા સર્વ અંધનોમાંથી છૂટા થયેલા ગૃહત્યાગી ભિક્ષુ મુનિને ભારે નિરાંત^૧ છે. [૧૩-૬]

દેવેન્દ્ર : હૈ રાજા ! તું તો ક્ષત્રિય છે ! તારે તો તારા નગરની આબુઆબુ કિલ્લો, દરવાજા, ધુરજો, ખાઈઓ તથા સેંકડો શત્રુનો નાશ કરનારાં શતઘ્ની યંત્રો તૈયાર કરાવી, તારા નગરને સુરક્ષિત કરવું જોઈએ.^૨ [૧૭-૮]

રાજર્ષિ નમિ : શ્રદ્ધાંશુ નગરને ક્ષમાંશુ મજબૂત કિલ્લો બંધાવી, તપ અને સંયમ^૩ને તેના આગળા બનાવી, (મન, વાણી અને કાયાનાં નિયમન એ) તણુ (શુભ ધુરજ, ખાઈ અને શતઘ્ની)થી તેને સુરક્ષિત^૪ અને અજ્ઞેય કરી, પરાક્રમશુ ધનુષ્ય ઉપર સદાચારશુ પણુચ ચડાવી, ધૃતિશુ મૂઠથી તે ધનુષ્યને પકડી, સત્ય વડે તેને ખેંચી, તપશુ બાણથી કર્મશુ કવચને ભેદનારો મુનિ સંગ્રામનો અંત લાવી, સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે. [૧૯-૨૨]

૧. મૂળ : મદ્રં ।

૨. મૂળમાં બધે ‘એટલું’ કરીને જગે’ (મજ્જસિ), એમ છે.

૩. મૂળ : સંવર । જુઓ પા. ૪૬, ટિપ્પણુ નં. ૩.

૪. મૂળ : ત્રિગુપ્ત । તણુ ગુપ્તિઓથી રક્ષિત. ગુપ્તિના વર્ણન માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૩, પા. ૪૬.

૫. મૂળ : ઈર્યાં વગેરે સમિતિઓ. સમિતિઓના વર્ણન માટે જુઓ પા. ૧૩૯ ઇ. ૦.

દેવેન્દ્ર : હે ક્ષત્રિય ! તારે તો ઊંચા મહેલો, વર્ધમાન-ગૃહો^૧ અને જળમહેલો^૨ અંધાવવા જોઈએ. [૨૩-૪]

રાજર્ષિ નમિ : જ્યાં પોતાને હંમેશ રહેવાનું નથી, એવા રસ્તામાં જે ઘર કરે છે, તે મૂર્ખ છે. માણસે તો પોતાને જ્યાં કાયમનું જવાનું છે, ત્યાં ઘર બનાવવું જોઈએ ! [૨૫-૬]

દેવેન્દ્ર : હે ક્ષત્રિય ! તારે તો ધાડપાડુ, લૂંટારુ^૩, ખીસાકાતરુ અને ચોર વગેરેથી નગરનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. [૨૭-૮]

રાજર્ષિ નમિ : ક્ષોકો ઘણી વાર ખોટી સજાઓ જ કરે છે : ખરા અપરાધીઓ છૂટી જાય છે અને નિર્દોષ માર્યા જાય છે. [૨૯-૩૦]

દેવેન્દ્ર : હે ક્ષત્રિય ! જે રાજાઓ હળુ તને વશ નથી થયા, તેઓને તારે વશ કરવા જોઈએ. [૩૧-૨]

રાજર્ષિ નામ : દુર્જય સંત્રામમાં લાખો યોદ્ધાઓને જીતે, તેના કરતાં એકલો પોતાને જીતે, તો તે જય ઉત્તમ છે. પોતાની જાત સાથે જ લડવું જોઈએ.^૪ અહારનાઓ સાથે લડીને શું વળવાનું છે ? પોતાના અળથી પોતાની જાતને

૧. વિશિષ્ટ આકૃતિમાં આંધેલાં ઘરો. તે ઘરો સર્વોત્તમ ગણાય છે. જુઓ વરાહમિહિર-બૃહત્સંહિતા : ૫૩, ૩૬.

૨. મૂળ : આલામ્પોતિકા : સરોવરની મધ્યમાં આંધેલો મહેલ.

૩. મૂળ : લોમહાર : 'જેઓ સામાને મારી તાખીને તેનું બધું લઈ લે, તેવા નિર્દય લૂંટારાઓ.'-ટીકા૦

૪. લગભગ આ જ ભાવાર્થનો ધમ્મપદનો ૧૦૩ શ્લોક જુઓ.

જીતનારો સુખી થાય છે.^૧ પાંચ ઇંદ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા અને ક્ષોભ; તથા સૌથી વિશેષ દુર્જય એવું પોતાનું મન : એ જિતાયાં એટલે બધું જિતાયું. [૩૩-૬]

દેવેન્દ્ર : હે ક્ષત્રિય ! તારે તો મોટા મોટા યજ્ઞો કરવા જોઈએ તથા શ્રમણબ્રાહ્મણોને જમાડવા જોઈએ. દાન, ભોગ અને યજ્ઞ એ તારું કર્તવ્ય છે. [૩૭-૮]

રાજર્ષિ નમિ : મહિને મહિને લાખો ગાયો દેનારાના દાન કરતાં, કાંઈ ન આપનારાનું સંયમાચરણ શ્રેષ્ઠ છે. [૩૯-૪૦]

દેવેન્દ્ર : ગૃહસ્થાશ્રમનો^૨ ત્યાગ કરી તું ખીજો આશ્રમ સ્વીકારવા તત્પર થયો છે. તેના કરતાં તો, હે નરાધપ ! તું ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જ પૌષ્ઠ^૩ વગેરે કર. [૪૧-૨]

રાજર્ષિ નમિ : કાંઈ અજ્ઞાની મનુષ્ય મહિને મહિને દાભની અણી ઉપર રહે તેટલું અન્ન ખાઈને ઉગ્ર તપ કરે, તોપણ તે માણસ, સત્પુરુષોએ બતાવેલા ધર્મને અનુસરનારા

૧. જુઓ આચારાંગ ૧-૫-૩, ૨.

૨. મૂળમાં 'ધોરાશ્રમ' શબ્દ છે. સંન્યાસી લોખંડની મનોવૃત્તિએ તેની પાસે આ ચૂક કરાવી છે એમ ગણવું જોઈએ. નીચેના શ્લોક ટાંકીને ટીકાકાર કહે છે કે, 'ગૃહસ્થાશ્રમ ધરાબર પાર પાડવો એ જ ખરું મુશ્કેલ કામ છે : કાયર લોકો જ સંન્યાસ વગેરે પાખંડ સેવે છે : ગૃહાશ્રમપરા ધર્મો ન મૂતો ન મવિષ્યતિ । પાલયન્તિ નરાઃ શૂરાઃ ક્રીલાઃ પાષણ્ડમાશ્રિતાઃ ॥ તેથી તેને ધોરાશ્રમ કહ્યો છે.' પરંતુ નમિના જવાબમાંથી તે અર્થ સૂચિત થતો નથી.

૩. જુઓ પા. ૨૪, નોંધ ૨.

મનુષ્યના સોળમા હિસ્સાનેય ન પહોંચે.^૧ [૪૩-૪]

દેવેન્દ્ર : હે ક્ષત્રિય ! તારે તો સોનું, રૂપું, મણિ, મુક્તા, કાંસા વગેરેનાં વાસણો, વસ્ત્રો, વાહન અને ભંડારની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. [૪૫-૬]

રાજર્ષિ નમિ : સોનારૂપાના કૈલાસ જેવા અસંખ્ય પર્વતો પણ શ્લોભી મનુષ્યને પૂરતા નથી. કારણકે, ધૃત્વાઃ આકાશ જેવી અનંત છે.^૨ ધનધાન્ય^૩ સમેત આખી પૃથ્વી કોઈ એક મનુષ્યને જ આપી દે, તો પણ તે તેને પૂરતી થાય નહિ. આમ જાણી, તપનો જ આશરો લેવો યોગ્ય છે. [૪૭-૯]

દેવેન્દ્ર : હે રાજા ! તું આવા અહ્લુત ભોગોને તજીને અસત વસ્તુની કામના કરે છે, તે નવાઈની વાત છે. તારી તે દુષ્કામનાથી જ તારો નાશ થવાનો છે ! [૫૦-૧]

રાજર્ષિ નમિ : આ બધા કામભોગો શલ્યરૂપ છે, વિપરૂપ છે, તથા ઝેરી સર્પ જેવા છે. એ કામભોગોની પાછળ પડેલા શ્લોકો, તેમને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ દુર્ગતિને પ્રાપ્તે છે. ક્રોધથી માણસ નીચે પડે છે; માનથી અધમ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે; માયાથી તેની સહગતિનો નાશ થાય છે; અને શ્લોભથી તેના બંને શ્લોક બગડે છે. [૫૨-૪]

૧. લગભગ આ જ શબ્દોમાં આવા જ ભાવાર્થનો ધર્મમપદનો શ્લોક ૭૦ સરખાવો.

૨. આ જ ભાવાર્થના શ્લોકો : મારસંયુત ૨-૧૦-૬; દિવ્યાવદાન પા. ૨૨૪; વિષ્ણુપુરાણ : ૪-૧૦-૧૦.

૩. મૂળમાં : 'શાળી, જવ (વગેરે ધાન્યો) અને સોનું, દોર ઢાંખર (વગેરે ધન)' એમ છે.

હવે, દેવેંદ્રે પોતાનું બ્રાહ્મણરૂપ તજી દીધું અને પોતાનું મૂળ રૂપ ધારણ કરી તથા રાજને નમન કરીને, તે નીચેનાં મધુર વચનોથી તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો! [૫૫]

‘હે રાજ, તને ધન્ય છે! તેં ક્રોધને છુટ્યો છે, માનનો પરાભવ કર્યો છે, માયાને દૂર કરી છે, અને લોભને વશ કર્યો છે. તારી સરળતાને ધન્ય છે! તારી મૃદુતાને ધન્ય છે! તારી ઉત્તમ શાંતિને ધન્ય છે! અને તારી ઉત્તમ મુક્તિને ધન્ય છે! હે મહાનુભાવ! આ લોકમાં તો તું ઉત્તમ છે જ; પરંતુ ભરીને પણ તું ઉત્તમ થવાનો છે! કારણ કે, સર્વ પ્રકારની મલિનતાથી રહિત એવો તું જરૂર સિદ્ધિને પામીશ; કે જે અધા લોકોમાં સર્વોત્તમ પદ છે.’ [૫૬-૮]

આ પ્રમાણે ઉત્તમ શ્રદ્ધાથી તે રાજની સ્તુતિ કરતો દેવેંદ્ર તેની પ્રદક્ષિણા કરતો કરતો તેને ફરી ફરી નમસ્કાર કરવા લાગ્યો. ત્યાર બાદ તે મુનિવરના ચક્ર અને અંકુશનાં લક્ષણવાળા ચરણોને નમીને, કંપતાં કુંડળ અને મુકુટવાળાં તે ઇંદ્ર આકાશમાં ચાલ્યો ગયો. [૫૯-૬૦]

આમ સાક્ષાત ઇંદ્રથી પ્રેરાવા છતાં વિદેહાધિપતિ નમિ રાજએ પોતાની જાતને ડગવા દીધી નહિ, તથા ગૃહત્યાગ કરી શ્રમણપણું સ્વીકાર્યું. બુદ્ધિમાન, પંડિત અને કુશળ પુરુષો એમ જ કરે છે; અને ભોજોમાંથી નિવૃત્ત થાય છે. [૬૧-૨]

ટિપ્પણ

ટિપ્પણ નં. ૧. કલિંગદેશનો કરકંડુ રાજા, પાંચાલનો દ્વિમુખરાજા, વિદેહનો નમિરાજ અને ગાંધાર દેશનો નગ્ગતિરાજ : એ ચાર રાજાઓ 'પ્રત્યેક્યુષ્ક' કે 'સહસંયુષ્ક' કહેવાય છે. પ્રત્યેક્યુષ્ક એટલે ગુરુ વગેરેના ઉપદેશ વિના કે તપશ્ચર્યાદિ પૂર્વસાધના વિના જન્મને પોતાના જીવનના કોઈ તીવ્ર પ્રસંગે અચાનક જ્ઞાન થઈ જાય તે—સ્વયંસંયુષ્ક.

કરકંડુ રાજાને પોતાના જીવાન, બળવાન, તથા પ્રિય વાછડાને અવસ્થા થતાં ધરડો અને દુર્બળ થઈ ગયેલો જોઈને વસ્તુઓની પરિણામશીલતાનું જ્ઞાન થયું.

દ્વિમુખરાજાને ઇંદ્રધ્વજના ઉત્સવ વખતે રોપેલા અને સાત દિવસ પૂલયેલા ધ્વજના ફાંડને ઉત્સવ પૂરો થતાં વિષ્ણુત્રાદિમાં સ્વડતો દેખી, વૈભવની અનિત્યતાનું જ્ઞાન થયું.

નમિરાજાને દાહનો રોગ થયો હોવાથી તેની બધી રાણીઓ સામગ્રી ચંદન ઘસવા બેઠી. તેમનાં કંકણોનો એટલો મોટો અવાજ થયો કે રાજાને તે અસહ્ય થઈ પડ્યાં. એટલે રાણીઓએ હાથ ઉપર એકએક કંકણ રાખીને જ ચંદન ઘસવા માંડ્યું. આમ ઘણા ભેગા હોય ત્યાં કોલાહલ જોઈને, અને એકલાપણામાં શાંતિ દેખીને, તે રાજાને નિઃસંગતાની શાંતિનું જ્ઞાન થયું.

નગ્ગતિરાજા સૈન્ય સાથે ફરવા નીકળેલો. ત્યાં એક આંખાને મોરથી પરિપૂર્ણ દેખી, માંગળિક ગણી તેણે તેની એક મંજરી તોડી લીધી. તેની પાછળ આવનારા સૈનિકોએ પણ તે જોઈ, તેની એક એક મંજરી તોડવા માંડી. પરિણામે રાજા પાછો ફર્યો ત્યારે તે સુંદર ઝાડ ફૂંડું જ બની રહ્યું હતું. આ ઉપરથી શ્રીની ચંચળતાનું તેને જ્ઞાન થયું.

એ પ્રમાણે જ્ઞાન થતાં દરેકે પોતાનાં ઘરખાર તથા શ્રમભૂપણું સ્વીકાર્યું. નમિરાબ્દની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ 'મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ' પા. ૯૯, ટિં ૧.

ટિપ્પણુ નં. ૨. મોહનીય કર્મોના બે પ્રકાર છે: દર્શન-મોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય. તેમાં **દર્શનમોહનીય**ના પ્રકારો ત્રીણે પ્રમાણે છે: જેના ઉદયથી તત્ત્વોના યથાર્થ સ્વરૂપની રુચિ અટકે, તે મિથ્યાત્વમોહનીય; (૨) જેના ઉદયથી યથાર્થપણાની રુચિ કે અરુચિ ન થતાં ડોલાયમાન સ્થિતિ રહે, તે મિથ્યમોહનીય; (૩) જેનો ઉદય યથાર્થપણાની રુચિનું નિમિત્ત થવા છતાં, ઔપશમિક કે ક્ષાયિકભાવનાવાળી તત્ત્વરુચિનો પ્રતિબંધ કરે, તે સમ્યક્ત્વમોહનીય.

ચારિત્રમોહનીય એટલે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર ક્ષાયો (ત્રીપ્રતાનો તરતમભાવની દૃષ્ટિએ ૧૬. જુઓ પા. ૧૯૪, અં ૨૯, ટિં નં. ૧) તથા તેમના સહચારી અને ઉદીપક એવા નીચેના ૯ નોકષાય: હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા, સ્ત્રેણભાવની વિકૃતિ પ્રકટાવનાર સ્ત્રીવેદ, પૌરુષભાવની વિકૃતિ પ્રકટાવનાર પુરુષવેદ અને નપુંસકભાવની વિકૃતિ પ્રકટાવનાર નપુંસકવેદ. એમ ચારિત્રમોહનીયના ૨૫ ભેદ થાય છે. કેટલાક નોકષાયમાંથી છેવટના ત્રણે વેદોનો 'વેદ' એવા એક ભાગમાં સમાવેશ કરી, નોકષાયના સાત પ્રકાર માને છે. જ્ઞાની, શાસ્ત્ર, સાધુ, ધર્મ, અને દેવ વગેરેની નિંદા કરવાથી દર્શનમોહનીય કર્મ બંધાય છે; તથા ક્રોધાદિને વશ થવું, મસ્કરી કરવી તથા ખીબ્દને બેચેની કે શોક વગેરે ઉપભવવાથી ચારિત્રમોહનીય બંધાય છે.

ટિપ્પણુ નં. ૩. જે જે નિમિત્તો વડે કર્મબંધન થાય, તેમનો નિરોધ કરવો તે 'સંવર'. ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિષહજ્ય, ચારિત્ર તથા તપ વડે સંવર થાય છે. બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક મન, વચન અને કાયાને ઉન્માર્ગથી રોકવારૂપી ત્રણ ગુપ્તિ છે. અને વિવેકપૂર્વક ચાલવા, ખાલવા, વગેરે રૂપી પાંચ સમિતિઓ છે. (સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ આગળ પા. ૧૩૯.)

ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, શૌચ, સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ આકિંચન્ય અને બ્રહ્મચર્ય એ દશ પ્રકારનો ધર્મ છે. વસ્તુઓની અનિત્યતા, જીવની અશરણતા, સંસારની દુઃખપૂર્ણતા, જીવનું એકલાપણું, શરીરની પોતાનાથી અન્યતા, શરીરની અશુચિતા, કર્મબંધનના માર્ગો (આસ્રવ), તેમનો સંવર, કર્મનો નાશ (નિર્જરા), લોકનું સ્વરૂપ, જ્ઞાનની દુર્લભતા અને ધર્મની દુર્લભતા એ બાર ભાવનાઓનું^૧ ચિંતન તે અનુપ્રેક્ષા. માર્ગથી ચ્યુત ન થવા અને કર્મ અપાવવા જે જે સહન કરવું ઘટે, તે પરિષદ્ (તેના ૨૨ પ્રકાર માટે જુઓ આ પુસ્તક પા. ૧૦ ઇ૦); અને આત્મિક શુદ્ધ દશામાં સ્થિર થવા માટે બધી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ તે આરિત્ર. વાસનાઓને ક્ષીણ કરવા જોઈતું આધ્યાત્મિક બળ ફેળવવા શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનને તપાવવાં તે તપ.

છ આભ્યંતર અને છ બાહ્ય તપોની વિગત માટે જુઓ આગળ પા. ૧૬૮ ઇ૦.

૧. તેમના સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું 'યોગશાસ્ત્ર' પુસ્તક, પા. ૬૨ ઇ૦.

ગૌતમને ઉપદેશ^૧

મનુષ્યનું જીવિત, દિવસ જતાં પીણું થઈ ખરી જતા ઝાડના પાન જેવું, અને દાભની અણી ઉપર લટકી રહેલા ઝાકળના ટીપા જેવું ક્ષણિક તથા થોડો કાળ રહેનારું છે. વળી તે અનેક વિદ્યોથી ઘેરાયેલું છે. માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર, અને પૂર્વે એકઠાં કરેલાં કર્મોને ખાંખેરી નાખ. [૧-૩]

કર્મનાં ફળ ટાળવાં બહુ મુશ્કેલ છે, અને લાંબે કાળે પણ મનુષ્યજન્મ પ્રાણીને મળવો અઘરો છે. કારણકે, જીવ

૧. મૂળ : દ્રુમપત્રક. આ અધ્યયનના શરૂઆતના શ્લોકમાં મનુષ્યજીવનને ઝાડના પાન સાથે સરખાવ્યું છે, માટે મૂળમાં તેનું તે નામ છે. મહાવીરભગવાને પોતાના પટ્ટશિષ્ય ઇંદ્રભૂતિ ગૌતમને આપેલો ઉપદેશ આ અધ્યયનમાં સંગ્રહાયો છે, એવી પરંપરા છે. ગૌતમ વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ 'ભગવાન મહાવીરનો સંયમધર્મ' પાન ૨,૨૪૦,૨૬૨.

એક વાર પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ-શરીરવાળા^૧ એકંદ્રિય જીવોની યોનિમાં પેડો, તો પછી ‘અસંખ્યેય’^૨ વર્ષો સુધી તેમાંથી નીકળી શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે વનસ્પતિશરીરમાંથી ‘અનંત’^૨ વર્ષો સુધી નીકળી શકતો નથી, અને નીકળાને પણ શુભ યોનિને પામતો નથી. એ ઇદ્રિય, ત્રણ ઇદ્રિય અને ચાર ઇદ્રિયવાળાં શરીરમાંથી^૩ ‘સંખ્યેય’^૨ વર્ષો સુધી નીકળી શકતો નથી. પાંચ ઇદ્રિયોવાળાં શરીરમાંથી સાત કે આઠ જન્મ સુધી નીકળી શકતો નથી અને દેવગતિ કે નરકગતિમાંથી આખો એક ભવ પૂરો કર્યા વિના નીકળી શકતો નથી.^૪ માટે હે ગૌતમ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર. પ્રમાદી જીવ પોતાનાં શુભાશુભ કર્મો વડે ભવસંસારમાં ભટક્યા જ કરે છે. [૪-૧૫]

૧. જૈનો પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુને પણ એક (સ્પર્શ) ઇદ્રિયવાળા જીવો માને છે. તેમની વધુ માહિતી માટે જુઓ આગળ પા. ૨૬૩, ટિં ૫.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૫૨.

૩. જુઓ આગળ પાન ૨૬૦.

૪. ઉપર બધે જે વર્ષ-ગણતરી આપી છે, તે ‘વધારેમાં વધારે’ તેટલી છે. વળી એ વર્ષસંખ્યા એ યોનિઓનું આયુષ્ય (ભવસ્થિતિ) નથી જણાવતી; પરંતુ વધારેમાં વધારે કેટલાં વર્ષ સુધી તેને તે યોનિમાં જીવ ફરીફરીને એકસાથે જન્મ્યા કરે એની સંખ્યા (કાયસ્થિતિ) જણાવે છે. દેવગતિ અને નરકગતિમાંથી વ્યુત થયા પછી ફરી તરત જ એ યોનિમાં જન્મ નથી મળતો; તેથી એક ભવની જ વાત કરી છે. વધુ માટે જુઓ આગળ પા. ૨૬૩. ટિં ૫.

મનુષ્યત્વ પામીને પણ આર્યત્વ પામવું વળી મુશ્કેલ છે; ઘણાય લોકો દરયુ અને મ્લેચ્છજાતિમાં^૧ ઉત્પન્ન થાય છે. આર્યપણું પામીને પણ પાંચે ઇન્દ્રિયો પૂરેપૂરી પામવી મુશ્કેલ છે; ઘણાય લોકો એક કે બીજી ઇન્દ્રિય વિનાના હોય છે. પાંચે ઇન્દ્રિયવાળાં હોઈને પણ ઉત્તમ ધર્મનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ છે; ઘણાય લોકો પાપાંડી ગુરુઓને સેવ્યા કરે છે. ઉત્તમ ધર્મનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થવા છતાં તેમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવી દુર્લભ છે; ઘણાય લોકો મિથ્યાત્વને^૨ સેવ્યાં કરે છે. ઉત્તમ ધર્મમાં શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થવા છતાં શરીરથી તેનું આચરણ મુશ્કેલ છે; ઘણાય લોકો કામભોગોમાં મૂઠ રહે છે. માટે હે ગૌતમ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર. [૧૬-૨૦]

તારું શરીર દિવસે દિવસે જીર્ણ થતું જાય છે; તારા કેશ ઘોળા થતા જાય છે અને કાન, આંખ, નાક, જીભ અને ત્વચા વગેરે તારી ઇન્દ્રિયોનું તેમજ બીજું પણ સર્વ પ્રકારનું બળ ઘટતું જાય છે; અને તને બેચેની,^૩ ગડગૂમડ તથા વિષૂચિકા વગેરે રોગો થવા લાગ્યા છે. આમ તારું શરીર ક્ષીણ તથા નષ્ટ થતું જાય છે, માટે હે ગૌતમ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર. [૨૧-૭]

૧. ટીકાકારના જણાવ્યા પ્રમાણે દેશની સીમાઓ ઉપર રહેનાર ચારો તે દરયુ; અને જેમનું બાલેહું આર્યાથી સમન્વતું નથી તેવા શક, યવન વગેરે તે મ્લેચ્છ. 'તે બંને વર્ગોમાં ધર્માધર્મ, ગમ્યાગમ્ય અને લક્ષ્યાલક્ષ્યનું જ્ઞાન હોતું નથી અને તેઓ નર્યા પણ જેવા હોય છે.' આર્ય-અનાર્યની જૈન કલ્પના માટે જુઓ આ માળાનું 'ધર્મકથાઓ' પુસ્તક, પા. ૨૦૫-૭.

૨. જુઓ પા. ૧૭ નોં. ૧.

૩. મૂળ: અરતિ.

કમળ જેમ શરદ ઋતુના નિર્મળ જળને પણ સ્પર્શ કરતું નથી, તેમ તું પોતાની બધી આસક્તિઓ દૂર કર, અને સર્વ પ્રકારનાં સ્નેહબંધનોથી રહિત થા. વિપુલ ધનભંડાર, સ્ત્રી અને મિત્રબંધવોનો તેં ત્યાગ કર્યો છે. હવે ફરી તેમની કામના કરી, વમન કરેલી વસ્તુને રખે ખાવા જતો ! [૨૮-૩૦]

આ સમયે કોઈ જિન નજરે પડતો નથી; પરંતુ તેમણે ઉપદેશો અને ઘણાઓએ સ્વીકારેલો માર્ગ તો છે જ. માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર. કાંટાવાળો વિષમ માર્ગ છોડીને, તું તેમણે બતાવેલા સાફ ધોરી માર્ગને અનુસર. નબળો ભારવાહક વિષમ માર્ગ ચડીને પછી જેમ પરતાય, તેમ ન કર. [૩૧-૩]

મોટા સમુદ્રને તો તું તરી ગયો છે. હવે કિનારે આવીને કેમ અટકે છે ? સામે પાર જલદી નીકળી જવા ત્વરા કર. અગાઉ થઈ ગયેલા સિદ્ધપુરુષોની શ્રેણીને અનુસરીને તું ક્ષેમ અને કલ્યાણયુક્ત ઉત્તમ સિદ્ધલોકને પ્રાપ્ત કરી શકીશ. માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર. [૩૪-૫]

મુનિએ સંયુદ્ધ અને શાંત થઈને ગામ કે નગરમાં સંયમધર્મને અનુસરતા અનુસરતા વિચરવું, તથા લોકોને શાંતિમાર્ગનો ઉપદેશ કરવો. [૩૬]

૧. આ શબ્દો મહાવીરના મોંમાં મુકાયા છે, તે નવાઈ પામવા જેવું છે. ૯-૪૧ ની પેઠે (જુઓ ૧૫૦. ૪૨, નોંધ ૨) આ પણ લેખકની જ ભૂલ હોવાનો વધુ સંભવ છે.

૨. મૂળ : અવલેવરશ્રેણી ।

આ પ્રમાણે બુદ્ધે^૧ સારી રીતે કહેલાં તથા અર્થયુક્ત પદોવાળાં આ વચનો સાંભળીને ભગવાન ગૌતમ રાગ અને દ્વેષને છેદી, સિદ્ધગતિને પામ્યા, એમ હું કહું છું. [૩૭]

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. ‘સંખ્યેય’, ‘અસંખ્યેય’, અને ‘અનંત’ એ સંખ્યાવાચી જૈન પારિભાષિક શબ્દોનો વિગતવાર અર્થ અહીં સમન્વવવો મુશ્કેલ છે. કલ્પનાને તમ્મર આવે તેવો મોટા ખાડાની કલ્પનાઓ, અને તેમને સરસવથી ભરી ભરીને, કલ્પના મૂર્છિત થઈ ન્ય તેટલી વાર ઠાલવ્યા કરવાની ગણતરીઓ ગણવાની ક્ષીરજ અને પુરસદ જૈનો સિવાય બીજા કોઈએ બતાવી હોય એમ લાગતું નથી. જમને એ બધી ગણતરીઓ વિગતવાર જાણવી હોય, તેમણે ‘કર્મત્રય’ (પં. સુખલાલજી કૃત હિંદી અનુવાદ, ભા. ૪, પા. ૨૧૦ ઇ૦)માં જોવું.

એવી અકલ્પ્ય સંખ્યા એ તો માત્ર મોટામાં મોટી ‘સંખ્યેય’ ગણતરી છે. બેથી માંડીને ત્યાં સુધીની બધી રકમો ‘સંખ્યેય’ છે. તેની આગળ ફેટલુંય ચાલે ત્યારે ‘અસંખ્યેય’ થાય; અને તેથી પણ આગળ ‘અનંત’ આવે. અનંતની અનંતતાને બીક લાગે તેટલી કરી મૂકવામાં જૈનશાસ્ત્રકારો જરૂર સફળ નીવડયા છે. આંકડાની સંખ્યા વટાવીને ઉપમાઓ ઉપર ચાલી જતી તે ગણતરીઓના નમૂના માટે જુઓ આગળ પા. ૨૪૩, ટિં ૪.

૧. ભગવાન મહાવીર માટે મૂળમાં જ આ શબ્દ વાપરેલો છે.

સાચો શાસ્ત્રજ્ઞ

જેણે શાસ્ત્રનો મર્મ જાણ્યો નથી, જે અહંકારી છે, જે લુબ્ધ છે, જે ઇન્દ્રિયનિગ્રહી નથી, તથા જે નિરંતર ગમે તેમ લપલપ કર્યા કરે છે, તે (ઘણું જાણ્યો હોય તોય) વિનીત^૧ ન કહેવાય કે શાસ્ત્રજ્ઞ પણ ન કહેવાય. [૨]

નીચેનાં પાંચ કારણથી સાચું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થતું નથી :
માન, ક્રોધ, પ્રમાદ, રોગ અને આળસ. [૩]

નીચેનાં પાંચ કારણથી માણસ સુશિક્ષિત કહેવાય છે :
તે હસનસીલ નથી હોતો; સતત ઇન્દ્રિયનિગ્રહી હોય છે; તે ખીજનું મર્મ ભેદાઈ જાય તેવું ઓલતો નથી; તે સુશીલ હોય છે; તે દુરાચારી નથી હોતો; તે રસલંપટ નથી હોતો; તે સત્યમાં રત હોય છે; તથા ક્રોધી નથી હોતો. [૪-૫]

નીચેના ૧૪ દોષોવાળો મુનિ અવિનીત^૧ કહેવાય છે

૧. વિનીત એટલે સુશિક્ષિત — સંસ્કારી. અહીં સામાન્ય સભ્યતા — નમ્રતાનો અર્થ નથી.

અને તે નિર્વાણુ^૧ પામી શકતો નથી : તે વારંવાર ગુસ્સે થઈ જાય છે; તેનો ક્રોધ ઝટ શમતો નથી; ક્રોધ તેની સાથે મિત્રતાથી ઓલવા જાય, તોપણ તે તેનો તિરસ્કાર કરે છે; શાસ્ત્ર ભણીને તે અભિમાન કરે છે; બીજાના દોષોનાં તે ખોતરણાં કરે છે; મિત્રો ઉપર પણ તે ગુસ્સે થઈ જાય છે; પોતાના પ્રિય મિત્રનું પણ પીઠ પાછળ ભૂંડું બોલે છે; ક્રોધ પણ બાંધતમાં ઝટ સોગંદ ખાય છે^૨; મિત્રનો પણ દ્રોહ કરે છે; અહંકારી હોય છે; લુબ્ધ હોય છે; ઇદ્રિયનિગ્રહી નથી હોતો; એકલપેટો^૩ હોય છે; અને બધાને અપ્રીતિકર હોય છે. [૭૯]

નીચેનાં પંદર કારણથી યુદ્ધિમાન માણસ સુવિનીત કહેવાય છે : તે અનુદ્ધત^૪ હોય છે; ચાંપણો^૫ નથી હોતો; કપટી નથી હોતો; કુતૂહલી નથી હોતો; ક્રોધનો તિરસ્કાર નથી કરતો; તેનો ક્રોધ ઝટ ઊતરી જાય છે; મિત્રતાથી વર્તનાર પ્રત્યે તે સહભાવ રાખે છે; શાસ્ત્ર ભણીને તે અભિમાન નથી કરતો; તે અહંકારી નથી હોતો; ક્રોધના દોષોનાં તે ખોતરણાં નથી કરતો; મિત્રો ઉપર તે ગુસ્સે નથી થતો; અપ્રિય મિત્રનું પણ પીઠ પાછળ ભૂંડું જ બોલે છે; ટટોદ્દિસાદ^૬

૧. મૂળ : પ્રતિજ્ઞાવાદી. 'પ્રક્રીણુ'વાદી' એવો પાઠ લઈ, 'જમે તેમ લવારો કર્યા કરનારો' એવો અર્થ પણ લેવાય.

૨. મૂળ : અસંવિભાગી.

૩. મૂળ : નીચવર્તી.

૪. મૂળ : અચપલ.

૫. મૂળ : કલહ (વાચિક ઝઘડો) અને ડમર (એટલે કે મારામારી).

નથી કરતો; જ્ઞતવાન^૧ હોય છે; તથા એકાગ્ર^૨ હોય છે.
[૧૦-૩]

જે શિષ્ય હમેશાં સદ્ગુરુની સોખતમાં રહે છે, યોગ્ય પ્રવૃત્તિવાળો^૩ હોય છે, તપસ્વી^૪ હોય છે, તથા પ્રિયકર અને પ્રિયવાદી હોય છે, તે શાસ્ત્રજ્ઞાનનો અધિકારી છે.
[૧૪]

જેમ શંખમાં રહેલું દૂધ એવડું ઉજ્જવળ દેખાય છે, તેમ સાચા શાસ્ત્રજ્ઞ ભિક્ષુનાં ધર્મ, કીર્તિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ અમણાં શોભે છે. સાચો શાસ્ત્રજ્ઞ ભિક્ષુ કંબોજ^૫ દેશના જ્ઞતવાન તથા કશાથી ન ભડકનાર^૬ અને વેગમાં બધાથી શ્રેષ્ઠ ઘોડા જેવો (શ્રેષ્ઠ) હોય છે; ઉત્તમ અશ્વ ઉપર સવાર થયેલા તથા જેની અને બાળુ બાર પ્રકારનાં વાજિત્રોનો સામટો ઘોષ^૭ થઈ રહ્યો છે, એવા શરવીર જેવો દઢ પરાક્રમી હોય છે; હાથિણીઓથી વીંટળાયેલા અને સાઠ

૧. મૂળ : 'જ્ઞતવાન બળદની પેઠે ઊંચકેલો બાર વહન કરે છે.'

૨. મૂળ : પ્રતિસંહીન.

૩. મૂળ : યોગવાન । મન, વાણી અને કાયાની પ્રવૃત્તિ તે યોગ.

૪. મૂળ : ઉપધાનવાન । શાસ્ત્ર ભણતી વખતે કરવું પડતું વિશિષ્ટ તપ તે ઉપધાન.

૫. કાબૂલ દેશ.

૬. મૂળ : કંથક. 'કોઈ પણ અવાજથી કે શસ્ત્રપ્રહારથી ન ભડકનાર શ્રેષ્ઠ નતિનો ઘોડો.'- ટીકાં. બુદ્ધના ઘોડાનું નામ કંથક હતું. 'આઘત્ર' વિશેષણ માટે જુઓ આ માળાનું 'ધર્મકથાઓ' પુસ્તક, પા. ૨૪૭.

૭. મૂળ : નદિઘોષ.

વર્ષની^૧ ઉમરના^૧ ગજરાજ જેવો બળવાન તથા દુર્ધર્ષ હોય છે; તીક્ષ્ણ શીંગડાંવાળા, મજબૂત ખૂંધવાળા તથા ગાયોના ધણુના સ્વામી વૃષભની પેઠે તે (શાસ્ત્રગ્રન્થસમૂહમાં) વિરાજે છે; તીક્ષ્ણ દાઢોવાળા, ઉત્કટ, દુર્ધર્ષ તથા સર્વ જનવરોમાં શ્રેષ્ઠ સિંહ જેવો તે (શ્રેષ્ઠ) હોય છે; શંખ, ચક્ર અને ગદાધારી પરાક્રમી વીર વાસુદેવની^૨ પેઠે તેનું બળ પણ અસ્ખલિત હોય છે; ચાર સેનાઓવાળા^૩ અને ચૌદ રત્નો વાળા^૪ ચક્રવર્તીની પેઠે તે મહા ઋદ્ધિશાળી હોય છે; હજાર નેત્રવાળા^૫, વજ્રયુધ, દેવોના આધપતિ તથા પુર રાક્ષસના સંહારક શક્ર જેવો તે (શત્રુનો અભિભવ કરનારો) હોય

૧. મૂળ : ષષ્ઠીહાયન. કૌટિલ્યે (૧૩૬-૧૫) તે ૨૪ વર્ષના હાથીને ઉત્તમ કહેલો છે. ખૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તથા મહાભારતમાં પણ ૬૦ વર્ષના હાથીને માટે ષષ્ઠીહાયન શબ્દ વપરાયેલો મળે છે.

૨. પાંડવો, કૃષ્ણ, બલરામ, દ્રૌપદી વગેરેવાળું જૈન મહાભારત પણ છે. તે માટે જુઓ આ માળાનું 'ધર્મકથાઓ' પુસ્તક, અધ્ય૦ ૧૬.

૩. હાથી, ઘોડા, રથ અને મનુષ્યની.

૪. સેનાપતિ, ગૃહપતિ, પુરોહિત, હાથી, ઘોડા, સુતાર, સ્ત્રી, ચક્ર, છત્ર, ચર્મ (હોડીના કામમાં આવે તેવું ચામડું), મણિ, કાકિની (શુક્રમાં પ્રકાશ કરનાર રત્ન), તરવાર અને દંડ એ ચૌદ રત્નો ચક્રવર્તીને હોય છે. ખૌદ્ધ પરંપરામાં સામાન્ય રીતે, ચક્ર, ગજ, તુરગ, મણિ, સ્ત્રી, ગૃહપતિ અને સેનાપતિ—એ સાત જ છે.

૫. ટીકાકાર જણાવે છે કે, ઇંદ્રને પાંચસો મંત્રી છે; તેમની ૧૦૦૦ આંખો તેના જ કામમાં આવતી હોવાથી તે હજાર આંખોવાળો કહેવાય છે. કૌટિલ્ય (૨૯-૧૦) જણાવે છે કે, ઇંદ્રને ૧૦૦૦ ઋષિઓ મંત્રીરૂપે છે; તેથી તે તેની હજાર આંખો કહેવાય.

છે; અંધકારનો નાશ કરનારા ઊગતા સૂર્યની પેઠે તે તેજથી
 જ્વલંત હોય છે; નક્ષત્રોથી વીંટળાયેલા, તારાઓના પતિ,
 પૂનમના^૧ ચંદ્ર જેવો તે પરિપૂર્ણ હોય છે તથા સહિયારી
 મિલકત રાખનારા સામાજિકોના સુરક્ષિત તથા વિવિધ
 ધાન્યથી પરિપૂર્ણ કોઠાર જેવો તે સુરક્ષિત તથા વિવિધ
 ગુણોથી ભરેલો હોય છે. જંબુદ્વીપ^૨ના અધિપતિ દેવ^૩ના
 સ્થાનક તથા અધાં વૃક્ષમાં શ્રેષ્ઠ એવા સુદર્શન નામના
 જંબુવૃક્ષ જેવો; હંમેશાં પાણીવાળી, સાગરને મળનારી,
 નીલપર્વત^૪માંથી નીકળતી તથા અધી નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી
 સીતા નામની નદી જેવો; તથા વિવિધ ઔષધિઓથી
 દેદીપ્યમાન, મહાન તથા અધા પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ મંદરગિરિ
 જેવો તે (સર્વમાં શ્રેષ્ઠ) હોય છે, તેમજ અખૂટ પાણીવાળા
 તથા વિવિધ રત્નોથી પરિપૂર્ણ એવા સ્વયંભૂરમણ^૫ સમુદ્ર
 જેવો (ગુણોથી અખૂટ તથા પરિપૂર્ણ) હોય છે. સમુદ્ર
 જેવા ગંભીર, મનથી પણ જીતવાને અશક્ય, નીડર,
 દુષપ્રધર્ષ, વિપુલ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ તથા સ્વ-પરનું

૧. મૂળ : પૂર્ણમાસી. મહિનો જે દિવસે પૂરો થાય તે દિવસ.
 આપણે ત્યાં અમાવાસ્યાએ મહિનો પૂરો થયેલો ગણાય છે.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૫૮.

૩. મૂળમાં 'અનાદિત્ય દેવ' એવું છે. દીકાકાર જણાવે છે
 કે, 'અનાદિત' એ દેવનું નામ છે.

૪. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૫૮.

૫. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧. સ્વયંભૂ-વિષ્ણુ જેમાં સૂવે છે તે
 સમુદ્ર ?

દુર્ગતિમાંથી રક્ષણ કરનાર એવા તે શાસ્ત્રજ્ઞ પુરુષો કર્મોનો ક્ષય કરી ઉત્તમ ગતિને ગામ્યા છે. [૧૫-૩૧]

તેથી, મોક્ષને ઇચ્છતા ભિક્ષુએ શાસ્ત્રજ્ઞાનનો આશરો લેવો, જેથી તે પોતાની અને બીજાની મુક્તિ સાધી શકે, એમ હું કહું છું. [૩૨]

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. જૈનો સમગ્ર લોકના અધો, મધ્યમ અને ઉર્ધ્વ એવા ત્રણ ભાગ કલ્પે છે. તેમાં અધોલોકમાં નરકભૂમિઓ આવેલી છે, ઉર્ધ્વલોકમાં દેવભૂમિઓ છે અને મધ્યમલોકમાં જંબુદ્વીપ વગેરે મનુષ્યભૂમિઓ છે. મધ્યમલોકમાં અસંખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્ર આવેલા છે. તે દ્વીપો અને સમુદ્રો, ઘંટી અને તેના થાળાની માફક, એકની પાછળ ગોળ ફરતો બીજાને એ રીતે ગોઠવાયેલા છે. તેમાં જંબુદ્વીપ સૌથી મધ્યમાં છે, અને સ્વયંભૂરમણ દ્વીપ તથા સમુદ્ર સૌથી છેલ્લા છે. જંબુદ્વીપમાં ભરત વગેરે સાત ક્ષેત્રો છે, અને તે દરેકને એકબીજાથી જુદા પાડતા તેમની વચમાં હિમવાન, મહા-હિમવાન, નિષધ, નીલ, રૂક્મી અને શિખરી એ છ પર્વતો છે. જંબુદ્વીપની આજુબાજુ લવણસમુદ્ર વીંટળાયેલો છે. તેમાં આવેલા દ્વીપો આંતરદ્વીપ કહેવાય છે. તે સમુદ્રની આજુબાજુ ધાતકીખંડ દ્વીપ છે. તેની આજુબાજુ કાલોદધિ છે, અને તેની આજુબાજુ પુષ્કરવરદ્વીપ છે, તથા તેની આજુબાજુ પુષ્કરોદધિ છે. એમ સ્વયંભૂરમણ સુધી સમજવું. લવણસમુદ્ર સિવાય બીજા સમુદ્રોમાં આંતરદ્વીપો નથી. દરેક સમુદ્ર દરેક દ્વીપથી બમણા વિસ્તારનો છે. જંબુદ્વીપનો વિસ્તાર લાખ યોજન જેટલો છે. જંબુદ્વીપ (આંતર-દ્વીપો સાથે), ધાતકીખંડ અને અર્ધો પુષ્કરદ્વીપ, એમ અઠી દ્વીપમાં માણસનો સંભવ છે, તેથી તે મનુષ્યલોક કહેવાય છે.

હરિકેશ ખલ^૧

હરિકેશ ખલની કથા

મૃતગંગાના તીર ઉપર હરિકેશ (ચાંડાલ) લોકોનો અધિપતિ બલકોટ રહેતો હતો. તેને ગૌરી અને ગાંધારી એમ બે સ્ત્રીઓ હતી. ગૌરીનો પુત્ર બલ કદરૂપો, કન્નિયાખેર તથા બધાને અપ્રીતિકર હતો. એક વખત બધાં ચાંડાળ કુટુંબો ગામબહાર ઉભળી કરવા ગયાં હતાં. ત્યાં પણ તે છોકરાએ ઝંઘડાટંટા કરવા માંડ્યા તેથી ઘરડેરાંએ તેને ઉભળી પૂરી થાય ત્યાં સુધી ન આવવાનું કહી દૂર હાંપી કાઢ્યો. તે દૂર ભભો ભભો બધું જોવા લાગ્યો. તે વખતે ત્યાં એક સાપ નીકળ્યો. તે ઝેરી હોવાથી બધાએ તેને મારી નાખ્યો. થોડી વાર પછી ત્યાં એક ખીંજે સાપ નીકળ્યો. પરંતુ તે ઝેરી ન હોવાથી તેને લોકોએ જવા દીધો. આ જોઈ દૂર ભભેલા બલને વિચાર આવ્યો કે, પોતાના દોષથી જ માણસ પરાભવ પામે છે; પેલો સાપ ઝેરી હતો, તો તેને લોકોએ મારી નાખ્યો; અને ખીંજે ઝેરી

૧. હરિકેશ એટલે ચાંડાલ.—ટીકા૦. આ આખું અધ્યયન નતક ૪૬૭ સાથે સરખાવવા જેવું છે.

ન હતો, તો તેને નિરાંતે જવા દીધો. આવો વિચાર આવતાં તથા પૂર્વસંસ્કારો નગ્નત થવાથી તેણે મુનિ પાસે ધર્મ સાંભળી દીક્ષા લીધી અને પોતાના દોષો દૂર કરવા ઉત્કટ તપ કરવા માંડ્યું. એક વખત તે ફરતો ફરતો વારાણસી નગરી પાસે તિંદુકવનમાં આવી પહોંચ્યો, અને એક તિંદુકવૃક્ષ નીચે યજ્ઞના સ્થાનકે તેણે ઉતારો કર્યો. તે યજ્ઞ તેના તપથી પ્રસન્ન થઈ, તેની તહેનાતમાં રહેવા લાગ્યો.

એક વખત વારાણસીના રાજા કૌશલિકની પુત્રી ભદ્રા તે યજ્ઞની પ્રતિમાનું પૂજન કરવા આવી. પૂજન કરતી વખતે ત્યાં ખેડેલા ગંદા અને કદરૂપા હરિકેશ બલને જોઈને તેને સૂગ આવી. આથી ચિડાઈ પેલો યજ્ઞ તેના શરીરમાં ભરાયો એટલે તે કુંવરી ગાંડા જેવી થઈ ગઈ. રાજાએ અનેક ઉપચાર કર્યા છતાં તે સાજ ન થઈ. છેવટે યજ્ઞ તે કુંવરીને મોંઝે જ બોલ્યો કે, મારા સ્થાનમાં ખેડેલા મુનિ પ્રત્યે આ કુંવરીએ સૂગ બતાવી છે, માટે હવે જો તે કુંવરીને તે ગંદા મુનિને પરજાવવામાં આવે, તો જ હું તેના શરીરમાંથી નીકળું. રાજાએ નિરુપાય થઈ, તેમ કરવાનું કબૂલ કર્યું. એટલે કુંવરી સાજ થઈ ગઈ. પછી રાજાએ તેને શણગારી, પેલા મુનિ પાસે મોકલી દીધી. પરંતુ મુનિએ તેનો સ્વીકાર ન કર્યો. હવે, રાજાએ તો વચનથી પોતાની પુત્રીને તે મુનિને જ આપી દીધી હોવાથી, બીજું કંઈ તેની સાથે લગ્ન કરે તેમ રહ્યું નહિ. છેવટે, રાજાના પુરોહિત સુખદેવે તેની સાથે લગ્ન કરવાનું કબૂલ કર્યું.

ચાંડાળકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો, પરંતુ ઉત્તમ ગુણોવાળો હરિકેશ બલ નામનો એક જિતેન્દ્રિય ભિક્ષુ હતો. તે ભિક્ષુ હરવાહરવામાં, ભિક્ષા માગવામાં, બોલવામાં, મળમૂત્ર ત્યાગવામાં (તથા વસ્તુઓની લે-મૂક કરવામાં જીવજંતુનો નાશ ન થાય તેની) કાળજીવાળો હતો; સંયમી હતો; સુસમાહિત હતો; જિતેન્દ્રિય હતો; તથા મન, વાણી અને

કાયાનું અશુભ પ્રવૃત્તિઓમાંથી રક્ષણ કરતો વિચરતો હતો. એક વખત ભિક્ષાર્થી ફરતો ફરતો તે, આત્મણે સાથે રાજપુરોહિત બ્યાં યજ્ઞ કરતો હતો, ત્યાં યજ્ઞમંડપ આગળ આવી પહોંચ્યો. [૧-૩]

તપથી સુકાર્ઠ ગયેલા અને જીર્ણ, મલિન તથા નકામા જેવાં વસ્ત્રપાત્ર વગેરે ઉપકરણોવાળા તે ગંદા મુનિને આવતો દેખી, પેલા અસભ્ય આત્મણે તેનો ઉપહાસ કરવા લાગ્યા. પોતાની ઉચ્ચ આત્મણુન્નતિના મદથી ગર્વિષ્ટ અનેલા, હિંસક, અભિતોદ્રિય, અબ્રહ્મચારી અને મૂઢ એવા તે આત્મણે તેને કહેવા લાગ્યા :

“ આવો ગિહામણો, કાળો, વિકરાળ, ખૂચિયો,^૧ ચીંથરેહાલ, મેલોભૂત, અપશુકનિયો તથા ઉકરડેથી વીણી આણેલાં કપડાં ગળે વીટેલો તું કોણ અહીં આવ્યો છે? અહીં શા માટે ઊભો રહ્યો છે? અહીંથી વેગળો થા!”

[૪-૭]

ત્યારે વારાણસી નગરીની બહાર જે તિંદુક વૃક્ષ નીચે તે મુનિએ ઉતારો કર્યો હતો, તે વૃક્ષનિવાસી યક્ષે, તે મહામુનિ ઉપર અનુકંપાથી, પોતાનું શરીર અદૃશ્ય રાખી, તે મુનિ જ બોલતા હોય તે પ્રમાણે આ જવાબ આપ્યો :^૨

‘ ધરખારનો ત્યાગ કરનારો હું શ્રમણ છું, સંયમી છું, તથા અબ્રહ્મચારી છું. હું મારું અન્ન જાતે રાંધતો નથી, પરંતુ

૧. મૂળ : ‘ ક્ષેકનાસ.’ અગ્રે સ્થૂલોન્નતા ચ નાસા ।

૨. આ યક્ષની ઉમેરણી વાર્તાના સ્વાભાવિક પ્રવાહમાં ભંગ પાડે છે; અને જે સહેજે બનવું જોઈએ તેને, યક્ષની મારપીટનું પરિણામ ઠરાવી, વાર્તાના મૂળ પ્રયોજનને જ મારી નાખે છે.

યાચકવૃત્તિથી જીવું છું. તેથી ખીજાએ પોતાને માટે તૈયાર કરેલા અન્નમાંથી વધ્યુંઘટ્યું માગવા ભિક્ષાકાળે આવ્યો છું. તમે કોઈકે અહીં યાચક વગેરેને ઘણુંય અન્ન વહેંચી રહ્યા છો, તથા જાતે પણ પુષ્કળ અન્નપાન ખાઓપીઓ છો. માટે, મને તપસ્વી જાણી, જે કાંઈ વધ્યુંઘટ્યું હોય તે આપો. [૮-૧૦]

પુરોહિત : અહીંયાં બ્રાહ્મણો માટે જ ભોજન તૈયાર કરેલું છે, અને બ્રાહ્મણ સિવાય તે ખીજા કોઈને આપવાનું નથી. માટે અહીંથી ચાલ્યો જા. [૧૧]

હરિકેશ બલ^૧ : ખેડૂતો (અતિવૃષ્ટિ થાય કે અલ્પવૃષ્ટિ થાય તો પણ પાકની) આશાએ જેમ ઊંચી નીચી એમ અને પ્રકારની જમીનમાં ખીજ વાવે છે, તેમ તમે મને પણ દાન આપો; મારા જેવું હલકું પાત્ર પણ તમને કાઠક પુણ્યપ્રાપ્તિ કરાવશે. [૧૨]

બ્રાહ્મણો : જગતભરમાં જાણીતું છે કે જાતિ અને વિદ્યાર્થી યુક્ત એમ બ્રાહ્મણો જ દાન માટે ઉચિત ક્ષેત્રો છીએ. તેમાં વાવેલાં ખીજ પુણ્યરૂપે (અચૂક) ઊગી નીકળે છે. [૧૩]

હરિકેશ બલ : ક્રોધ, માન, હિંસા, જૂદ, ચોરી અને અપરિત્રહથી યુક્ત એવા બ્રાહ્મણોને જાતિ તથા વિદ્યાર્થી હીન જ ગણવા જેઈએ. તેમને દાન માટે ઉત્તમ પાત્રો કહી શકાય નહિ. વિદ્યાની આપતમાં પણ તમે મારા વાણીનો ભાર ઊંચકો છો; કારણકે વેદ ભણીને પણ તેનું

૧. એટલે કે પેલો યજ્ઞ જ સમજવો.

તાત્પર્ય જાણતા નથી. ખરી રીતે તો જાંચ નીચને ઘેર સમાનતાથી વિચરતા મુનિઓ જ દાનનાં ઉત્તમ ક્ષેત્ર છે. [૧૪-૫]

પુરોહિત : મારી સમક્ષ તું વેદવિત્ અધ્યાપકોની આમ નિંદા કરવાની હિંમત કરે છે! તો સાંભળ, મારું આ અધું અન્નપાન ભલે વણુસી જાય; પણ હે નિર્ગ્રંથડા! તને તેમાંથી એક કણ પણ હું આપવાનો નથી. [૧૬]

હરિકેશ બલ : સત્પ્રવૃત્તિઓ વડે સુસમાધિયુક્ત; મન, વાણી અને કાયાનું અસત્પ્રવૃત્તિમાંથી રક્ષણ કરનારા; તથા જિતેન્દ્રિય એવા મને જે ભિક્ષા નહિ આપે, તો તમે તમારા આ યજ્ઞમાંથી શું લાભવાના છો? [૧૭]

પુરોહિત : અરે! 'અહીં' આટલામાં કોઈ છે કે નાહ? આને દંડા વડે કે ધપ્પા વડે મારીને, ગળચું પકડી બહાર કાઢી મૂકા. [૧૮]

એ પ્રમાણે અધ્યાપકનાં વચન સાંભળીને ત્યાં કેટલાય જીવાનિયાઓ દંડા, સોટી અને ચાળખા લઈને દોડી આવ્યા તથા તે ઋષિને મારવા લાગ્યા.

તે વખતે કૌશલિક રાજની ભદ્રા નામની સુંદર પુત્રી તે સાધુને આમ મારવામાં આવતો જોઈ, ગુસ્સે થયેલા તે જીવાનિયાઓને વારવા લાગી :

“યક્ષના દયાણુથી મારા પિતા કૌશલિક રાજાએ જાતે મને જે મુનિને આપી દીધી હતી, પરંતુ જેમણે તો મનથી પણ મારી કામના કરી નહિ અને મારો અસ્વીકાર કર્યો, તે જ આ ઉગ્ર તપસ્વી, જિતેન્દ્રિય, તથા બ્રહ્મચારી મુનિ છે. એ ઘેર વ્રતી, ઘેર પરાક્રમી અને મહાશક્તિમાન

મુનિની તમે અવજ્ઞા ન કરો. નહિ તો પોતાના તેજથી તે તમને આળી મૂકશે.” [૨૦-૩]

પુરોહિતપત્ની ભદ્રાનાં આ વચન સાંભળતાં જ યક્ષ તેમજ તેના અનુચરોએ અંતરિક્ષમાં રહી તે જીવાનિયાઓને મારવા માંડ્યા. ધવાયેલાં શરીરવાળા તથા લોહી ઓકતા તે લોકોને જોઈ, ભદ્રાએ તેમને ફરીથી કહ્યું :

“આવા ઝેરી નાગ જેવા ઉગ્ર તપસ્વી ભિક્ષુને ભિક્ષાકાળે તમે મારવા ગયા, એ પતાંગિયાં અગ્નિ તરફ દોડે તેના જેવું થયું છે. હવે જે તમને જનમાલતી પરવા હોય, તો ભેગા મળી, માથું નીચું કરી, તેમને શરણે જાઓ. આવા મહાત્માઓ તો ગુરુસે થતાં આપ્પા જગતને ભરમીભૂત કરી નાખે!” [૨૪-૮]

પેલો પુરોહિત પણ તે જીવાનિયાઓની માડી દશા જોઈ, પોતાની સ્ત્રી સાથે તે મુનિને શાંત કરતો કહેવા લાગ્યો :

“હે ભદ્રન્ત! અમે કરેલી આપની અવજ્ઞા અને નિંદાની ક્ષમા આપો! આ મૂઠ અને અજાણુ આળકોએ આપની જે અવજ્ઞા કરી છે, તેની પણ ક્ષમા આપો! ઋષિઓ મહાકૃપાળુ હોય છે; તેઓ આમ ક્રોધ ન કરે!” [૨૯-૩૧]

હરિકેશ બલ : પૂર્વે, હમણાં કે ભવિષ્યમાં કદી મારા મનમાં ક્રોધ થયો નથી, છે નહિ કે થશે નહિ. પરંતુ મારી તહેનાતમાં રહેનારા યક્ષોનું આ કામ છે.^૧ [૩૨]

૧. જીવો ૬૧મા પાન ઉપરની નોંધ ૨.

પુરોહિત : ધર્મ અને અર્થને જાણનારા મહાપ્રાણ મુનિઓ કદી ગુસ્સો કરતા નથી તે સાચી વાત છે. અમે બધા લોકો એકઠા મળી આપના ચરણનું શરણ લઈએ છીએ. હે મહાભાગ! અમે આપનું પૂજન કરીએ છીએ. આપ અમારા સર્વથા પૂજ્ય છો. અમારા આ વિવિધ વ્યંજનો^૧ યુક્ત ભાતનો તથા ખીજ પણુ વિવિધ પ્રકારના અન્નનો, અમારા ઉપર કૃપા કરી, સ્વીકાર કરો. [૩૨-૪]

તે મહાત્માએ, પછી, ‘વારુ’ કહીને તે અન્નપાનનો સ્વીકાર કર્યો અને એક મહિનાના ઉપવાસનું પારણું કર્યું. તે વખતે દેવોએ ત્યાં સુગંધી જળ, પુષ્પ તથા દ્રવ્યની વૃષ્ટિ કરી; અને કુંદુલી વગાડીને, ‘અહો દાન’ કહી તે દાનની પ્રશંસા કરી. તે જોઈને ચકિત થયેલા બ્રાહ્મણોએ કહ્યું :

“અહો ! તપનું માહાત્મ્ય આમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. પરંતુ જાતિનું માહાત્મ્ય કાંઈ જ દેખાતું નથી. માહાત્મ્યયુક્ત દિવ્ય ઋદ્ધિવાળા આ ચાંડાલપુત્ર હરિકેશ^૨ સાધુને જીઓ!” [૩૫-૭]

મુનિએ તેમની મિથ્યાદષ્ટિ^૩ દૂર થયેલી જોઈને તેમને કહ્યું :

“હે યજ્ઞયાગ કરનારા બ્રાહ્મણો! તમે પાણી વડે બાલ શુદ્ધિ શા માટે શોધો છો? બાલ શુદ્ધિને શોધવી, તેને

૧. ખાતાં સ્વાદ આપે તે માટેનાં શાક ઇત્યાદિ.
૨. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી એમ લાગે છે કે ‘હરિકેશ’ એટલે જ ચાંડાલ એવો અર્થ ન લઈ શકાય. જે કે ટીકાકારે એ જ અર્થ લીધો છે.

૩. એટલે કે મિથ્યાત્વ. જીઓ પા. ૧૭, નો. ૧.

કુશલ પુરુષો ડહાપણુ ગણુતા નથી. દર્ભ, યજ્ઞસ્તાંભ (યૂષ), તૃણ, કાષ્ટ અને અગ્નિનો ઉપયોગ કરીને, તથા સવારસાંજ પાણીમાં નાહી નાહીને તમે મૂર્ખતાથી પ્રાણોની હિંસા કરો છો, તથા પાપને જ વધારો છો.” [૩૮-૯]

બ્રાહ્મણો : હે ભિક્ષુ ! તો પછી કેવી રીતે યજ્ઞ કરીએ તો પાપકર્મો દૂર થાય ? હે મુનિ ! કુશલ પુરુષો કયા યજ્ઞને શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ કહે છે ? [૪૦]

હરિકેશ બલ : જિતેન્દ્રિય પુરુષ તો છ જીવકાયોની^૧ હિંસા, જૂઠ, ચોરી, પરિગ્રહ, સ્ત્રી, માન અને માયાના ત્યાગરૂપી યજ્ઞ કરે છે. પાંચ મહાવ્રતોથી^૨ યરાચર સુરક્ષિત થઈ, આ જીવનની આકાંક્ષાનો ત્યાગ કરી, તથા શરીરની મમતા અને ટાપટીપનો ત્યાગ કરી, તેઓ શ્રેષ્ઠ એવો મહાયજ્ઞ કરે છે. [૪૧-૨]

બ્રાહ્મણો : તે યજ્ઞનો અગ્નિ કયો ? તેનું અગ્નિસ્થાન કયું ? તેનાં સ્ત્રુયા (કડછી), છાણાં,^૩ લાકડાં વગેરે સાધનો કયાં ? તથા હે ભિક્ષુ ! તે અગ્નિમાં તમે કયો હોમ કરો છો ? [૪૩]

હરિકેશ બલ : તપ એ અગ્નિ છે; જીવ એ અગ્નિસ્થાન છે; મન, વાણી અને કાયાના યોગો (પ્રવૃત્તિઓ) તે સ્ત્રુયાઓ^૪

૧. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ અને જંગમ પ્રાણીઓએ છ. કાય એટલે વર્ગ.

૨. મૂળ : ‘પાંચ સંવર.’

૩. મૂળ : ‘કરીધાંગ’, અગ્નિ સળગાવવાનું સાધન.

૪. તેમના વડે શુભ પ્રવૃત્તિરૂપી ધી હોમવાથી તપરૂપી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે.

છે; શરીર એ અગ્નિ સળગાવવાનું સાધન^૧ છે; તથા કર્મ એ લાકડાં છે. એ પ્રમાણે, ઋષિઓએ વખાણેલો સંયમ, યોગ અને શાંતિરૂપી હોમ હું કરું છું. [૪૪]

બ્રાહ્મણો : તમારું જળાશય^૨ કયું ? તમારું શાંતિતીર્થ^૩ કયું ? ક્યાં નાહીને તમે પાપ ધુઓ છો ? હે યક્ષપૂજિત સાધુ, અમે તે તમારી પાસેથી જાણવા ઇચ્છીએ છીએ. [૪૫]

હરિકેશ બલ : ધર્મ એ મારું જળાશય છે; બ્રહ્મચર્ય એ મારું શાંતિતીર્થ છે. તે નિર્મળ છે અને તેમાં નાહવાથી જરા પણ મેલ રહેતો નથી.^૪ તેમાં નાહીને નિર્મળ, વિશુદ્ધ તથા શાંત બની હું દોષનો ત્યાગ કરું છું. એ સ્નાન કુશળ પુરુષોએ શોધેલું છે, અને એ મહાસ્નાનને જ ઋષિઓએ વખાણેલું છે. તેમાં સ્નાન કરી, વિમળ અને વિશુદ્ધ થયેલા મહર્ષિઓ ઉત્તમ સ્થાનને પામ્યા છે, એમ હું કહું છું. [૪૬-૭]

૧. છાણાંથી જેમ અગ્નિ સળગાવાય છે, તેમ શરીર વડે તથા રૂપી અગ્નિ સળગાવાય છે.

૨. મૂળ : દ્રહ.

૩. નાહવાનો એવારો તે તીર્થ.

૪. મૂળ : “ તેમાં નાહવાથી આત્માની લેશ્યા શુદ્ધ થાય છે.” લેશ્યા માટે જુઓ આગળ પાન ૨૩૮, ટિં ૧ તથા ટિં ૨.

બે હરિજન ભાઈઓ

ચિત્ર અને સંભૂતની કથા

કાશીનગરમાં સંગીત તથા નૃત્યકળામાં પ્રવીણ એવા ચિત્ર અને સંભૂત નામના બે હરિજન ભાઈઓ રહેતા હતા. તેઓને સંગીતની એવી લહે હતી, કે ક્યાંક સંગીત કે નૃત્ય થતું જોતાં તેઓ ત્યાં દોડી જતા અને પોતે સંગીત કરતા. લોકો પણ તેમના સંગીતથી હુબ્બ થઈ, ખીબને છોડી, તેમની આસપાસ જ ભેગા થઈ જતા. પરંતુ જ્યારે જણવામાં આવતું કે, તેઓ તો હરિજન છે, ત્યારે આભડછેટથી ચિડાઈ, લોકો તેમને મારીપીટી હાંકી કાઢતા. વારંવાર “પોતાની હલકી જાતિને કારણે જ લોકોને હાથે એવો પરાભવ થતો સહન ન થવાથી,” એક પ્રસંગે તે બંને ભાઈઓએ કંટાળીને આત્મહત્યા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ એક મુનિએ તેમને તેમ કરતાં વાર્યાં અને જણાવ્યું કે, મૃત્યુથી શરીર દૂર થશે, પરંતુ જે કર્મોથી તે શરીર તમને પ્રાપ્ત થયું છે, તે દૂર નહીં થાય. માટે આ શરીરથી જ એ કર્મો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરો.

મુનિના ઉપદેશથી શાંત થઈ, તે બંનેએ દીક્ષા લઈને કંઠાર તપશ્ચર્યા આદરી. એક વખત ફરતા ફરતા તે બંને ભાઈઓ “હસ્તિનાપુરમાં આવી પહોંચ્યા.” તેમના તપપ્રભાવથી આકર્ષિત થયેલો તે નગરનો રાજા સનતકુમાર ચક્રવર્તી પોતાની સ્ત્રી સુનંદા સાથે તેમને નમસ્કાર કરવા આવ્યો. નમસ્કાર કરતી વખતે સ્ત્રીરત્ન સુનંદાની એક લઠ સંભૂતના પગે અડકી. તે સ્પર્શથી મોહિત થઈ “તેણે ‘નિયાણું’^૧ બાંધ્યું” કે, મારા તપના ક્ષણરૂપે આવતા જન્મમાં હું આવા સ્ત્રીરત્નવાળો ચક્રવર્તી થાઉં. ચિત્રે તેને ઘણો વાર્યો, પણ તેણે પોતાનો સંકલ્પ જતો કર્યો નહિ. મૃત્યુ બાદ બંને સૌંદર્ય દેવલોકમાં “પદ્મગુહમ નામના વિમાનમાં દેવ તરીકે જન્મ્યા. ત્યાંથી વ્યવીને સંભૂત કંપિલપુરમાં ચૂલણી રાણીને પેટ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી તરીકે જન્મ્યો; અને ચિત્ર પુરીમતાલમાં એક શેઠના કુટુંબમાં ઉત્પન્ન થયો, તથા ધર્મનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થતાં પ્રવર્તિત થયો.”^૨

વિપુલ સુખેશ્વર્ય ભોગવતા બ્રહ્મદત્તને એક વખત પોતાની સામે થતું નૃત્ય તથા પુષ્પનો દડો જોઈ, પૂર્વજન્મમાં પદ્મગુહમમાં જોયેલી તેવી જ વસ્તુઓ યાદ આવી તથા સાથે એ પણ યાદ આવ્યું કે, ત્યાં હું છેલ્લા પાંચ જન્મથી જ સાથે રહેનાર મારા ભાઈ ચિત્ર સાથે હતો. આ જન્મમાં તેને શોધી કાઢી પોતાના વૈભવમાં ભાગી બનાવવા માટે ઉત્સુક થયેલા બ્રહ્મદત્તે નીચેની અધૂરી ગાથાનો ઘોષ કરાવ્યો અને તે પૂરી કરનારને પોતાની સામે લાવવાનો હુકમ કર્યો :

દાસા દસણે આસી, મિયા કાલિંજરે નગે ।

હંસા મયંગતીરાણ, સોવાગા કાસીભૂમિણ ॥

દેવા ય દેવલોગંમિ આસિ અમ્હે મહિન્દિબા —

૧. મૂળ : ‘નિદાન.’ પોતાના તપનું અસુક ક્ષણ મળે એવો સંકલ્પ.

૨. મૂળમાં શ્લોક ૧-૨.

અર્થ : “ દશાણ્વ દેશમાં આપણે દાસ તરીકે સાથે જન્મ્યા હતા; પછી કાલિંજર પહાડમાં મૃગ તરીકે જન્મ્યા; પછી મયગતીરમાં^૧ હંસ થયા; પછી કાશીમાં શ્વપાક (ચાંડાળ) થયા, તથા ત્યાંથી દેવલોકમાં દેવ થયા.” સંન્યાસી થયેલા ચિત્રે તે માથાએ સાંભળી, અને “પૂર્વના સ્નેહથી પોતામાં અનુરાગવાળા”^૨ તે રાજને મળી, તેને વિષયલોગમાંથી છોડાવી, “ધર્મને માર્ગે લાવવાની શુભેચ્છાથી” તેની ખૂટતી કડી આ પ્રમાણે પૂરી કરી આપી:

“ઈમા ણો છઠ્ઠિયા જાઈ, અન્નમન્નેણ જા વિણા”

અર્થ :—“આ આપણે છઠ્ઠો જન્મ છે; તેમાં આપણે એક-ખીનથી છૂટા પડ્યા છીએ.”

આ નિશાનીથી ઓળખાયેલા ચિત્રનો, પછી, “કંપિલપુરમાં બ્રહ્મદત્ત સાથે મેળાપ થયો. ત્યાં બંને પરસ્પર પોતે કરેલાં કર્મોનાં ફળરૂપ સુખદુઃખની વાત કરવા લાગ્યા.” બ્રહ્મદત્તે કહ્યું, “પૂર્વજન્મમાં આપણે બંને એકખીનને વશવર્તી, એકખીનમાં અનુરક્ત અને એકખીનનું હિત ઇચ્છનારા ભાઈઓ હતા. ત્યાર પછીના જન્મોમાં પણ આપણે સાથે રહ્યા હતા; માત્ર આ છઠ્ઠા જન્મમાં આપણે છૂટા પડ્યા છીએ.” ચિત્રે કહ્યું, “હે રાજન્ તમે નિયાણાને વશ થઈને કર્મો કર્યાં, તેને પરિણામે આપણે બંને જુદા પડ્યા.”^૩

ત્યાર પછીનો સંવાદ નીચે અનુવાદમાં છે.

બ્રહ્મદત્ત : મનુષ્યનું દરેક શુભાશુભ કર્મ ફળ આપે જ છે. કરેલાં કર્મમાંથી કોઈનો છૂટકો થતો નથી. સત્ય અને શૌચથી યુક્ત એવાં શુભ કર્મો વડે હું આજે આ

૧. મૃતગંગા ?

૨. મૂળમાં શ્લોક ૧૫.

૩. મૂળમાં શ્લોક ૩-૭. શરૂઆતના આ આખા ભાગમાં અવતરણચિહ્નમાં મૂકેલા શબ્દો કે ખીના મૂળનાં જ છે.

ઋદ્ધિ પામ્યો છું. હે ચિત્ર! તારું પણ તેમજ છે? ૧
[૯-૧૦]

ચિત્ર: હે સંભૂત! તું તારી પોતાની જાતને પુણ્ય-
ફળથી યુક્ત, મોટી ઋદ્ધિવાળી અને મોટા પ્રભાવવાળી
જાણે છે. મારું પણ તેમ જ છે. હે રાજન્! મારી પાસે
પણ ઘણી ઋદ્ધિ અને કાંતિ છે.^૨ (પરંતુ,) સંત પુરુષોએ
અર્થથી ગંભીર અને ઓછા અક્ષરોવાળી ગાથાઓમાં પરમ
ગંભીર ઉપદેશ મનુષ્યોને ઉપદેશ્યો છે.^૩ તે અનુસાર
(જગતના પદાર્થોનું સ્વરૂપ સમજી, તેમની આસક્તિ છોડી,)
વિવેકી પુરુષો પ્રવ્રજ્યા લઈ, શીલ અને ગુણથી યુક્ત થઈ,
(પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા) યત્નશીલ અને છે. હું પણ તે
કારણથી (મારી અધી ઋદ્ધિ છોડી,) શ્રમણ થયો છું.
[૧૧-૨]

બ્રહ્મદત્ત: ઉચ્ચ, ઉદ્ય, મધુ, કર્ક અને બ્રહ્મ એ
મારા પાંચ પ્રસિદ્ધ મહેલો છે. પંચાલના ઉત્તમોત્તમ રાજ-
રચીલાથી સજેલું અને ધનભંડારોથી ભરેલું આ મારું ઘર
તું પોતાનું માન.^૪ દુઃખપૂર્ણ પ્રવ્રજ્યાનો ત્યાગ કરી,
સ્ત્રીઓથી વીંટળાયેલો તું નાટ્ય, ગીત અને વાદિત્રો સાથે
માનુષિક કામભોગો ભોગવ. હે બિશ્વુ! પ્રવ્રજ્યા મને
દુઃખરૂપ લાગે છે. [૧૩-૪]

૧. સરખાવો ભતક ૪૯૮-૧.

૨. ભતક ૪૯૮-૩.

૩. ભતક ૪૯૮-૮.

૪. ભતક ૪૯૮-૧૦.

ચિત્ર : હે રાજા ! અધુ' ગીત વિલાપ જેવું છે; અધુ' નાટ્ય વિડંબનારૂપ છે; અધાં આભરણો ભારરૂપ છે; તથા અધા કામો દુઃખાવહ છે. મૂઠ્ઠા લોકોને જ સુખરૂપ દેખાતા તે દુઃખાવહ કામોમાં જે સુખ નથી મળતું, તે સુખ કામોથી વિરક્ત અને શાલગુણમાં રત એવા તપોધન ભિક્ષુને મળે છે.

હે રાજા ! આ જીવન ક્ષણભંગુર છે. તે દરમ્યાન જે પુણ્યકર્મો ન કર્યાં, તે પછી પરલોકમાં પરતાવું પડે છે. કારણ, સિંહ જેમ હરણને પકડી જાય છે, તેમ અંત વખતે મૃત્યુ માણસને ઉપાડી જાય છે. તે વખતે તેણે ભોગવેલા ભોગો કે તેનાં સર્ગાસંબંધી તેના દુઃખમાં ભાગ પડાવી શકતાં નથી કે તેની સાથે જતાં નથી. ત્યાં તે તેણે કરેલાં સારાં નરસાં કર્મો જ જાય છે; અને તેમનું ક્ષણ તેને એકલાને જાતે જ ભોગવવું પડે છે.

વળી, હે નરેન્દ્ર ! મનુષ્યોમાં ચાંડાળની જાતિ અધમ ગણાય છે તે આપણે અંતેએ ભોગવેલી છે. એ વખતે આપણે અધાં મનુષ્યોને અપ્રીતિકર હતા. તે વખતે અધા લોકો આપણી જુગુપ્સા કરતા હતા.^૧ અત્યારે આપણે સારી સ્થિતિમાં છીએ, તે આપણે કરેલાં સારાં કર્મોનું જ ફળ છે. માટે અત્યારે ભોગો ભોગવવામાં વખત ગુમાવવાનું છોડી, પછીના જન્મ માટે તૈયારી કર. કારણ કે, દાસદાસી, ગાયલેંસ, ખેતર, ઘર, ધન અને ધાન્ય એ અધુ' છોડી, પરવશ થઈને, પોતે કરેલાં કર્મો સાથે પ્રાણી સારા કે નરસા જન્મમાં જાય છે. ચિતામાં મૂકેલા તેના તુચ્છ શરીરને

૧. ભતક ૪૯૮-૧૬.

બાળી, તેની સ્ત્રી; પુત્ર અને સગાંસંબંધીઓ પછી બીજાં નવો આશરો શોધે છે.

હે રાજન! જીવિત નિરંતર મૃત્યુ તરફ દોડી રહ્યું છે; અને વૃદ્ધાવસ્થા માણસનું રૂપ અને બળ હરી રહી છે. માટે હે પંચાલના રાજન! તું મારું કહેવું સાંભળી, આ મહા આરંભવાળાં કર્મો કરવાં છોડી, પ્રવ્રજ્યા લઈ બહાર નીકળી આવ અને સંયમધર્મનો સ્વીકાર કર! ^૧ [૧૫-૨૬]

અભદ્રત : હે સાધુ! તું જે કહે છે, તે હું પણ જાણું છું. પરંતુ આ ભોગો આસક્તિ ઉત્પન્ન કરનારા છે અને મારા જેવાથી હે આર્ય! તે છોડી શકાય તેમ નથી. ^૨ હસ્તિનાપુરના મોટી ઋદ્ધિવાળા રાજને જોઈને, હે ચિત્ર! (પૂર્વજન્મમાં) મેં તેના જેવા ભોગો પ્રાપ્ત કરવા માટે નિયાણું આંધ્યું હતું (તે તું જાણે જ છે). પૂર્વજન્મની તે આસક્તિ હજી મારામાંથી દૂર થઈ ન હોવાથી, ^૩ હું ધર્મને જાણુતો છતાં કામભોગોમાં મૂર્છિત રહું છું. કાદવમાં ખૂંચી ગયેલો હાથી જેમ કિનારો જોયા છતાં કાંદે આવી શકતો નથી, તેમ મારી પણ દશા છે. ^૪ [૨૭-૩૦]

ચિત્ર : કાળ ચાલ્યો જાય છે; કામભોગોમાં તારી એક પછી એક રાત્રી પૂરી થાય છે; પરંતુ માણસના ભોગો નિત્ય નથી. ફળ વિનાના ઝાડને પક્ષીઓ છોડી દે છે, તેમ

૧. ભતક ૪૯૮-૨૦.

૨. ભતક ૪૯૮-૨૧.

૩. મૂળમાં “ તે નિયાણાનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન ક્યું હોવાથી. ”

૪. ભતક ૪૯૮-૨૨.

વખત આવતાં ભોગો પુરુષને છોડી દે છે.' આમ છતાં, અત્યારે તું ભોગોને છોડવાને અશક્ત હોય, તો તું ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જ આર્ય કર્મો કર, ધર્મમાં સ્થિત રહે, અને તારી સમગ્ર પ્રજા તરફ અનુકંપા રાખ. એટલાથી પણ તું મરીને ધ્વંષા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરી શકનાર દેવ થઈશ.^૧ તું આરંભ અને પરિશ્રમમાં ખૂબ ખૂંચેલો હોવાથી ભોગોને સર્વથા ત્યાગ કરવાનું તને કહેવું એ નકામો લવારો કરવા જેવું છે. તો કીક ! હું જાઉં છું.

[૩૧-૩]

આમ કહી, ચિત્ર મુનિ પોતાને માર્ગે ચાલતા થયા. પરંતુ બ્રહ્મદત્ત રાજ્યએ તો તેમનું કાંઈ જ કહેવું ગણકાર્યું નહિ અને ઉત્તમોત્તમ કામભોગો જ ભોગવ્યા કર્યાં. પરિણામે તે ઉત્તમોત્તમ નરકને પામ્યો. પરંતુ કામભોગોથી વિરક્ત અને ઉત્કટ ચારિત્ર અને તપવાળો ચિત્ર મહર્ષિ ઉત્તમોત્તમ સંયમ પાળીને ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધગતિને પામ્યો.^૨

[૩૪-૫]

૧. ભતક ૪૯૮-૨૪.

૨. ઔદ્ધ શ્રેણીમાં 'ચિત્તસંભૂતક ભતક' (ભતક-૪૯૮)માં આ અધ્યયનના જેવો જ પ્રસંગ છે આ અધ્યયનના અનુવાદમાં નીચે નોંધમાં ભતકના સરખા શ્લોકોનો ક્રમાંક બતાવ્યો છે, તે ઉપરથી જણાશે કે, તે બંનેમાં સરખાં સ્થળો ઘણાં છે. પરંતુ બંને રૂપાંતરે જોયા બાદ અચૂક લાગે છે કે, એ બંને કોઈ ત્રીજી મૂળ અસાંપ્રદાયિક કથા ઉપરથી પોતાને અનુકૂળ આવે તેવા ફેરફાર સાથે રચવામાં આવ્યાં છે

ઇષુકાર નગરના દેવો

આગલા જન્મમાં ઁક જ વિમાનમાં રહેનારાં કેટલાક દેવો ત્યાંથી ચ્યવીને સ્વર્ગલોક જેવા રમ્ય, સમૃદ્ધ અને પ્રસિદ્ધ ઁવા પુરાતન ઇષુકાર નગરમાં પોતાનાં બાકી રહેલાં કર્મોને કારણે ઉત્તમ કુળોમાં મનુષ્યરૂપે જન્મ્યા. ચાર જણ, વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણ કુળમાં પુરોહિત, તેની પત્ની યશા તથા તેમના ઁ કુમારોરૂપે જન્મ્યા; અને ખીજ ઁ જણ તે નગરનાં રાજરાણી તરીકે જન્મ્યા. રાજનું નામ ઇષુકાર હતું અને રાણીનું નામ કમલાવતી હતું. [૧-૩]

પેલા પુરોહિતના ઁ પુત્રો ધીરે ધીરે મોટા થઈ, પોતાનાં કર્તવ્યોનું યથાયોગ્ય પાલન કરતા કરતા, પૂર્વજન્મના સંસ્કારોને કારણે, જન્મ જરા અને મૃત્યુના ભયનો વિચાર કરી, તથા કામગુણોનું નિરીક્ષણ કરી, વિરક્ત થયા. પછી મોક્ષની કાંક્ષાવાળા અને શ્રદ્ધાવાળા તે અને પિતા પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા : આ ગૃહસ્થાશ્રમ બહુ

અંતરાયવાળો તથા અશાશ્વત જાણી, તથા આયુષ્યને પણ ટૂંકું જોઈ, અમને ઘરમાં આનંદ મળતો નથી. માટે તમારી રજાથી અમે સંન્યાસી થવા ઇચ્છીએ છીએ. [૪-૭]

તે સાંભળી, તેમને તપમાંથી રોકવાની ઇચ્છાવાળો તેમના પિતાએ તેમને કહ્યું : “ વેદવિત્ પુરુષો કહે છે કે પુત્ર વિનાનાને ઉત્તમ શોક પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે વેદો ભણી, બ્રાહ્મણને જમાડી, સ્ત્રીઓ સાથે કામભોગો ભોગવી, તથા પુત્રોને ઘરકારભાર સોંપીને, હે પુત્રો! તમે અરણ્યવાસી ઉત્તમ મુનિ થજો.”^૧ [૮-૯]

તૃષ્ણાથી તેમજ મોહને કારણે વધેલા શોકાગ્નિથી સંતપ્ત ચિત્તવાળા તથા કામિનીકાંચનથી તેમને શોભાવવાનો પ્રયત્ન કરતા પોતાના પિતાને તે કુમારોએ આ પ્રમાણે વિચાર-પૂર્ણ જવાબ આપ્યો :

“ભણેલા વેદો બચાવી શકતા નથી; જમાડેલા બ્રાહ્મણો અંધારામાંથી અંધારામાં લઈ જાય છે; તેમ જ સ્ત્રીઓ અને પુત્રો પણ કોઈને બચાવી શકતાં નથી. તો પછી કાણ તમારું આ વચન કબૂલ રાખે? કામભોગો ક્ષણમાત્ર સુખવાળા અને બહુ કાળ દુઃખવાળા છે; તેમાં સુખનો ક્લેશ પણ નથી. વળી સત્ય સુખની પ્રાપ્તિમાં^૨ તેઓ અંતરાયરૂપ હોઈ, અનર્થની ખાણરૂપ છે. કામિની અને કાંચનમાં

૧. આ પ્રસંગ જેવો જ પ્રસંગ જાતક પૌલ અને મહાભારત ૧૨-૬૫૨૧ ઇ૦, તથા ૯૯૨૮ ઇ૦માં છે. આ શ્લોક માટે જુઓ જાતક પૌલ-૪ અને મહાભારત ૧૨-૬૫૨૭; ૯૯૩૩.

૨. જાતક પૌલ-૫; ૫૪૩-૧૩૮.

૩. મૂળ : સંસારથી છૂટકો મેળવવામાં.

આસક્ત રહેનાર તથા તેમને માટે જ્યાં ત્યાં ભટકતો પુરુષ રાતદિવસ પરિતાપ પામ્યા કરે છે અને અંતે ‘મારું’ ‘તારું’^૧ કર્યા કરતા તેને મૃત્યુ ઉપાડી જાય છે.”^૨ [૧૦-૧૫]

પુરોહિત : જે વસ્તુઓ માટે લોકો તપ તપે છે, તે બધી વસ્તુઓ—ધન, સ્ત્રીઓ, કુટુંબ અને ઉત્તમ કામભોગો—એ બધું અત્યારે જ તમને અધીન છે. તો પછી તમે શા માટે તપ કરવાની ઇચ્છા રાખો છો? [૧૬]

પુત્રો : મૃત્યુ વખતે એ ધનસંપત્તિ, કામભોગો કે પ્રિય સંબંધીઓ કામ આવતાં નથી; તે વખતે બધું પાછળ મૂકી એકલા જવું પડે છે. તે વખતે પોતે કરેલાં કર્મો જ સાથે આવે છે. જીવન દરમ્યાન ધર્મ ન આચરતો પ્રાણી તે વખતે પસ્તાય છે; માટે અમે તો એ ધર્મ આચરવા માટે ગુણધારી શ્રમણો થઈ ભિક્ષાવૃત્તિ સ્વીકારીશું. [૧૭]

પુરોહિત : અરણીઓ ઘસવાથી પહેલાં નહિ એવો અગ્નિ જેમ ઉત્પન્ન થાય છે, દૂધમાંથી જેમ ઘી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તલમાં જેમ તેલ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ હે તાત, શરીરનાં પરમાણુઓ (એકઠાં મળવા)થી પહેલાં નહિ એવો આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછો નાશ પામે છે. (મર્યા બાદ કાયમ રહેનારી આત્મા જેવી શરીરથી જુદી એવી કશી વસ્તુ જોયામાં આવતી નથી. માટે પરલોકનો ખ્યાલ કરી આ લોકનાં સુખ નકામાં ન જવા દો!) [૧૮]

૧. મૂળ : ‘આ મારું છે—નથી;’ ‘આ મારે કરવું છે—નથી.’ જુઓ મહાભાત ૧૨, ૬૫૪૨.

૨. જુઓ આચારાંગ ૧,૨,૧,૧; સૂત્રકૃતાંગ ૧,૫,૨,૧૮;૧૦,૧૮.

પુત્રો : આત્મા અમૂર્ત હોવાથી દેખવામાં આવતો નથી; પરંતુ તે અમૂર્ત હોવાથી જ નિત્ય છે. અજ્ઞાન, વિપર્યય વગેરે કારણથી તેને બંધ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે બંધ જ સંસારનું કારણ કહેવાય છે. અમે અત્યાર સુધી ધર્મ નહોતો જાણ્યો, તેથી જ અત્યાર સુધી પાપકર્મ કર્યાં કર્યાં અને મોહથી બંધાઈને સંસારમાં પડી રહ્યા. પરંતુ હવે તેવું નહિ કરીએ.^૧ ચારે બાજુથી પીડા પામેલા અને ઘેરઘેલા આ લોકમાં અમોઘ (એવો કાળ) વિચર્યાં જ કરે છે. એવી દશામાં અમે ઘરમાં રહીને આનંદ મેળવી શકીએ તેમ નથી.^૨ [૧૯-૨૧]

પુરોહિત : લોક શાથી પીડાયેલો છે? અને શાથી ઘેરાયેલો છે? તમે અમોઘ કેને કહો છો? હે પુત્રો! હું તે જાણવા માગું છું.^૩ [૨૨]

પુત્રો : મૃત્યુથી લોક પીડાયેલો છે; અને જરાથી ઘેરાયેલો છે. જે જે રાત્રીઓ જાય છે, તે પાછી નથી આવતી; તેથી તે રાત્રીઓને અમે અમોઘ કહીએ છીએ.^૪ અધર્મ કરનારની રાત્રીઓ અફળ જાય છે અને ધર્મ આચરનારની રાત્રીઓ સફળ થાય છે. [૨૩-૫]

પુરોહિત : હમણાં આપણે થોડો વખત વધુ સંસારમાં

૧. ભતક ૫૦૬-૧૦.

૨. મહાભારત ૧૨,૬૫૨૮.

૩. મહા ૧૨,૬૫૨૬

૪. મહા ૧૨,૬૫૩૦.

ભેગા રહીએ; ત્યાર બાદ આપણે બધા^૧ સમ્યક્ત્વયુક્ત^૨ બની, સંસાર છોડી પરિવ્રાજક થઈશું. [૨૬]

પુત્રો : જેને મૃત્યુ સાથે મિત્રતા હોય, અથવા જે પોતાને મૃત્યુ નથી એમ અવશ્ય જાણતો હોય, તે જ એવો વિચાર કરી શકે કે, ‘આ હું આવતી કાલે કરીશ.’^૩ માટે અમે તો આજે જ ધર્મનો સ્વીકાર કરીશું, કે જેના સ્વીકારથી ફરી જન્મ ક્ષેવો નથી પડતો. અમે નહીં ભોગવેલું એવું પણ કાંઈ બાકી નથી કે જેમાં અમારો રાગ રહી જાય; અને તેવું કાંઈક હોય તોપણ, અમારી શ્રદ્ધા અમારા તે રાગને દૂર કરવા સમર્થ છે. [૨૭-૨૮]

આમ કહી, તે પુત્રો ચાલતા થયા. એટલે પુરોહિતે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું :

હે વાસિષ્ઠિ ! પુત્રોના ગયા પછી ઘરવાસ કરવો યોગ્ય નથી. મારો પણ હવે ભિક્ષુ થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. વૃક્ષ જ્યાં સુધી શાખાઓયુક્ત હોય, ત્યાં સુધી જ તેને વાસ્તવિક રીતે વૃક્ષ કહી શકાય. શાખાઓ કપાઈ ગયા

૧. મૂળ : દુહઓ । એટલે કે બંને પક્ષ..

૨ અંતઃકરણ શુદ્ધ થતાં તથા તાત્ત્વિક પક્ષપાતની બાધક રાગદ્વેષની તીવ્રતા મટી જતાં, આત્મામાં સૂત્યને માટે જગડકતા આવવી, એ સમ્યક્ત્વ. તેને સમ્યગ્દર્શન પણ કહે છે. તેનાથી જ્ઞેયમાત્રને તાત્ત્વિક રૂપમાં જાણવાની, હેયને છોડી દેવાની અને ઉપાદેયને ગ્રહણ કરવાની રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ રુચિના અભથી ધર્મતત્ત્વમાં નિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે.

૩. ન્દતક ૫૦૯-૭.

પછી તે ઠૂંઠું જ કહેવાય.^૧ પાંખ વિનાનું પાંખી, રણમાં લશ્કર વિનાનો રાજા, અને જેનું બધું ડૂબી ગયું છે તેવો વહાણવટી જેવા લાગે, તેવો જ પુત્રોના ગયા પછી હું થઈ ગયો છું. [૨૯-૩૦]

સ્ત્રી : રસથી ઊભરાઈ જતા, તમે એકઠા કરેલા આ કામગુણો તમારે ત્યાં ભરેલા છે. આપણે બંને તેમને ખૂબ ભોગવી લઈએ. સારઆદ આપણે મોક્ષમાર્ગે વળીશું. [૩૧]

પુરોહિત : હે પ્રિયે ! આપણે બધા ભોગો ભોગવી ચૂક્યાં છીએ; હવે આપણી ઉંમર પૂરી થવા આવી છે. હું કાંઈ ઉંમર વધારવા ભોગોનો ત્યાગ કરતો નથી; હું તો લાભ-અલાભ, સુખ અને દુઃખના સ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કરતો મુનિપણે વિચરીશ. [૩૨]

સ્ત્રી : ઘરડો હંસ સામે પૂરે જવા પ્રયત્ન કરીને પાછો તણાઈ પોતાને મૂળ ટેકાણે આવે છે, તેમ તમે અત્યારે પુત્રશોકથી ઉદ્વિગ્ન થઈ, પ્રવ્રત્ત્યા લેવા જાઓ છો. પણ પાછળથી પ્રવ્રત્ત્યાનાં દુઃખોથી કંટાળી ઘરનાં સર્ગાવહાલાં યાદ કરશો. તેના કરતાં અત્યારે જ મારી સાથે ભોગો ભોગવો. શ્રમણપણું સહેલું નથી. [૩૩]

પુરોહિત : જેવી રીતે ક્ષણાધર પોતાની કાંચળી ઉતારી નાખી છૂટો થઈ જલદી ભાગી જાય છે, તેવી રીતે હે સ્ત્રી, આ યુવાન છોકરાઓએ ભોગો છોડી દીધા છે. તો એકલો પડેલો હું તેમ નહિ કરી શકું?

એમ કહી, તેણે પણ પુત્રોની પાછળ ચાલવા માંડ્યું.

૧. જાતક ૫૦૯-૧૫.

ખરે જ) નયળી જળને તોડી નાખી જેમ રોહિત મત્સ્ય ચાલ્યું જાય છે, તેમ ઉત્તમ શીલવાળા અને ઉદાર તપસ્વી એવા ધીર પુરુષો કામગુણોને છોડી દઈ, સંસારમાંથી નીકળી જાય છે. [૩૪-૫]

મોટી જળોને તોડીને આકાશમાં વિચરતા કૌચે અને હંસોની પેઠે ચાલ્યા પોતાના પતિ અને પુત્રોને જોઈ, તે સ્ત્રી પણ તેમની પાછળ ચાલી નીકળી. [૩૬]

વિપુલ કુટુંબ, ઉત્તમ ધનસંપત્તિ તથા ભોગોને છોડીને દીકરા અને સ્ત્રીની સાથે ચાલ્યા જતા પુરોહિતનું માલકી વિનાનું થયેલું ધન આનંદપૂર્વક કબજે કરતા રાજાને જોઈ, રાણી કમલાવતી તેને કહેવા લાગી :

“હે રાજા! બીજાનું એકિલું ધન ખાતાં તને આટલો આનંદ શાનો થાય છે? આખા જગતનું ધન તને મળે તો પણ તને તૃપ્તિ થવાની છે? અથવા મૃત્યુથી તે તારું રક્ષણ કરી શકવાનું છે? મરણ આવ્યે બધું છોડીને જ જવાનું છે, તો તું મરણ પછી રક્ષણ કરનાર ધર્મને જ એકઠો કરવાનો પ્રયત્ન કર. દાવાનળ સળગે છે ત્યારે અંદર હજારો પ્રાણીઓ સળગી મરતાં જેવા છતાં, આગુઆગુનાં પ્રાણીઓ પોતાના આમોદપ્રમોદમાં મશગૂલ રહે છે. તેમની પેઠે કામભોગમાં મૂર્છિત થઈને આપણે રાગદ્વેષથી બળતા જગતને જાણતાં જ નથી. પરંતુ પંખિણીને જેમ પાંજરું ગમતું નથી, તેમ મને હવે આ સંસાર ગમતો નથી. ભોગ ભોગવીને તેમનો ત્યાગ કરી, વાયુની પેઠે અપ્રતિબંધપણે વિહરનારા મહાપુરુષો આકાશમાં છૂટથી વિચરતા સ્વૈરગામી પંખીની પેઠે આનંદપૂર્વક

વિચરે છે. તેમના જેવી હું થવા ઇચ્છું છું. એટલે હું તે આ અધા સંબંધો છોડીને મુનિપણું સ્વીકારીશ તથા અકિંચન, સરળ, નિસ્તૃણુ તથા પરિગ્રહ અને આરંભના દોષ વિનાની થઈશ. કામોમાં અંધાર્ષને હું, મારા હાથમાં પકડાઈને તરફડતાં પક્ષીઓ જેવી થવા ઇચ્છતી નથી. જેમ લાલચથી જળમાં અંધાર્ષને કુરર^૧ પક્ષી પાર્શ્વીના હાથમાં તરફડે છે, તેવી રીતે આ સંસાર વધારનાર કામભોગોમાં અંધાર્ષને બંધાયે, સાપ જેમ ગરૂડથી બીને ચાલે, તેમ હું તેમનાથી દૂર વિચરીશ. તમે પણ, જાતવાન હાથી જેમ મજબૂત અંધો તોડી નાખી, મુક્ત થઈ પોતાને મૂળ સ્થાને ચાલ્યો જાય,^૨ તેમ આ વિપુલ રાજ્ય તથા દુસ્તર કામભોગો છોડી, વિષયરહિત, લાલચ વિનાના, આસક્તિ વિનાના, અપરિગ્રહી તથા ઘોર પરાક્રમી થઈ, યથાખ્યાત તપ^૩ સ્વીકારો.” [૩૭-૫૦]

આ રીતે તે અધા દેવો ક્રમે ક્રમે વિવેક પ્રાપ્ત કરી, ધર્મપરાયણ તથા જન્મમૃત્યુના ભયથી ઉદ્વિગ્ન બની, વીતરાગ મુનિનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી, દુઃખના અંતને શોધી, થોડા જ કાળમાં પરિનિર્વાણુ પામ્યા. [૫૧-૩]

૧. મૂળ : કુલલ । પીના શ્લોકમાં તેને માટે જ ગૃધ્ર-ગીધ શબ્દ વાપર્યો છે. વળી જુઓ પા. ૧૧૬, નોંધ ૫.

૨. ભતક ૪૦૯-૨૦.

૩. અર્થ માટે જુઓ પાન ૧૬૮ (૫).

સાચો ભિક્ષુ

મુનિપણું ક્ષેવાના આશયથી સત્પુરુષો પાસેથી ધર્મ સમજીને આકાંક્ષા તથા કામાભિલાષ વિનાના કેટલાક સરળ પુરુષો આત્માના કલ્યાણમાં તત્પર થાય છે, અને સર્વ સંબંધોનો ત્યાગ કરી, રાગરહિત થઈ, અજ્ઞાતભાવે ભિક્ષાચર્યા કરતા વિચરે છે.

તે તેજસ્વી, વૈરાગ્યવાન તથા વેદવિત્ મહાપુરુષો^૧ સર્વ પ્રકારની દુષ્પ્રવૃત્તિઓમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરતા, કયાંય મૂર્છિત થયા વિના, કાળજીથી, અહિંસક રીતે અધે વિચરે છે; અને ભિક્ષુજીવનમાં આવી પડતાં ટાઢ-તડકો, ડાંસ-મચ્છર, વંદન-પૂજન, સ્તુતિ-નિંદા કે વધ-અધનનાં કષ્ટોને પોતાનાં જ

૧. મૂળમાં 'લાઢ' શબ્દ છે. લાઢનો અર્થ દીકાકાર "સહાચારી હોવાને લીધે પ્રધાન" એવો કરે છે. પશ્ચિમ અંગાળના એક દેશના નામ તરીકે પણ આગમોમાં તે શબ્દ આવે છે. બુદ્ધો આ માળાનું 'આચારધર્મ' પુસ્તક, પા. ૭૬-૭.

કર્મોનું પરિણામ માની, વ્યગ્ર કે હર્ષધેલા થયા વિના સમભાવે સહન કરે છે. ક્ષાત્ર્યુત્ક્ર્યુ કે લૂપ્પાપુ જે મળે તેનાથી પોતાનો નિર્વાહ કરતા તે તપસ્વી પુરુષો જીવિતની દરકાર કર્યા વિના, નિર્મોહ તથા નિષ્ક્રુતૂહલી બની, અહ્યયર્થ-વ્રત પાળતા આત્માની ગવેષણામાં લીન રહે છે. [૧-૬]

તેઓ વિવિધ વિદ્યાઓથી,^૧ વૈદકથી કે રાજ્ય વગેરે ધનિકોની^૨ પ્રશંસા-પૂજાથી આજીવિકા મેળવવાનો વિચાર પણ નથી કરતા કે ઐહિક લાભની ઈચ્છાથી પહેલાંના કે નવા પરિચિત ગૃહસ્થોનો પરિચય નથી વધારતા. જે તેમને ઉત્તમ ખાનપાન માગ્યા છતાં ન આપે, તેમનો તેઓ દ્વેષ પણ નથી કરતા કે જેઓ તેવી સારી વસ્તુઓ આપે તેમના ઉપર અનુકંપા પણ નથી કરતા. કોઈ તેમને ઓસામણ, ઘેંસ, કાંજ કે એવો વધ્યોઘટચો નીરસ આહાર^૩ આપે, તે તેઓ તેની નિંદા પણ નથી કરતા કે સારી વસ્તુઓ મેળવવા ઊંચાં કુળોમાં પણ ભિક્ષા માટે નથી જતા. તેઓને વનજંગલમાં એકલા વિચરતાં દેવ-મનુષ્ય કે પશુપંખીના ચિહ્નામણા અવાજો સાંભળીને ખીક નથી લાગતી; કે શોકમાં ચાલતા અનેક પ્રકારના વાદોથી પોતાના સિદ્ધાંતોમાં શંકા નથી ઊપજતી.

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૮૫.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨, પા. ૮૬.

૩. મૂળમાં ઓસામણ (આચામક-અવસ્થાવણુ), જવની ઘેંસ, વધ્યોઘટચો આહાર, ખાદી કાંજ (સૌવીર), જવનું પાણી અને નીરસ પિંડ-એટલાં છે.

આમ, ઘરઆર, મિત્ર કે અંધનો વિનાના તે ભિક્ષુઓ લૂખુંસકું તથા ઓછું ખાઈ, જિતેન્દ્રિય રહી, બીજાં પ્રાણીઓને દુઃખ ન થાય તે રીતે જોઈ તપાસી બધી ક્રિયાઓ કરતા કરતા સંયમધર્મને અનુસરે છે. [૭-૧૬]

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. મૂળમાં તે વિદ્યાએનાં નીચે પ્રમાણે નામે છે. ધીકાકારે તે તે વિદ્યાનું સ્વરૂપ સમજાય તેવાં ઉદાહરણ પણ આપ્યાં છે. તે પણ નમૂનારૂપે ફરેક વિદ્યા સાથે આપ્યાં છે.

વસ્ત્રરહેદવિદ્યા : કપડું ફાટી જાય, કંદરડા કાપી નાખે કે મેસ અને કાદવથી બગડે, તે ઉપરથી શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા.

સ્વરવિદ્યા : મોર, મરઘડો વગેરેના ષડ્જ, ઋષભ ઇંડા અવાજો ઉપરથી શુભાશુભ ફળ કહેવાની વિદ્યા. જેમકે : મોરનો સ્વર (અમુક વખતે) સાંભળાય તેા ધન મળે, પ્રિયનો વિયોગ ન થાય, પશુ, પુત્ર અને મિત્રોની પ્રાપ્તિ થાય, અને સ્ત્રીઓના પ્રિય થવાય; મરઘડાનો (ઋષભ) સ્વર સાંભળી, રાજ્ય, સેનાપતિપદ કે ધન મળે ઇંડા.

ભૌમવિદ્યા : ભૂમિ અવાજ સાથે ફાટે કે કંપે તે ઉપરથી કોને કોને કેવી પીડા થાય તે કહેવાની વિદ્યા.

અંતરીક્ષવિદ્યા : આકાશના વિવિધ રંગો ઉપરથી શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા. જેમકે, કપિલ રંગનું આકાશ દેખાય તેા અનાજનો નાશ થાય ઇંડા.

સ્વપ્નવિદ્યા : સ્વપ્નમાં ગાયનથી રૂદન પ્રાપ્ત થાય; નર્તાનથી વધઅંધન પ્રાપ્ત થાય; હાસ્યથી શોક, અને પઠનથી ક્લહ થાય - એ પ્રમાણે સ્વપ્ન પરથી શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા.

લક્ષણવિદ્યા : સ્ત્રીપુરુષનાં લક્ષણો ઉપરથી તેમનો સ્વભાવ, નસીબ વગેરે કહેવાની વિદ્યા.

હંડવિદ્યા : લાકડીના સ્વરૂપ ઉપરથી શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા. જેમકે, એક પર્વાવાળી હોય તે પ્રશંસા થાય; બે પર્વાવાળી હોય તે કલહ થાય ઇત્યાદિ.

વાસ્તુવિદ્યા : ઘર વગેરેનાં લક્ષણ વર્ણવતી વિદ્યા.

અંગવિકારવિદ્યા : હાથ, આંખ વગેરેના ફરકવા ઉપરથી શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા.

સ્વરવિદ્યા : કોયલ, કાગડો, ધૂવડ, ગવેડું, શિયાળ અને આખલો ડાબી બાજુથી બોલે તે બધાં કામોમાં સફળતા મળે - એ પ્રમાણે વિવિધ પશુપંખીના અવાજો ઉપરથી શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા.

મંત્ર : પ્રસિદ્ધ છે. **મૂલ :** વશીકરણ, ગર્ભપાત ઇત્યાદિ કરવામાં આવતા મેલા પ્રયોગો.

વૈદ્યવિદ્યા : (મૂળમાં) જેવીકે, વમન, વિરેચન, નાસ, નેત્રાંજન, સ્નાન અને રોગચિકિત્સા.

આમાંથી, વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતામાં ૭૧મા અધ્યાયમાં વસ્ત્રચ્છેદવિદ્યાનું વર્ણન છે; ૫૧માં અંગવિદ્યા છે; ૫૩માં વાસ્તુવિદ્યા છે; અને ૮૮, ૯૦ અને ૯૫માં પંખી, શિયાળ, કાગડો વગેરેના સખ્દ ઉપરની શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા છે. પ્રો. જેકોબી આમાં ન્યોતિષવિદ્યાનો ઉલ્લેખ નથી તે તરફ ધ્યાન ખેંચે છે, અને ગ્રીક અસર પહેલાંનું આ કથન છે એમ જણાવે છે.

ટિપ્પણ નં. ૨. મૂળમાં, 'ક્ષત્રિઓ, ગણરાજ્યો, ઉગ્રાં, રાજપુત્રો, આદિજાતો, ભોગિકો અને અનેક પ્રકારના શિક્ષીઓ - એટલા છે. જૈનોને મતે ઉગ્રાં અને ભોગો પણ ક્ષત્રિઓ જ હતા. ઉગ્રો એ પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવના જ વંશજો હતા અને તેમને ઋષભદેવે શહેરોના કોટવાળપદ ઉપર નીમ્યા હતા. ભોગિકો એ ઋષભદેવે માનને પાત્ર ગણેલા લોકોના વંશજો હતા.

બ્રહ્મચર્ય

હે આયુષ્મન! જ્ઞેને સંયમ પ્રાપ્ત કરી, કર્મોના નિરોધથી સમાધિ પ્રાપ્ત કરવી છે, તથા મન-વચન-કાયા તથા ઇન્દ્રિયો ઉપર જ્ય મેળવી તેમનું દુષ્પ્રવૃત્તિમાંથી રક્ષણ કરવું છે, અને એ રીતે અપ્રમત્તપણે મોક્ષધર્મ આચરવો છે, તેને વીર્યનિરોધરૂપી (સ્થૂળ) બ્રહ્મચર્ય સિદ્ધ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

પરંતુ જનનેન્દ્રિયનો નિરોધ પણ બીજી આનુષંગિક નાની મોટી સાવચેતીઓ વિના દુષ્કર છે. માટે જનધર્મમાં મહાત્મા પુરુષોએ તેની વાડરૂપે નીચેના દશ પ્રસંગોનો ત્યાગ કરવાનું ઉપદેશ્યું છે. જેઓ (અભિમાનથી કે પ્રમાદથી) તે પ્રસંગોમાં બેદરકાર રહે છે, તેઓને ધીમે ધીમે પોતાના વ્રતમાં શંકા ઉત્પન્ન થાય છે, પછી વિષયભોગોની કાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે, અને પછી બ્રહ્મચર્યની આવશ્યકતા જ છે કે નહિ એવી વિચિકિત્સા ઉત્પન્ન થાય છે. અંતે તેમના

અહ્યચર્યનો ભેદ થઈ જાય છે; તેમને ઉન્માદ અને ખીબ્બ દીર્ઘકાલિક રોગો પ્રાપ્ત થાય છે; તથા તેઓ કેવળીએ કહેલા ધર્મમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે.

તે દશ પ્રસંગો આ પ્રમાણે છે :

૧. ભિક્ષુએ કોઈ પ્રકારના સંસર્ગ વિનાનાં શયન^૧ અને આસન વાપરવાં; તથા સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસકના સંસર્ગવાળાં શયનાસન ન વાપરવાં.

૨. અહ્યચારીએ માત્ર સ્ત્રીએને કથા ન કહેવી કે સ્ત્રી સંબંધી કથા ન કરવી.

૩. અહ્યચારીએ સ્ત્રીઓની સાથે એકાસને ન બેસવું.

૪. અહ્યચારીએ સ્ત્રીઓની સુંદર કે આકર્ષક, મનોહર કે મનોરમ ઇન્દ્રિયો તરફ જોવું નહિ કે તેમનું ચિંતન ન કરવું.

૫. અહ્યચારીએ કોટડા પાછળ રહીને, પડદા પાછળ કે ભીંત પાછળ રહીને, સ્ત્રીઓનું કૃન્જિત, રુદિત, ગીત, હસિત, સ્તનિત, કંદન કે વિલાપના શબ્દો ન સાંભળવા.

૬. અહ્યચારી નિર્ગ્રાથે પૂર્વે ભોગવેલા ભોગો કે કરેલી ક્રીડાઓ સંભારવી નહિ.

૭. અહ્યચારીએ રસકસવાળો ઉત્તેજક આહાર ન લેવો.

૮. અહ્યચારીએ પ્રમાણથી વધારે ખાનપાન ન કરવું.

૯. અહ્યચારીએ શરીરની અને કપડાંની ટાપટીપ ન કરવી.

૧. મૂળ 'સયળ'નો 'સદન' એટલે કે ઘર-મુકામ એવો અર્થ પણ સમજી લેવાનો છે.

૧૦. અહ્મચારીએ જનનેન્દ્રિય ઉપરાંત શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શની ઇન્દ્રિયોને પણ વશ ન થવું.

સ્ત્રીઓ વડે સંકીર્ણ ધર, મનોરંજક સ્ત્રીકથા, સ્ત્રીઓનો પરિચય, તેમની ઇન્દ્રિયોનું નિરીક્ષણ, તેઓનું કૃન્નિત, રુદ્ધિત, ગીત અને હાસ્ય, તેઓની સાથે ભોજન અને ખેડક, રસદાર અને પ્રમાણથી વધારે ખાનપાન, તથા શરીરની ટાપટીપ આ બધી વસ્તુઓ માણસને પ્રિય છે અને તેથી તેનો ત્યાગ કરવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ આત્માની શોધ કરનારા માણસને માટે તે એ તાલપુટ વિષ^૧ જેવી છે. જેને સમાધિ પ્રાપ્ત કરવી છે, તેણે આ બધાં શંકાસ્થાનો છોડી દેવાં જોઈએ; અને ધીરજથી જિતેન્દ્રિય અને સમાધિ-યુક્ત બની, ધર્મને માર્ગે વિચરવું જોઈએ.

જે આ દુષ્કર અહ્મચર્યનું આચરણ કરે છે, તેને દેવ, દાનવ, ગાંધર્વ વગેરે સર્વ નમસ્કાર કરે છે.

આ ધર્મ ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે અને જિને અતાવેલો છે. એ જ માર્ગથી પૂર્વે કેટલાય જીવો સિદ્ધ થયા છે, અત્યારે થાય છે, અને હજીય થશે.

૧. ૨૦-૪૫માં (પા. ૧૧૭) કલકટ છે. 'જેને હાથમાં લેવાથી તાળવું ફાટી જાય તે તાલપુટ' એવો અર્થ કરવામાં આવે છે.

પાપી શ્રમણો

કેટલાક દુરાચારી શ્રમણો પ્રવ્રણ્યા લઈને તથા દુર્લભાએવું સદ્ધર્મનું શ્રવણુ પ્રાપ્ત કર્યા પછી સ્વચ્છંદે વિહરે છે. તેઓ કહે છે : ‘અમારી પથારી મજબૂત છે, ઝોઢવાનું વસ્ત્ર પણ સારું છે, તથા ખાવાપીવાનું પણ ઠીક મળે છે. જગતમાં જે કાંઈ થાય છે તે પણ અમે જાણીએ છીએ; હવે અમારે ભણીને શું કામ છે?’ આમ વિચારી, તે પ્રમાદીઓ ખાઈપીને સુખે સૂવામાં જ વખત ગાળે છે.

[૧-૩]

તે દુરાચારીઓ ન્યોતિષ વગેરેથી આજીવિકા ચલાવે છે; તેમને ભિક્ષાવૃત્તિ ગમતી નથી; તે પોતાનાં સગાંવહાલાં પાસેથી દૂધદહીં વગેરે ઉત્તેજક વસ્તુઓ મેળવીને ખાય છે; સૂર્ય આથમતો હોય ત્યારે પણ ખાય છે; આતિથ્યધર્મ સાચવતા નથી; અને ગૃહસ્થોની પથારીમાં પણ સૂઈ જાય છે. [૧૮-૯, ૧૬, ૧૧]

તે કપડી, અકવાદી, લુબ્ધ અને અસંયમી એવા પાપી શ્રમણો પોતાનું ઘર છોડીને પાછા ખીજનાં ઘરોની ખટપટમાં લાગ્યા રહે છે. તેઓ કન્ઝિયાખોર, ક્રોધી, અધર્મી, નાસ્તિક, ચંચળ તથા દુરાચારી હોય છે. તેઓ ખીજને અપ્રીતિકર હોય છે તથા ગમે ત્યાંથી વિવાદ ઊભો કરે છે. તે અભિમાની શ્રમણો પોતાને શાસ્ત્ર કે આચાર શીખવનારની સેવા કરવાને અદ્યે નિંદા કરે છે; સદ્ધર્મનો ત્યાગ કરે છે અને ખીજ વિધર્મોને સેવે છે. તેઓ વારંવાર સંપ્રદાય અદલ્યા કરે છે અને દુરાચાર કરતાં અચકાતા નથી. તેઓ તપશ્ચર્યામાં તો છેક જ મંદ હોય છે. [૪-૫, ૧૧-૨, ૧૭-૮]

તે પ્રમાદી શ્રમણો હાલતાં ચાલતાં પોતાનાથી નાના પ્રાણો, ખીજો અને લીલી વનસ્પતિ કચરાય તેનો ખ્યાલ નથી રાખતા; પોતાની પથારી, ઓઢિંગણુ, સૂવાનું પાટિયું, આસન, પાત્ર અને કંબળને બ્નેયા તપાસ્યા વિના જ વાપરે છે કે મૂકે છે; અથવા જુએ-તપાસે છે તોપણ બેદરકારીથી કે ખીજો ધ્યાન રાખીને. તેઓ ધૂળવાળા પગે સૂવે છે; ઉતાવળા ચાલે છે અને જોતે તેને ઓળંગે છે. આમ છતાં તેઓ પોતાને મહાસંયમી માને છે; અને કોઈ સમજાવવા જાય તો સામા થાય છે. [૬-૧૦, ૧૬]

આમ પાંચે^૧ કુશીસો આચરનારા તે અસંયમી વેશ-ધારીઓ ભિક્ષુઓમાં હલકા પડી જાય છે; લોકમાં ઝેરની પેઠે નિંદાય છે; અને તેમના અને લોક અગડે છે. [૨૦-૧]

૧. પાંચ મહાવ્રતથી વિરુદ્ધ પાંચ દુરાચરણ.

સંયત રાજ

કાંપિલ્ય^૧ નગરમાં સંયત નામે રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તે એક વખત ચતુરંગી સેના અને વાહનો સાથે મૃગયા કરવા કાંપિલ્યપુરની પાસે આવેલા કેસર નામના ઉદ્યાનમાં ગયો. મૃગયાના રસે ચડી, તે રાજ ઘોડા ઉપર બેસી મૃગો ઉપર આણો ફેંકતો તે ઉદ્યાનમાં ઘૂમવા લાગ્યો. [૧-૩]

તે ઉદ્યાનમાં આવેલા એક લતામંડપ નીચે એક મુનિ ધ્યાન ધરતા હતા. રાજએ મૃગયાની ધૂનમાં તે તરફ પણ આણો છોડ્યા હતાં અને કેટલાંય મૃગ તે મુનિની આંશુઆંશુ જ મરેલાં પડ્યાં હતાં. અચાનક તે મુનિ રાજની નજરે પડ્યા. તેમને જોઈ, ગભરાઈ જઈને તે રાજ તેમને પોતાનાં આણોથી કંઈ ઈજ્જ થઈ છે કે નહિ તે જોવા ઘોડા ઉપરથી નીચે ઊતર્યો તથા વિનયપૂર્વક તે

૧. કુરુકાબાદ જિલ્લામાં આવેલા કાયમગંજથી ઉત્તર-પશ્ચિમમાં છ માઈલ દૂર આવેલું છે.

મુનિને નમસ્કાર કરી, પોતે અજ્ઞાણમાં કરેલા અપરાધની ક્ષમા માગવા લાગ્યો. [૪-૮]

પ્રથમ તો ધ્યાનમાં ખેડેલા તે મુનિએ રાજને કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. તેથી વધુ ગભરાઈ, તે રાજ મુનિને પોતાનું ઓળખાણ આપતો કહેવા લાગ્યો: “હે ભગવન! હું સંયત રાજ છું. આપ મને જવાબ આપો. કોઈ પામેલા મુનિએ પોતાના તેજથી કરોડો માણસોને પણ આળી નાખે છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે.” [૯-૧૦]

આ સાંભળી મુનિએ રાજને જવાબ આપ્યો: “હે રાજ! તું નિર્ભય થા. તથા તે જ પ્રમાણે ખીજાં પ્રાણીએને પણ અભય આપનારો થા. તું જે મૃત્યુના ભયથી ઉદ્દેગ પામી આમ ક્ષમાપના કરે છે, તે જ મૃત્યુ તરફ તું ખીજાં પ્રાણીએને શા માટે ધકેલે છે? આ અનિત્ય જીવસૌકમાં સુખની ધચ્છાથી માણસે શા માટે ખીજા પ્રાણીની હિંસા કરવી જોઈએ? દરેકને મરણુ આવવાનું જ છે. તો પછી વીજળીના ઝગકારા જેવા જીવિતમાં કે તેનાં સુખોમાં^૧ આસક્તિ શી? પોતે પ્રિય માનેલાં સુખો કે સ્ત્રી પુત્ર, તથા સંબંધીઓ વગેરે સુખનાં સાધનો મર્યા આદ સાથે આવતાં નથી. ઊલટું, મરેલા પિતાને પુત્રો અને મરેલા પુત્રને પિતા ઘર બહાર કાઢે છે. પછી તે માણસે પેદા કરેલા દ્રવ્યથી અલંકૃત થઈ, પરપુરુષો તેણે સાયવેલી સ્ત્રીઓ સાથે હૃષ્ટ અને તુષ્ટ થઈ ક્રીડા કરે છે. પરંતુ, પેલો માણસ તો પોતે કરેલાં શુભાશુભ કર્મો સાથે જ પરલોકમાં જાય છે.” [૧૧-૭]

૧. સૂળમાં ‘રૂપોમાં’ એટલે કે, રૂપ વગેરે વિષયોમાં.

ગદભાલી મુનિના આ ઉપદેશથી સંયત રાજાએ સંવેગ અને નિર્વેદ પામી, રાજપાટ વગેરે છોડી દીધું અને તેમની પાસે જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધી. [૧૮-૯]

ફરતાં ફરતાં એક વાર તે સંયત મુનિને ખીજા એક મુનિનો ભેટો થયો. તે મુનિ પહેલાં ક્ષત્રિય રાજા હતા અને પછી રાજ્ય છોડી, સાધુ થયા હતા. તેમણે સંયતને જોઈ તેને પૂછ્યું: ‘તારું રૂપ પ્રસન્ન દેખાય છે; તેવું તારું મન પણ હશે. તારું નામ શું? તારું ગોત્ર શું? શા માટે તું સાધુ^૧ થયો? તું જ્ઞાનીઓની સેવા કેમ કરે છે? અને તું વિનીત કેમ કહેવાય છે?’^૨ [૨૦-૧]

સંયતે જવાબ આપ્યો: ‘મારું નામ સંયત છે. ગોત્રથી હું ગૌતમ છું. વિદ્યા અને આચરણનો પાર પામેલા એવા ગદભાલી મુનિ મારા આચાર્ય છે. જે લોકો (ધરસંસારમાં પડી રહી) પાપ કરે છે, તે ઘોર નરકમાં પડે છે, અને જેઓ (પ્રવર્જિત થઈ) આર્યધર્મને અનુસરે છે, તે દિવ્ય ગતિને પામે છે, (એમ જાણી,) હું તે ધર્મને આચરતો સંયમપરાયણ રહું છું. [૨૨, ૨૫-૬]

ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, વિનયવાદ અને અજ્ઞાનવાદ^૩ એ ચાર પ્રકારના સેંકડો વાદોની આખતમાં ગમે તે અલ્પજ્ઞ

૧. મૂળમાં ‘માહણ’ છે. ‘કોઈ ને ન મારનાર એવો — સાધુ’ એવો તેનો અર્થ ઘટાવવામાં આવે છે. જોકે, પ્રાકૃતમાં ‘આહણ’ શબ્દના રૂપ તરીકે પણ તે જ શબ્દ આવે છે.

૨. છેલ્લા બે પ્રશ્નોમાં ‘કેમ’ શબ્દને બદલે ‘કેવી રીતે’ (કઈ ભાવનાથી) એ શબ્દો પણ મૂકી શકાય.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૯૭.

માણસ શો નિર્ણય કરી શકે? એટલે બુદ્ધ, વિદ્યાચરણ-સંપન્ન, સત્ય, સત્યપરાક્રમ અને નિર્વાણ પામેલા જ્ઞાતપુત્રે એ બાબતમાં (જે) પ્રકાશ પાડ્યો છે (તેને હું અનુસરું છું). હવે હું સમજ્યો છું કે, એ બધા અનેક પ્રકારના વાદો એ માયાવચન છે, જૂઠું છે, અર્થ વિનાના છે, અનાર્થ છે, તથા તેમાં માન્યતા રાખવી એ મિથ્યા માન્યતા છે. હવે હું 'પરલોક છે, તથા આત્મા છે,' એ જાણું છું. હું પોતે પૂર્વે મહાપ્રાણ નામના વિમાનમાં^૧ દ્યુતિવાળો દેવ હતો. અહીં જેમ સો વર્ષનું આયુષ્ય ગણાય છે, તેમ ત્યાં દિવ્યપાલી અને મહાપાલી^૨ વર્ષોનું આયુષ્ય હોય છે, બ્રહ્મલોકમાંથી ચ્યવીને હું મનુષ્યલોકમાં આવ્યો છું તથા મારું તેમજ બીજાનું આયુષ્ય જેમ છે તેમ જાણું છું. [૨૩-૯]

સંયમી અને બુદ્ધિમાન પુરુષે ઉપર જણાવેલી વિવિધ માન્યતાઓની રુચિનો તથા આપમતિનો ત્યાગ કરીને તથા તે બધા વાદોને અનર્થરૂપ જાણીને, જીવનું અસ્તિત્વ અને તેની ક્રિયાશીલતા ઉપદેશનારો ઉત્તમ સિદ્ધાંત^૩

૧. વિમાનનો જૈન અર્થ બહુધા, દેવના નિવાસસ્થાન જેવો છે.

૨. પાલી એટલે 'પદ્ધ્યોપમ' અને મહાપાલી એટલે 'સાગરોપમ' વર્ષો. જુઓ પા. ૨૪૩, ઠિં ૪. બ્રહ્મલોકનું આયુષ્ય ૧૦ સાગરોપમ વર્ષનું આ જ ગ્રંથમાં અં ૩૬, શ્લોક ૨૨૫ (આગળ પાન ૨૬૬)માં જણાવ્યું છે. ૨૮મા શ્લોકની રચના ગૂંચવે તેવી છે. પરંતુ તેનો ભાવ સ્પષ્ટ છે.

૩. મૂળમાં 'ક્રિયા' એવો જ શબ્દ છે. જૈનો આત્માના અસ્તિત્વમાં માને છે, પરંતુ તે નિશ્ચેષ્ટ કે ફૂટસ્થ છે એમ નથી માનતા.

સ્વીકારવો અને સર્વ પ્રકારના અક્રિયાવાદનો ત્યાગ કરી, સત્પુરુષોએ ઉપદેશેલ કહણુ એવા ધર્મનું આચરણ કરવું. બુદ્ધ પુરુષોએ પ્રગટ કરેલા તે ધર્મનું જ્ઞાન જિન-શાસનમાં છે. એટલે હું બધા વાદવિવાદો અને ચર્ચાઓ^૧ છોડીને રાતદિવસ તે ધર્મમાં જ ઉઘટ રહું છું. [૩૦-૩]

બુદ્ધોએ ઉપદેશેલ અર્થ અને ધર્મથી યુક્ત તે પવિત્ર વચનો સાંભળીને ભરત, સગર, મધવન, સનત્કુમાર, શાંતિ, કુંથુ, અર, મહાપદ્મ, હરિષેણુ, જય, દશાણુદેશનો દશાણુભદ્ર, વિદેહનો નમિ, કલિંગનો કરકંકુ, પાંચાળનો દ્વિમુખ, ગાંધારનો નગ્ગઈ, સૌવીરશ્રેષ્ઠ ઉદાયન, કાશીરાજ, વિજય તથા મહાગ્વલર વગેરે ચક્રવર્તીઓ કે રાજાઓ પોતપોતાનાં મોટાં રાજ્ય, ઉત્તમોત્તમ કામભોગો, પરિપૂર્ણ ઐશ્વર્ય તથા સેના, વાહન વગેરે સામગ્રીનો ત્યાગ કરી, પ્રવ્રજિત થયા છે, તપસ્વી થયા છે, ઉત્તમ ગતિ પામ્યા છે, કર્મરૂપી મહાવનનો ઉચ્છેદ કરનાર થયા છે, કે પરિનિર્વાણ પામ્યા છે. બુદ્ધિમાન પુરુષો ઉન્મત્તની પેઠે કુવિકલ્પોને લીધે જગતમાં ફર્યા કરતા નથી, કે આત્માને પરિતાપ પમાડ્યા કરતા નથી; પરંતુ દૃઢ પરાક્રમી, સર્વસંગથી વિનિર્મુક્ત, સંયમી તથા નિર્મળ બની સિદ્ધગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. [૩૪-૫૪]

૧. મૂળમાં 'પ્રશ્નો અને પરમંત્રો' એવા શબ્દો છે.

૨. આ રાજાઓના પરિચય માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨, પા. ૯૭.

ટિપ્પણી

ટિપ્પણુ નં. ૧. ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, વિનયવાદ અને અજ્ઞાનવાદ એ ચાર વર્ગોમાં તે વખતના બધા વાદોનું વર્ગીકરણુ જૈન ગ્રંથોમાં કરેલું છે. એ બધાના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ આ ગ્રંથમાળાનું ‘મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ’ પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત. અહીં દ્વંકમાં જણાવી લઈએ કે, આત્માનું અસ્તિત્વ તેમજ કર્મનું કૃણ માનનારા વાદો ક્રિયાવાદ કહેવાય. જૈનો પાતે ક્રિયાવાદી છે. પરંતુ તેઓ વેદાંતીઓની પેઠે આત્માને તિષ્ઠિક્ય-નિર્લોપ નથી માનતા. તેમજ બૌદ્ધો પોતાને ક્રિયાવાદી કહેવરાવતા હેવા છતાં જૈનો તેમના અનાત્મવાદની બાબતમાં તેમજ તેમના કર્મકૃણના સિદ્ધાંતના અસુક સુદાઓમાં જુદા પડે છે. આત્માનું અસ્તિત્વ કે કર્મકૃણ અને પુનર્જન્મ કે પરલોકમાં ન માનનારા ચાર્વાક વગેરે મતો અક્રિયાવાદમાં આવે. સાંખ્યો જેવા આત્માને નિશ્ચેષ્ટ માનનારા વાદો પણ જૈનોની દૃષ્ટિએ અક્રિયાવાદમાં જ આવે. વિનયવાદ એટલે અસુક પ્રકારની જ્ઞાન વિનાની આચારશુદ્ધિને જ સર્વસ્વ માનનારા વાદો. આત્મા, પરલોક, પુનર્જન્મ વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનના અતીન્દ્રિય સુદાઓની બાબતમાં આપણે કરી નિર્ણય જ કરી શકીએ તેમ નથી, એવું માનનારા વાદો તે અજ્ઞાનવાદ.

ટિપ્પણુ નં. ૨. જૈનોને મતે દરેક અવસર્પિણીમાં અને દરેક ઉત્સર્પિણીમાં (જુઓ પા. ૨૪૩, ટિ. ૪) અસુક વિશિષ્ટ શક્તિ અને પ્રભાવવાળા ૬૩ શલાકાપુરુષો (એટલે કે માપવાના ગજ જેવા મહાપુરુષો) થાય છે. તે ૬૩ આ પ્રમાણે છે : ૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૬ વાસુદેવો, ૬ પ્રતિવાસુદેવો તથા ૬ બળદેવો. એ ૬૩માંથી કેટલાકનાં નામ આ અધ્યયનમાં આવેલાં રાજાઓનાં નામોમાં છે. તે દરેકની દ્વંક માહિતી નીચે પ્રમાણે છે. ટીકામાં તો તેમના પૂર્વસવોની પણ લાંબી લાંબી કથાઓ છે.

ભરત : જૈન કથામાં જાણાવ્યા પ્રમાણે તે પ્રથમ ચક્રવર્તી હોઈ, પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવના જ્યેષ્ઠ પુત્ર થતા હતા. તે અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતા હતા. બ્રાહ્મણકથામાં દુષ્યંતના પુત્ર ભરતને ‘ચક્રવર્તી’ ‘સાર્વભૌમ’ તરીકે વર્ણવેલો છે.

સગર : જૈન કથા પ્રમાણે તે અયોધ્યાનો રાજા હોઈ, બીજા તીર્થંકર અન્વિતનાથનો નાનો ભાઈ થતો હતો. તે બીજા ચક્રવર્તી હતો અને તેને અન્વિતનાથે જ દીક્ષા આપી હતી. દીક્ષામાં તેની અને તેના ૬૦,૦૦૦ પુત્રોની જે કથા આપી છે, તે રામાયણમાં આવતી સગર રાજાની વાતનું વિચિત્ર રૂપાંતર છે. (જુઓ આ માળાનું ‘યોગશાસ્ત્ર’ પુસ્તક પા. ૧૬૬.) ઔદ્ધ નતક પૃષ્ઠ ૧૪૧ તથા પૃષ્ઠ ૩માં પણ ‘સાગર’ રાજાની હકીકત આવે છે.

મધવન : જૈન કથામાં આ રાજા વિષે કશી જ ખાસ માહિતી નથી. માત્ર એટલું જ જાણાવ્યું છે કે, તે ત્રીજા ચક્રવર્તી હતો તથા શ્રાવસ્તીના રાજા સમુદ્રવિજય અને ભદ્રારાણીનો પુત્ર થતો હતો. બ્રાહ્મણ કે ઔદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ તેની કંઈ ખાસ માહિતી મળતી નથી. વેદમાં તેનું નામ આવે છે તથા પછીના વખતમાં તે ઇંદ્રના બીજા નામ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે, એટલું અહીં જાણાવી લઈએ.

સનતકુમાર : જૈન કથા પ્રમાણે હસ્તિનાપુરના અશ્વમેન રાજા અને સહદેવી રાણીનો પુત્ર તથા ચોથા ચક્રવર્તી. આ રાજાની રાણી સુનંદાની લટનો સ્પર્શ થવાથી સંભૂતે નિયાણું બાંધ્યું હતું એ વાત ૧૩ મા અધ્યયનમાં (પા. ૬૬) આવી ગઈ છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૭-૧-૧-૨૬, ૨ માં અને પછી પુરાણાદિમાં એક ઋષિના નામ તરીકે તે નામ આવે છે.

શાંતિ : શાંતિ, કુંથુ અને અર એ ત્રણ ચક્રવર્તી હોવા ઉપરાંત ૧૬, ૧૭, અને ૧૮ મા તીર્થંકર પણ હતા. શાંતિ હસ્તિનાપુરના રાજા વિશ્વમેન અને અચિરાદેવી રાણીના પુત્ર હતા. તેમના પૂર્વજન્મની જૈન કથામાં શિબિરાજા અને કપૂતરની વાત (મહા-

ભારત ૩, ૧૩૯, ૧૯૩) જોડી દેવામાં આવી છે. કુંથુ હસ્તિનાપુરના માર રાજ અને શ્રીદેવી રાણીના પુત્ર હતા. અને અર એ ગજપુરના રાજ સુદર્શનના પુત્ર હતા. તે બે વિષે જૈન કથામાં પણ ખીજ કશી ખાસ માહિતી આપી નથી.

મહાપદ્મ : એ નવમા ચક્રવર્તી હતા અને હસ્તિનાપુરમાં રહી રાજ્ય કરતા હતા. તેમના મોટાભાઈ વિષ્ણુકુમારને ૨૦મા તીર્થંકર મુનિસુવ્રતના શિષ્યે દીક્ષા આપી હતી. તેમણે રાજ અને ખીજેલા પોતાના પિતા પદ્મોત્તરના પ્રધાન નમુચિ પાસેથી ત્રણ પગલાંમાં આવે તેટલી જમીન માગી આખું રાજ્ય લઈ લીધું હતું, એ કથા વિષ્ણુ અને બલિરાજની કથા જેવી લાગ્યા વિના રહેતી નથી.

હરિષેષુ : એ કાંપિલ્યના^૧ રાજ મહાહરિના પુત્ર તથા ૧૦મા ચક્રવર્તી હતા.

જય : રાજગૃહના^૨ રાજ સમુદ્રવિજયના પુત્ર તથા ૧૧મા ચક્રવર્તી. તે હજાર રાજ્યો સાથે પ્રવ્રજિત થયા હતા એવા ઉલ્લેખ મૂળ અધ્યયનમાં જ છે.

દશાણ્વભદ્ર : આ રાજ મહાવીરનો સમકાલીન હતો. મહાવીર જ્યારે તેના ઉદ્યાનમાં આવ્યા, ત્યારે કોઈએ ન કર્યો હોય તેવો તેમનો સત્કાર કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો હતો. પરંતુ ઇંદ્રે પોતાનો વૈભવ બતાવી તેનું અભિમાન હરી લીધું અને પછી તે રાજ સાધુ થઈ ગયો, એવી હકીકત જૈન કથામાં છે. મૂળ અધ્યયનમાં પણ “ શકથી પ્રેરાઈને તેણે દીક્ષા લીધી ” એટલી હકીકત છે. (દશાણ્વદેશ એટલે માળવાનો પૂર્વ ભાગ.)

કરકંડુ : તેની તથા દ્વિમુળ, નમિ અને નગ્ગતિની કથા આ અંથમાં ૯મા અધ્યયનના ટિપ્પણમાં (પા. ૪૫) છે.

૧. જુઓ પા. ૯૨ નોંધ.

૨. બિહાર શહેરથી આશરે ૧૪ માઈલ દક્ષિણે આવેલું છે.

ઉદ્દાયન : આ રાજા પણ મહાવીરનો સમકાલીન હતો. કથામાં તેને સિંધુસૌવીર દેશના રાજા તરીકે વીતલયપત્તનમાં રહેતો વર્ણવ્યો છે. તેની રાણીનું નામ પ્રભાવતી હતું તથા તે ચેટક રાજાની પુત્રી થતી હતી. આ રાજાએ મહાવીર પોતાના નગરમાં આવ્યા ત્યારે તેમની પાસેથી દીક્ષા લીધી હતી, તથા પોતાનો પુત્ર પણ રાજ્ય-લક્ષ્મીમાં ન અંધાય તે માટે રાજગાદી પોતાના ભાણેજને આપી દીધી હતી. તે ભાણેજે જ, પછી, તે રાજા વિચાર બદલી રાજ્ય પાછું ન લઈ લે તે માટે તે રાજાને ઝેર ખવરાવી મારી નાખ્યો હતો. આ રાજાને અવંતીના ચંડપ્રદ્યાંત સાથે યુદ્ધ થયું હતું અને તેમાં તે જીત્યો હતો. રાજા મરી ગયા બાદ તેનો પુત્ર રાજ્ય ન મળવાથી ખિન્ન થઈ અંપામાં પોતાની માસીના પુત્ર કૂણિક પાસે આશ્રયો ગયો હતો - એવી હકીકત જૈન કથામાં છે. આ કથા ઐશ્વર્યના દિવ્યાવદાન ૩૭માં આવતી દુદ્રાચણની કથાને મળતી આવે છે. તથા વત્સોના રાજા ઉદ્દાયનની કથાના ઘણા ભાગો આમાં ઉમેરાયેલા દેખાઈ આવે છે.

કાશીરાજ : તેનું નામ નંદન હતું તથા તે કાશીના અગ્નિશિખ રાજાનો પુત્ર થાય. તે ૭મો બલદેવ ગણાય છે.

વિજય : કારિકાવતીના રાજા બ્રહ્મરાજાનો પુત્ર અને વાસુદેવ દ્વિપુષ્ટનો મોટો ભાઈ.

મહાબલ : હસ્તિનાપુરના બલરાજાનો પુત્ર. આ રાજા ૧૩મા તીર્થંકર વિમલનાથના વંશજમાં થઈ ગયા, એમ જૈન કથામાં જણાવ્યું છે.

મૃગાપુત્ર

વનો અને ઉપવનોથી શોભિત સુગ્રીવ નગરમાં અલભદ્ર નામે રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. તેને મૃગા નામની પટરાણી હતી, તથા અલશ્રી નામે યુવરાજ્ય પુત્ર હતો. તે અલશ્રી માતાપિતાને અહુ પ્રિય હતો, સ્વભાવે મુનીશ્વર જેવો હતો તથા ક્ષોકોમાં મૃગાપુત્ર નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. રાજ્યએ તેને નંદન નામનો મહેલ તથા સર્વ પ્રકારના ઉત્તમ વૈભવો આપ્યા હતા. તે મહેલમાં રહી તે દોગુંદક^૧ દેવની પેઠે સ્ત્રીઓ સાથે વિવિધ ભોગો ભોગવતો હતો. [૧-૩]

એક વખત તે પોતાના મહેલના ઝરખામાં ઊભો ઊભો નગર તરફ જોતો હતો. તેવામાં તેણે તપ, નિયમ, સંયમ, શીલ અને ગુણથી યુક્ત એવા કોઈ પ્રતાપી શ્રમણને જોયા. તેમનાં દર્શન થતાં તેના ચિત્તની વૃત્તિ નિર્મળ થઈ અને

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૧૦૯.

તેને પોતાનો પૂર્વજન્મ તથા તે વખતે પાળેલું શ્રમણપણું યાદ આવ્યાં. આમ થતાંની સાથે તેનો ઇદ્રિયોના વિષયો પ્રત્યેથી રાગ ઊતરી ગયો અને સંયમધર્મ પાળવા માટે તેના મનમાં ઉત્કટ ઇચ્છા જન્મી. તરત જ તે પોતાનાં માતાપિતાને જઈને કહેવા લાગ્યો :

“હે માતાપિતા! પાંચ મહાવ્રતો તથા તેથી પ્રાપ્ત થતી ઉત્તમ ગતિ મેં જાણી છે; તથા વિષયભોગોથી પ્રાપ્ત થતી દુર્ગતિ અને તેનાં દુઃખો પણ મેં જાણ્યાં છે. તેથી હવે મને આ સંસારના કામો ઉપર વૈરાગ્ય આવ્યો છે. માટે મને પ્રવ્રત્યા શેવાની રજા આપો. [૪-૧૦]

“હે માતાપિતા! હું જે ભોગો ભોગવું છું, તે અધા મને વિષફળ (કિંપાક) જેવા દેખાય છે. તે દેખાવમાં મનોહર પરંતુ પરિણામે દુઃખ આપનારા છે. વળી તે ભોગો ભોગવનાર આ શરીર પણ અશુચિમાંથી જન્મેલું હોઈ અનિત્ય છે, તથા દુઃખ, ક્ષેશ, વ્યાધિ અને રોગનું ધામ છે. માટે મને તેમાં હવે પ્રીતિ થતી નથી. જન્મ, જરા, રોગ અને મરણથી યુક્ત આ સંસાર આપો દુઃખરૂપ જ છે, અને તેમાં પ્રાણીઓ નર્યો ક્ષેશ જ ભોગવ્યા કરે છે. અંતે તો પ્રિય માનેલાં ધન, ધાન્ય, સ્ત્રી, પુત્ર, સગાંસંબંધી અને આ શરીર એમ અધું જ છોડી અધાને પરવશપણે ચાલ્યા જવું પડે છે. [૧૧-૭]

“તે વખતે જેણે જીવન દરમ્યાન ધર્મરૂપી ભાથું બાંધી લીધું હોય છે, તે માણસ જ સુખી થાય છે; અને જેણે પાપ જ ભોગાં કર્યાં હોય છે, તે ભાથા વિના લાંબી

મુસાફરીએ નીકળેલા મુસાફરની પેઠે દુઃખી થાય છે. તેથી, જેમ ઘર સળગે છે, ત્યારે ઘરઘણી તેમાંથી સારવસ્તુને કાઢી લે છે, અને અસાર વસ્તુને પડી રહેવા દે છે, તેમ જરા અને મૃત્યુથી સળગેલા આ સંસારમાંથી હું તમારી અનુમતિથી મારા આત્માને બચાવી લેવા ઇચ્છું છું.” [૧૮-૨૩]

તેનાં આવાં વચન સાંભળી તેનાં માતપિતાએ તેને કહ્યું :

“હે ભાઈ! તારું કહેવું બરાબર છે; પરંતુ શ્રમણપણું કાંઈ સહેલું નથી. તેમાં હજારો ગુણ પ્રાપ્ત કરવા પડે છે; જગતમાં દરેક પ્રાણી પ્રત્યે—પક્ષી ભક્ષે તે શત્રુ હો કે મિત્ર—સમભાવ રાખવો પડે છે; શુભતા સુધી દરેક પ્રકારની હિંસાનો ત્યાગ કરવો પડે છે; અપ્રમાદી રહીને અસત્યનો ત્યાગ કરી હંમેશાં હિતકર અને સત્ય વચન જ બોલવું પડે છે; દાતણ જેવી ચીજ પણ ખીજાએ અણુદીધી લઈ શકાતી નથી; નિર્દોષ અને ખપે તેવાં ખાનપાન ભિક્ષા કરીને માગી લાવવાં પડે છે; ઉગ્ર એવું બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રત ધારણ કરવું પડે છે; ધનધાન્ય અને નોકર-ચાકરના પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો પડે છે; બધા આરંભોનો ત્યાગ કરી, નિર્મળતા કેળવવી પડે છે; ચારે પ્રકારના આહારનો રાત્રે ત્યાગ કરવો પડે છે; એક પણ દાણાનો સંચય કરી શકતો નથી; તથા ભૂખ, તરસ, ટાઢ, તડકો, ડાંસમચ્છર, ખીજના આક્રોશ; ખૂંચે તેવી પથારી, અણીવાળા દાલનો સંચારો, સ્નાનાદિ શારીરિક સંસ્કારોનો ત્યાગ, તાડન, તર્જન, વધ, અંધ, ભિક્ષાચર્યા, યાચના અને અલાભ વગેરે કષ્ટો અને દુઃખો સહન કરવાં પડે છે. [૨૪-૩૨]

“હે પુત્ર! તું તો સુખમાં ઝિછરેલો છે, સુકુમાર છે, અને હંમેશાં સુમાર્ગિત રહેવાની ટેવવાળો છે. તારાથી એ અધું કેમ સહન થશે? વળી તું કામભોગોના રસનો ભોગી છે; તારાથી મોટા મુનિને મુશ્કેલ એવું ધોર બ્રહ્મચર્ય વ્રત કેમ કરીને પળાશે? કબૂતરની જેમ રોજનું ધાન રોજ મેળવી લેવાની (કાપોતી) વૃત્તિ અને વાળ ચૂંટાવવા વગેરે નિયમો તારાથી કેમ અમલમાં મુકાશે? શ્રમણપણું સ્વીકારીને તો જીવતાં લગી, વિસામો લીધા વિના ગુણોના મહાસમુદ્રરૂપ સંયમ માટે પ્રયત્ન કર્યા કરવો પડે છે. તે સંયમધર્મ ક્ષોઢાના ભારે વજનવાળા ભારાની જેમ જીંચકવો મુશ્કેલ છે; આકાશગંગાના પ્રવાહ અને ગંગાના સામા પૂરની પેઠે દુસ્તર છે; સમુદ્રની પેઠે પાર કરવો અશક્ય છે તથા રેતીના કોળિયા જેવો સ્વાદરહિત છે. તપ કરવું એ તરવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું છે. ચારિત્ર પાળવું એ સર્પની પેઠે નિશ્ચલ દષ્ટિ^૧ રાખવા જેવું છે, ક્ષોઢાના જવ ચાવવા જેવું છે, સળગતી અગ્નિની શિખાને પીવા જેવું છે, પવનનો કોથળો ભરવા જેવું છે, ત્રાજવામાં મેરુ પર્વત તોળવા જેવું છે તથા સમુદ્રને હાથથી તરવા જેવું છે. તરુણાવસ્થામાં, નબળા શરીરે તથા વૃત્તિઓ શમતાં પહેલાં તું તે ચારિત્ર કેમ કરીને પાળી શકીશ? માટે હે પુત્ર, હમણાં તો તું રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના માનુષી કામભોગો ભોગવ; અને ભુક્તભોગી થયા બાદ સંયમનો સ્વીકાર કરજે.” [૩૩-૪૩]

૧. સાપ બીજાં પ્રાણીની પેઠે આંખ મીંચી શકતો નથી.

આ સાંભળી મૃગાપુત્રે માતાપિતાને કહ્યું :

“હે માતાપિતા! તમે જે કહો છો તે ખરું છે. જેને સંસારસુખની હથ્થુ લાલસા છે, તેને માટે સંયમધર્મનું પાલન સાથે જ મુશ્કેલ છે. પરંતુ જેને આ લોકમાં તૃષ્ણા રહી નથી, તેને માટે તે મુશ્કેલ નથી. વળી તમે વર્ણુવ્યાં તેના કરતાં પણ અનેકગણાં ભયંકર દુઃખો અને શારીરિક તથા માનસિક વેદનાઓ મેં આ સંસારમાં (પૂર્વે) સહન કર્યાં છે. નરક વગેરે હીન યોનિઓમાં અહીંના કરતાં પણ અનંતગણાં વધારે ટાહ, તડકા અને ખીજાં દુઃખો મેં સહન કર્યાં છે. તે દુર્ગતિઓ વખતે હું ભટ્ટીઓમાં રંધાયો છું. કરવતથી કપાયો છું. ઊંચે ટિંગાયો છું, ખેંચાયો છું, પિલાયો છું તથા ફાડી ખવાયો છું; કાળી તલવારો, ભલ્લ્યાણો અને તીક્ષ્ણ શ્લોહદંડોથી છેદાયો-ભેદાયો છું; રોઝ વગેરેની પેઠે, પરોણા અને નેતરના માર સાથે હંકાયો છું;^૧ હરણુની પેઠે, પક્ષીની પેઠે અને માછલાંની પેઠે ફાંદાઓમાં અને જળોમાં અંધાયો, ઝંધાયો તથા પકડાયો છું; સુતાર જેમ ઝાડને વહેરે, છોલે અને ચીરે, તેમ વહેરાયો—ચિરાયો છું; તથા લુહાર જેમ શ્લોઠાને તપાવે અને ટીપે તેમ ટિપાયો છું. આમ મનુષ્યલોકમાં દેખાય છે તેના કરતાં અનંતગુણુ દુઃખવાળી ભક્ષંકર વેદનાઓ તે તે ગતિઓમાં મેં ભોગવી છે અને નિર્મંપમાત્ર શાંતિ કે સુખ વિના તેમને નિરંતર સહન કરી

૧. ‘રોઝ વગેરેની પેઠે’ એનો અર્થ ‘રોઝ વગેરેની યોનિઓમાં જન્મીને’ એવો પણ લઈ શકાય. અલબત્ત, મૂળમાં તેા નરકલોકમાં પડેલાં દુઃખોનું જ વર્ણન છે.

છે. તો પછી સંયમધર્મ પાળવામાં પડનારાં દુઃખો સહેતાં મને શું થવાનું છે?”^૧ [૪૩-૭૪]

આ સાંભળી મૃગાપુત્રનાં માતાપિતાએ કહ્યું :

“જે તારો આવો દહ સંકલ્પ છે, તો તું સુખે પ્રવ્રજ્યા લે. પરંતુ શ્રમણોને એક મહા દુઃખ છે; અને તે એ કે, કાંઈ દુઃખ કે મુશ્કેલી આવી પડે તો પણ તેમનાથી તેનો પ્રતિકાર કરી શકાતો નથી, પણ મૂગે મોંએ તેને સહન કરવી પડે છે. તે વ્યાજતમાં તારો નિશ્ચય શો છે તે અમને કહે (જેથી અમને શાંતિ થાય).” [૭૫]

જવાબમાં મૃગાપુત્ર કહ્યું :

“હે માતાપિતા ! તમારું કહેવું બરાબર છે. પણ અરણ્યમાં રહેતાં પશુઓ અને પંખીઓના દુઃખનો પ્રતિકાર કોણ કરે છે? જંગલમાં એકલા ફરનારા મૃગને રોગ થાય છે ત્યારે તેની દવા કોણ કરે છે? તેની ખબર કોણ પૂછે છે? તેને આહારપાણી કોણ લાવી આપે છે? એ તો જ્યારે રોગ મટે, ત્યારે જાતે ઊડીને પોતાની ચરવાની કે પાણી પીવાની જગાએ જાય, ત્યારે આહારપાણી પામે છે. તેવી રીતે હું પણ મૃગચારીપણે એકલો રહીશ, અનેક જગાએ ફરીશ તથા ફરીને જ આહાર મેળવીશ.” [૭૬-૭૭]

આ સાંભળી માતાપિતાએ સંતુષ્ટ થઈ તેને પ્રવ્રજ્યા લેવાની રજા આપી. પછી મૃગાપુત્ર, મહાનાગ જેમ કાંચળીને મમત્વ વિના છોડી દે, કે કોઈ માણસ કપડાંને લાગેલી ધૂળ

૧. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૨, પા. ૧૦૯.

ખંભેરી નાખે, તેમ વૈભવ, મિત્ર, સ્ત્રી-પુત્ર અને સગાં-સ્વજનનો ત્યાગ કર્યો; તથા પાંચ મહાવ્રતો, સમિતિઓ, ગુપ્તિઓ તથા આંતરબાહ્ય તપ—યુક્ત^૧ બની, મમત્વ, અહંકાર, સંગ અને બહાઈનો^૨ ત્યાગ કરી, લાલ-અલાલ, સુખ-દુઃખ, જીવિત-મરણ, નિંદા-પ્રશંસા તથા માન-અપમાન વગેરેમાં સમભાવ-વાળો બની, સર્વ પ્રકારના કષાયો,^૩ દંડો, શલ્યો, ભય, હાસ્ય અને શોકથી નિવૃત્ત થઈ, આકાંક્ષા અને બંધન વિનાનો થઈ વિચરવા લાગ્યો. તે આ લોકમાં બદ્ધ નહોતો; પરલોકમાં પણ બદ્ધ નહોતો તથા ખાવાનું મળે કે ન મળે તોપણ સમભાવયુક્ત રહેતો હતો. અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પ્રાપ્ત થતું કર્મબંધન તેણે રોક્યું હતું;^૪ તથા આધ્યાત્મિક ધ્યાન

૧. જુઓ પાન ૪૫, ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. મૂળ : 'ગારવ'. દીપિકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાને મળેલ રિક્ષિ, રસ અને સાતા (સુખશાન્તિ) એ ત્રણ બાબતનો ગર્વ.

૩. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ જેવી દુષ્ટ વૃત્તિઓ તે કષાયો; મન, વાણી અને કાયાની અસત્ પ્રવૃત્તિ તે દંડ (તેનાથી આત્મા દંડાતો હોવાથી); અને દંભ, ભોગની લાલસા અને સત્ય ઉપર અધ્ધાનો અભાવ અથવા અસત્યનો આગ્રહ એ ત્રણ શલ્યો. (શલ્ય-કાંટાની પેડે જ્યાં સુધી શરીર-મનમાં ભોંકાયેલાં હોય ત્યાં સુધી શરીર-મનને અસ્વસ્થ કરી દઈ, આત્માને કોઈ કાર્યમાં એકાગ્ર ન થવા દેતાં હોવાથી.)

૪. જૈનોને મતે પાપકર્મ કરતી વખતે આત્મામાં બહારથી કર્મરજ દાખલ થાય છે, અને પછી તે રજથી તે મલિન થાય છે. એટલે, તે તે પાપકર્મ તેમ જ તે કર્મરજની દાખલ થવાની ક્રિયાને 'આસ્રવ' કહેવામાં આવે છે.

અને આધ્યાત્મિક ક્રિયાઓથી તેણે ઉત્તમ શાંતિ અને શાસન^૨ પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. [૮૪-૯૩]

આ પ્રમાણે જ્ઞાન, દર્શન^૨, ચારિત્ર અને તપથી તથા શુદ્ધ ભાવનાઓથી આત્માને સારી રીતે વાસિત કરી, અને ઘણાં વર્ષ સુધી શ્રમણપણું પાળી, છેવટે તેણે માસિક અનશન (ઉપવાસ) કરી દેહત્યાગ કર્યો અને ઉત્તમોત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી. [૯૪]

જેવી રીતે મૃગાપુત્ર ઋષિ ભોગોમાં દોષબુદ્ધિથી નિવૃત્ત થયા, તેવી રીતે બુદ્ધિમાન પુરુષે ભોગોનું સ્વરૂપ વિચારી તેમાંથી નિવૃત્ત થવું; તથા તે મુનિનાં વચન, તપપ્રધાન ચારિત્ર, તથા ત્રિશ્લોકમાં પ્રખ્યાત એવી તેમની સિદ્ધિ પામ્યાની હકીકત બાણીને તથા ધન અને મમતાને મહા ભયાવહ સમજીને, ઉત્તમ સુખાવહ અને નિર્વાણગુણ પમાડનારી ધર્મરૂપી ધુરાને ધારણ કરવી, એમ હું કહું છું. [૯૩-૮]

૧. ધર્મજ્ઞાન.

૨. જૈન પરિભાષામાં જગતના પદાર્થોને યથાર્થ રૂપથી બાણવાની રુચિ તે દર્શન કહેવાય છે. જુઓ પા. ૭૬, નોં. ૨.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણુ નં. ૧. ટીકાકારના જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રાયસ્ત્રિંશ હેવોનું ખીલું નામ જ હોશુન્દક છે. જૈન પ્રક્રિયામાં હેવોના ઇંદ્ર વગેરે ૧૦ વર્ગો પાડેલા છે. ઇંદ્ર એ સ્વામી છે; ત્રાયસ્ત્રિંશ હેવો મંત્રી અથવા પુરોહિતનું કામ કરે છે, અને તેમને ઇંદ્ર પણ પૂજ્ય માને છે. આત્મરક્ષક હેવો શસ્ત્ર વડે રક્ષા કરે છે; લોકપાલ સરહદની રક્ષા કરે છે; અનીક હેવો સૈનિક કે સેનાધિપતિનું કામ કરે છે; આભિયોગ્ય હેવો દાસનું કામ કરે છે; કિલ્લિવધિક હેવો અંત્યજ જેવા છે ઇં. વધુ માટે જુઓ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' (વિદ્યાપીઠ) ૪-૪, પા. ૧૭૫.

ટિપ્પણુ નં. ૨. મૂળમાં જે નરક-વર્ણન છે, તે દ્વંકાવી નાખ્યું છે. પરંતુ ખીલ ધર્મોનાં નરકવર્ણનો સાથે તુલના કરવા માટે અહીં એટલું જણાવી લેવું યસ થશે કે, આ વર્ણનમાં વજ્રવાહુકા અને કદંબવાહુકા નામની નદીઓની પગ ચીરી નાખે તેવી રેતીના, વૈતરણી નદીનાં અસ્ત્રાની ધાર જેવાં તીક્ષ્ણ પાણીનો, અસિપત્ર વનનાં તરવારની ધારવાળાં પાનનો, કાંટાવાળા જંચા શાલ્મલીવૃક્ષનો તથા તપાવેલા રથોનો ઉલ્લેખ છે. એક જગાએ એમ પણ જણાવ્યું છે કે, 'મને રુધિર અને માંસ બહુ પ્રિય હતાં તેથી મને મારું જ માંસ તોડી તોડીને ખવરાવવામાં આવતું તથા જીકળતું લોહી, ચરળી કે ધાતુના રસ પાવામાં આવતા.'

અનાથતા

એક વખત મગધનો મહા ઐશ્વર્યશાળી રાજા શ્રેણિક^૧ મંડિકુક્ષિ નામના ચૈત્ય^૨ તરફ વિહારયાત્રાએ^૩ નીકળ્યો. તે ઉદ્યાન અનેક વૃક્ષો, લતાઓ, પુષ્પો અને પંખીઓથી

૧. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જેને ઝિંઝિસાર નામથી ઓળખવામાં આવ્યો છે તે રાજા. ગૌતમબુદ્ધ પ્રવ્રજ્યા લઈ ચાલી નીકળ્યા, ત્યારે આ ઝિંઝિસાર રાજાએ તેમની સુકુમાર કાંતિ જોઈ, એવી સુખોચિત અવસ્થામાં કંઠોર સાધુપણું સ્વીકારવા આપત ચર્ચા કરી હતી. તે આની સાથે સરખાવવા જેવી છે. જુઓ આ માળાનું 'સુત્તનિપાત' પા. ૮૭-૯.

૨. ટીકાકાર એનો અર્થ ઉદ્યાન લે છે. તથા મૂળમાં પણ પછીના શ્લોકમાં તેનો ઉદ્યાન તરીકે જ ઉલ્લેખ કરેલો છે. ઉપરાંત રાજા ત્યાં વિહારયાત્રાએ નીકળવાનો ઉલ્લેખ છે એટલે પણ એ જ અર્થ સુસંગત લાગે છે.

૩. કૌટિલ્ય જેને 'યાત્રાવિહાર' કહે છે તે. તેને બદલે અશોકે 'ધર્મયાત્રા' યોજી. (શિલા. ૮)

યુક્ત હોઈ, નંદનવન જેવું મનોરમ હતું. ત્યાં તેણે એક સુકુમાર સાધુને ઝાડ નીચે સમાધિમાં એકેલા જોયા. તેમની સુખોચિત નાની અવસ્થા તથા સુંદર આકૃતિ, અને છતાં મુનિવેશ દેખી, રાજાને અત્યંત કુતહલ થયું. તેથી તેણે તેમના ચરણમાં નમસ્કાર કરી, તેમની પ્રદક્ષિણા કરી; તથા અહુ દૂર નહિ તેમજ અહુ નજીક પણ નહિ એવી રીતે એસી, હાથ જોડી તેમને પૂછ્યું :

“હે આર્યા! તમારી અવસ્થા તરુણ છે, છતાં આ ભોગકાળમાં જ તમે શા કારણથી પ્રવ્રજિત થયા છો, તે કૃપા કરીને મને કહો. મને તે સાંભળવાની અહુ ઇચ્છા છે.”

[૧-૮]

મુનિએ કહ્યું : “હે મહારાજ! હું અનાથ છું; મારે કોઈ નાથ નથી; મારા ઉપર અનુકંપા રાખે તેવું કોઈ મને મળ્યું નહિ, તેથી હું સાધુ થયો છું.” [૯]

આ સાંભળી શ્રેણિક રાજા હસીને બોલ્યો :

“(ગુણ અને રૂપની) આટલી ઋદ્ધિ તમારી પાસે હોવા છતાં, કોઈ તમારો નાથ ન હોય એમ કેમ અને? ભલે, હું તમારો નાથ થાઉં છું. હવે સર્ગાસંબંધીથી યુક્ત થઈ તમે ઉત્તમ એવા માનુષિક કામભોગો ભોગવો; કારણકે મનુષ્યપણું અહુ દુર્લભ છે.” [૧૦-૧]

આ સાંભળી મુનિએ કહ્યું : “હે રાજા! તું પોતે જ અનાથ છે; તો પછી ખીજનો નાથ શી રીતે થવાનો હતો?” [૧૨]

પોતે કોઈ દિવસ નહિ સાંભળેલું એવું તેનું વચન સાંભળી, નવાઈ પામી શ્રેણિક રાજા બોલ્યો : “મારે

ધોડાઓ છે, હાથીઓ છે, મનુષ્યો છે, નગરો છે, અંત:પુર છે. આજ્ઞા છે, તથા ઐશ્વર્ય છે. આમ સર્વ કામો પૂરા પાડનારી ઉત્તમ સંપદા મારી પાસે હોવા છતાં હું અનાથ કેમ કરીને કહેવાઉં? હે ભગવન્! તમે ખોટું ખોલો છો!” [૧૩-૫]

મુનિએ કહ્યું: “હે રાજા! તું ‘અનાથ’ શબ્દનો અર્થ જાણતો નથી, કે તેનું મૂળ જાણતો નથી. માણસ કેમ કરીને અનાથ કહેવાય, તથા હું શા માટે સાધુ થયો, તે હું તને કહી સંભળાવું છું; તે તું સાંભળ. [૧૬-૭]

“સુપ્રસિદ્ધ કૌશાંબી^૧ નગરીમાં પુષ્કળ સંપત્તિવાળો મારો પિતા રહે છે. પહેલી વયમાં જ મને આકરી આંખની વેદના શરૂ થઈ, તથા મારા આખા શરીરે અતિશય દાહ ઊપડ્યો. શત્રુએ કોષે ભરાઈ શરીરના મર્મસ્થાનમાં ભોંકેલું તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર જેમ પીડા કરે, તેવી મારી આંખની વેદના હતી; તેમજ મારા અરડામાં, હૃદયમાં અને માથામાં ઘૌર તથા વજ્ર જેવી કઠોર પીડા થતી હતી. [૧૮-૨૧]

“મારા ઉપચાર માટે વિદ્યા અને મંત્રથી ચિકિત્સા કરનારા, મંત્ર અને જડીબુટ્ટીના પ્રયોગોમાં કુશળ, વૈદ્ય-શાસ્ત્રમાં વિશારદ અને વિદ્વાન એવા વૈદ્યાચાર્યો ખોલાવવામાં આવ્યા. તેમણે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહેલી અને ચાર વ્યૂહોવાળી^૨

૧. અલ્હાબાદથી ૨૦ ગાઉ દૂર આવેલું આજનું કોસમ. પ્રાચીન કાળમાં વત્સોની રાજધાની. વધુ માટે જુઓ આ માળાનું ‘ધર્મકથાઓ’ પુસ્તક, પા. ૨૬૦, નો. ૬.

૨. રોગ, રોગનો હેતુ, આરોગ્ય અને ઔષધ એ ચિકિત્સા-શાસ્ત્રના ચાર વ્યૂહ છે.

મારી ચિકિત્સા કરી, પણ તેઓ મને તે દુઃખમાંથી મુક્ત કરી શક્યા નહિ. એ મારી અનાથતા છે. [૨૨-૩]

“મારે માટે મારો પિતા પોતાનું અધું ધન આપી દેવા તૈયાર હતો, પરંતુ મને દુઃખમુક્ત કરી શક્યો નહિ — એ મારી અનાથતા છે. પુત્રશોકથી વ્યાકુળ એવી મારી માતા પણ મને દુઃખમાંથી મુક્ત કરી શકી નહિ — એ મારી અનાથતા છે. મારા મોટા અને નાના ભાઈઓ તથા મારી મોટી અને નાની અહેનો પણ મને દુઃખમાંથી મુક્ત કરી શક્યાં નહિ — એ મારી અનાથતા છે. મારામાં અનુરાગવાળી તથા મને જ અનુસરનારી મારી સ્ત્રી ખાનપાન, સ્નાન, ગંધમાલ્ય અને વિક્ષેપનનો ત્યાગ કરી, અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે મારી પાસે જ બેસી રહેતી, એક ક્ષણ પણ મારાથી અળગી થતી નહોતી; છતાં તે પણ મારા દુઃખમાંથી મને મુક્ત કરી શકી નહિ — એ મારી અનાથતા છે. [૨૪-૩૦]

“ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે, અંત વિનાના આ સંસારમાં વારંવાર આવી વેદનાઓ અવશપણે ભોગવ્યા કરવી એ અહુ આકરું છે. માટે હું જો આ વિપુલ વેદનાથી એક વાર પણ છૂટો થાઉં, તો તરત અધાનો ત્યાગ કરી પ્રવ્રજ્યા લઉં અને જન્મમરણના સંસારચક્રમાંથી મુક્તિ સાધું. આ વિચાર કરતો હું રાત્રે સૂઈ ગયો અને સવારે ઊઠ્યો ત્યાં તો મારી અધી વેદના દૂર થઈ ગઈ. તેથી ગઈ કાલે સવારે જ મારાં સર્ગાંવહાલાંની અનુજ્ઞાથી હું સાધુ થયો છું. હવે હું અનાથ મટી, મારો તેમજ ખીબાં પણ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનો નાથ થયો છું.

એમ મને લાગે છે. કારણકે, આપણાં પોતાનાં સુખ અને દુઃખનો આપણો આત્મા જ કર્તા છે; તેમ જ સારે માર્ગે જનારો આપણો આત્મા જ આપણો મિત્ર છે અને ખોટા માર્ગે જનારો આપણો આત્મા જ આપણો શત્રુ છે. આપણી પોતાની વૈતરણી નદી તથા નરકનું ઘોર શાલ્મલી વૃક્ષ^૧ પણ આપણો જ આત્મા છે તથા કામદુગ્ધા ગાય અને સ્વર્ગનું નંદનવન પણ આપણો જ આત્મા છે.” [૩૧-૭]

આ પ્રમાણે તે ઉચ્ચ સંયમશીલ મહામુનિએ વિસ્તારથી કહેલો ઉપદેશ સાંભળી, રાજા શ્રેણિકે સંતુષ્ટ થઈ અંજલિ જોડીને કહ્યું : હૈ મહર્ષિ! તમે અનાથપણું યરાચર કહી સંભળાવ્યું. હૈ મુનિ! તમારો મનુષ્યજન્મ સદ્ગુણ છે; તમે તેના વડે સારામાં સારો લાભ મેળવ્યો છે. તમે જ સાચા સનાથ છો તથા સખાંધવ છો; કારણકે, તમે જિનોત્તમના માર્ગમાં સ્થિત છો. હૈ સંયત! તમે હવે સર્વ અનાથોના તથા સર્વ ભૂતોના પણ નાથ છો. હૈ મહાભાગ! હું તમારી ક્ષમા માગું છું. મેં તમારા ધ્યાનનો ભંગ કર્યો તથા તમને ભોગો તરફ ખેંચવા પ્રયત્ન કર્યો, તેની મને ક્ષમા આપો! [૫૪-૭]

રાજાઓમાં સિંહરૂપ તે રાજા આ પ્રમાણે અનગારોમાં સિંહરૂપ તે મુનિની પરમ ભક્તિથી સ્તુતિ કરીને અંતઃપુર, પરિવ્રજન, અને બંધુઓ સાથે વિમલ ચિત્તથી ધર્મમાં અનુરક્ત થયો અને રોમાંચિત થઈ, તેમની પ્રદક્ષિણા કરી, તથા માથા વડે અભિવંદન કરી, સાંથી પાછો ફર્યો. [૫૮-૬૦]

૧. જુઓ પા. ૧૦૯, ટિ. ૨.

૨

પ્રસંગવશાત એક બીજી પણ અનાથતા અહીં વર્ણવવામાં આવે છે.^૧

કેટલાક કાયર પુરુષો નિર્ગ્રંથ ધર્મનો લાભ પામીને પણ એસી પડે છે. પ્રવ્રજ્યા લીધા છતાં પ્રમાદને કારણે મહાવ્રતોને અચર્ય ન પાળતા અને આત્માને નિગ્રહમાં ન રાખતા તે લોકો રસોમાં લંપટ રહે છે. તેથી તેમનું અંધન મૂળથી છેદાતું નથી. [૩૮-૯]

તે લોકો ચાલવામાં, બોલવામાં, ભિક્ષા લેવામાં, વસ્તુઓ લેવામૂકવામાં અને મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવામાં^૨ જરા પણ સાવધ નથી રહેતા. ઘણા વખતથી મુંડ થવા છતાં તેમનાં વ્રતો અસ્થિર હોય છે તથા તેઓ તપ અને નિયમથી બ્રજ થયેલા હોય છે. તેવા લોકો લાંબા કાળ સુધી આત્માને કલ્પેશ આપવા છતાં ધીર પુરુષોના માર્ગનું અનુસરણ કરી, સંસારનો પાર પામી શકતા નથી. [૪૦-૧]

ઉત્તમ જિનોના માર્ગની વિરાધના કરીને તે સ્વચ્છંદી કુશીલ સાધુઓ સામુદ્રિકશાસ્ત્ર,^૩ સ્વમ્વિદ્યા,

૧. ૩૮થી ૫૩ સુધીના વચમાં આવતા આ શ્લોકો મૂળ અધ્યયનના પ્રસંગમાં જુદા પડી આવે છે. તે શ્લોકો બૂલા નથી પરંતુ પ્રકરણની સંકલ્પનામાં ૩૮ માં શ્લોકમાં આવતા અનાથતા શબ્દને કારણે ઉમેરી લેવાયેલા છે, એમ જરૂર કહી શકાય. તેથી તેમને અનુવાદમાં જુદા વિભાગ તરીકે જ આપ્યા છે.

૨. સમિતિઓનું વર્ણન છે. જુઓ પા. ૪૬, ટિં ૩.

૩. સ્ત્રીપુરુષનાં શારીરિક સિદ્ધનો ઉપરથી શુભાશુભ લાંબવાની વિદ્યા.

નિમિત્તશાસ્ત્ર,^૧ મંત્રતંત્ર^૨ અને ઇંદ્રજ્વળ^૩ વગેરે પાપમાર્ગીથી આજીવિકા ચલાવે છે; અગ્નિની પેઠે સર્વભક્ષી થઈને પોતાને માટે ખાસ ખરીદાયેલો કે નોતરાથી નિયત થયેલો^૪ એવો કોઈ પણ પ્રકારનો દોષિત આહારેય છોડતા નથી; તથા આમ કુરરીની^૫ પેઠે ભોગ અને રસમાં આસક્ત થઈ, શોક કરતા આ લોકમાં પણ પરિતોષ પામે છે અને અહીંથી ચ્યવીને પણ સંસારમાં જ રખજ્યા કરે છે. [૪૫, ૪૭, ૫૦]

એવા માણસો પોલી મૂઠી જેવા અસાર છે; છાપ વિનાના ખોટા સિક્કા જેવા કિંમત વિનાના છે; અને વૈદ્ય-મણિની પેઠે ચળકતા કાચ જેવા નકામા છે. જ્ઞાનીઓમાં તેમની કશી કિંમત નથી. તેઓ માત્ર જીવિકા માટે ઋષિનાં ચિહ્નો ધારણ કરીને ફરે છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેઓ કુશીલ અને અસંયત હોય છે. [૪૨-૩]

૧. ધરતીકંપ, ઉલ્કાપાત, ધૂમકેતુનું દર્શન વગેરે નિમિત્તો ઉપરથી શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા.

૨. મૂળમાં 'કૌતૂહલ' શબ્દ છે. એટલે કે, પુત્રાદિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે રનાન, હોમ, ઔષધ વગેરે બતાવવાં તે.

૩. મૂળમાં 'કુહ્લેટવિદ્યા' શબ્દ છે.

૪. જૈન સાધુ અચાનક જઈને શહસ્થને ઘેર જાલો રહે અને ત્યાંથી જે વધ્યુંઘટ્યું મળે તેનાથી નિર્વાહ ચલાવે, એવો વિધિ છે. પોતાને નિમિત્તે તૈયાર થયેલો કે આણેલો આહાર સ્વીકારવાનો તેને નિષેધ છે. કારણ કે, તેથી તે હિંસાદિ પાપનો ભાગી થાય છે.

૫. જુઓ ૧૪-૪૬, પા. ૮૨, ત્યાં કુરર છે. 'તે જેમ માંસની લાલચથી જળમાં બંધાઈ પારધીના હાથમાં તરફડે છે તેમ.'

જેવી રીતે પીઘેલું કાળકૂટ^૧ વિષ માણસને હણે છે, તથા ખોટી રીતે પકડેલું શસ્ત્ર પકડનારનું જ ઘાતક નીવડે છે, તેવી રીતે વિષયભોગ ત્યાગ્યા વિનાનો ધર્મ, વશમાં ન આવેલા વેતાલની માફક, નુકસાનકારક જ નીવડે છે. ગળું કાપનાર શત્રુ પણ જેવું નુકસાન નથી કરતો, તેવું નુકસાન તે દુરાચારી લોકો પોતે જાતે પોતાની દુરાત્મતાથી કરે છે. તે માણસોનો નમ્ર વેશ (એટલે કે, સાધુપણું) વ્યર્થ છે; તે માણસો અગત્યની આપતોમાં જ અવળા ચાલે છે; તે લોકોનો આ લોક પણ સિદ્ધ નથી થતો કે પરલોક પણ સિદ્ધ નથી થતો. દુઃશીલ અને હંમેશાં દુઃઅપૂર્ણ એવા તે લોકો એક અંધારામાંથી બીજા અંધારામાં આથડયા કરે છે; તથા અંતે નરક તથા તિર્યચ્ચોનિરૂપી દુર્ગતિને પામે છે. દયાવિહોણા તે અસાધુઓ મૃત્યુ સમયે ઘણો પસ્તાવો કરે છે, પરંતુ તે વખતે કોઈ તેમનું શરણ થતું નથી. [૪૫-૯]

માટે ભુદ્ધિમાન પુરુષ જ્ઞાનગુણથી યુક્ત, ચતુર્થ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષના તથ્યબોધને લગતું, અને સારી રીતે કહેવાયલું મહાશાસ્ત્ર જેવું આ અનુશાસન સાંભળીને, કૃશીલોના માર્ગને છોડી, મહાનિર્ગ્રંથોને માર્ગે જ ચાલે. ચારિત્ર અને આચારના ગુણોથી યુક્ત થઈને ઉત્તમ સંયમ પાળનારો અને કર્મોનો નાશ કરી નિરાસ્રવ થયેલો પુરુષ જ વિપુલ, ઉત્તમ અને ધ્રુવ પદને પામે છે. [૫૧-૨]

૧. ૧૬, ૧૩માં (પાન ૮૯) 'તાલપુટ' હતું.

સમુદ્રપાલ

ચંપાનગરીમાં ભગવાન મહાવીરનો શિષ્ય પાલિત નામે શ્રાવક વાણિયો રહેતો હતો. તે જૈન સિદ્ધાંતમાં બહુ કુશળ હતો. એક વખત વહાણુવડું ખેડતો ખેડતો તે શ્રાવક પિહુંડર નામે નગરમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં રહી વેપાર કરતાં કરતાં ત્યાંના કોઈ વાણિયાએ તેને પોતાની દીકરી પરણાવી. વખત જતાં તે સગર્ભા થઈ, ત્યારે તે વાણિયો તેને લઈ પોતાને દેશ પાછો ફર્યો. [૧-૩]

૧. ચંપા : અંગદેશની રાજધાની. નાગપુરથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલું આજનું ચંપાનાલા. વધુ માટે જુઓ આ માળાનું 'ધર્મકથાઓ,' પુસ્તક, પા. ૧૭૫-૬. ખૌહ્મગ્રંથોમાં રાજગૃહ જે ભાગ ભજવે છે, તે જૈનગ્રંથોમાં ચંપા ભોગવે છે. એ વસ્તુ, જિભિસાર પછી તેના પુત્ર અન્નતશત્રુનો રાજ્યકાળ સૂચવે છે.

૨. પિહુંડ અહમદેશનું કોઈ બંદર હોય એવી કલ્પના કરી શકાય.

રસ્તામાં, અધવચ સમુદ્રમાં જ, પાલિતની સ્ત્રીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેનો જન્મ સમુદ્રમાં થયો હોવાથી તેનું નામ સમુદ્રપાલ રાખવામાં આવ્યું. થોડા વખત બાદ પાલિત શ્રાવક, ક્ષેમકુશળ, કુટુંબ સાથે ચંપામાં પોતાને ઘેર પહોંચ્યો. [૪-૫]

પાલિતનો પુત્ર ધીમે ધીમે મોટો થવા લાગ્યો. ક્રમે ક્રમે તે બોતેર^૧ કળામાં પારંગત થયો, અને તેના પિતાએ તેને રૂપિણી નામની રૂપવાન કન્યા સાથે પરણાવ્યો. વ્યવહારકુશળ, સુરૂપ અને પ્રિયદર્શી^૨ એવો સમુદ્રપાલ પોતાની સ્ત્રી સાથે પોતાના રમ્ય મહેલમાં દોગુન્દક^૨ દેવની પેઠે કીડા કરતો વખત વિતાવવા લાગ્યો. [૭]

એક વખત તે પોતાના મહેલના ઝરખામાં બેઠો હતો. ત્યાંથી તેણે મોતની સજા પામેલા અને તેને યોગ્ય વેશ પહેરેલા એક માણસને વધભૂમિ તરફ લઈ જવાતો જોયો. તેને જોઈ સમુદ્રપાલને વિચાર આવ્યો કે, અશુભ કર્મનું કેવું દુષ્ટ પરિણામ આવે છે? [૮-૯]

એ ઉપરથી વિચાર કરતાં કરતાં તે પોતાની રોજની ચર્ચાથી ભય પામ્યો અને સમજ્યો કે, દુર્લભ એવા મનુષ્યજીવન દરમ્યાન, જ્યાં સુધી શરીર છે ત્યાં સુધી બુદ્ધિમાને મોક્ષ માટે જ ઉદ્ભવવંત થવું જોઈએ. આમ વિચારી, તેણે મહાકલ્પેશરૂપ સંગનો અને ભયાવહ એવા સર્વ

૧. ૭૨ કળાના સુવિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું 'ધર્મકથાઓ,' પુસ્તક, પા. ૧૯૩ ઠં.

૨. જુઓ પાન ૧૦૯, ટિ. ૧.

પ્રકારના મોહનો ત્યાગ કરી, સંયમધર્મનું અનુશીલન કરવાને અર્થે માતાપિતાની અનુજ્ઞાથી પ્રવ્રજ્યા લીધી અને વ્રત તથા શીલનું પાલન યત્નપૂર્વક કરવા માંડ્યું. [૧૦-૧]

તેણે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ મહાવ્રતો ધારણ કર્યાં અને જિને કહેલા ધર્મ અનુસાર સર્વ પાપપ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી, તથા બધાં ભૂતો તરફ અનુકંપાયુક્ત થઈ, ક્ષમાયુક્ત, સંયત, બ્રહ્મચારી અને જિતેન્દ્રિય બની વિચરવા માંડ્યું. [૧૨-૩]

તે મુનિ પોતાનું બળાબળ જાણી, વખતોવખત રાષ્ટ્રમાં ધર્મોનુસાર વિહાર^૧ કરતો. તે વખતે સિંહની પેઠે તે શબ્દાદિના ભયથી ડરતો નહિ; દુઃખકર વચન સાંભળીને અસત્ય કે અસભ્ય બોલતો નહિ; પ્રિય કે અપ્રિય, પૂજા કે નિંદા કશાની આકાંક્ષા રાખતો નહિ; દેવ, મનુષ્ય કે પશુએ કરેલા અવશેષ ઉપદ્રવો, સંગ્રામને મોખરે ઊભેલા ઉત્તમ હાથીની જેમ, ચલિત થયા વિના કે ભય પામ્યા વિના સહન કરતો; ટાઢ-તડકો, ડાંસ-મચ્છર તથા અનેક જાતના રોગોની વેદના, ઊંહકાર પણ કર્યા વિના અને પહેલાં પોતે કરેલાં કર્મોનું ફળ ભોગવાઈ જાય છે એમ માની, સહન કરતો; રાગ, દ્વેષ અને મોહનો ત્યાગ કરી, સતત જાગ્રત રહેતો; ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગે પણ મેરુની જેમ અકંપિત રહી આત્માને વશ રાખતો તથા મનુષ્યોના અનેક જાતના

૧. 'સાધુ ચલતા ભલા' એ ન્યાયે એક ઠેકાણે સ્થિર વાસ કરવાની સાધુને મનાઈ છે. તેનું એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે વિચરવું તેને 'વિહાર' કહે છે.

અભિપ્રાયોનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રકાશમાં લાવતો. તે દયાળુ મુનિ શ્લોકોના સંસર્ગ અને ટાપટીપ વિનાનાં તથા જીવજંતુ રહિત સ્થળોમાં જ રહેતો; તથા પૂર્વના યશસ્વી ઋષિઓએ સહન કરેલાં સહુ સંકટો અને ઉપદ્રવો સમભાવથી સહન કરતો. [૧૪-૯,૨૨]

આમ, સ્તુતિ-નિંદા રતિ-અરતિ વગેરેને સમાન રીતે સહન કરી, સંસારના સંસર્ગ વિનાનો, આત્મહિતપરાયણ, મુક્તિનાં મુખ્ય સર્વ સાધનોથી યુક્ત, શોકરહિત, અહંકાર વિનાનો અને અપરિશ્રદ્ધી એવો તે મુનિ પરમાર્થ સાધવાના ઉપાયોરૂપી જ પ્રવૃત્તિ કરતો વિચરતો હતો. તે જ્ઞાનયુક્ત મહર્ષિ ઉત્તમોત્તમ ધર્મનો સંચય કરી આકાશમાં સૂર્ય શોભે તેમ શોભતો હતો. [૨૦-૧,૨૩]

આમ કરતાં કરતાં પુણ્યપાપરૂપી દ્વંદ્વનો નાશ કરી, સર્વ પ્રકારે નિર્ક્ષેપ અને વિપ્રમુક્ત અનેશ્લો તે સમુદ્રપાલ, સંસારના મહાપ્રવાહને સમુદ્રની પેઠે તરીને, જેમાંથી પુનરાગમન નથી એવી દશાને પામ્યો. [૨૪]

રથનેમિ

શૌર્યપુર^૧ નામે નગરમાં વાસુદેવ, સમુદ્રવિજય વગેરે દશ દશાહ^૨ ભાઈઓ રહેતા હતા. સૌથી નાના વસુદેવને રોહિણી અને દેવકી નામની બે રાણીઓ^૩ હતી તથા તે દરેકથી તેમને અનુક્રમે રામ અને કેશવ નામના બે પુત્ર થયા હતા. સૌથી મોટા સમુદ્રવિજયને શિવા નામની રાણીથી

૧. ૨૨ માં તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિનું જન્મસ્થાન. શિકોહાખાદથી ૭ કોશ ઉપર જમના નદીને કાંઠે આવેલું છે. જોકે, આ અધ્યયનનો પ્રસંગ દ્વારિકામાં ખન્યો છે, તે ૨૧-૩ વગેરે શ્લોકો ઉપરથી જણાય છે. જુઓ પા, ૧૨૩, નોંધ ૪.

૨. દશાહોં યદુના વંશમાંથી ઊતરી આવેલા યાદવો જ હતાં. વંશાવળી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨, પા. ૧૩૦.

૩. દીકાકાર જણાવે છે કે, ખરી રીતે વસુદેવને ૭૨૦૦૦ રાણીઓ હતી. પરંતુ અહીં બેની જ જરૂર હોવાથી બેનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

અરિષ્ટનેમિ નામનો પુત્ર થયો હતો.^૧ એ અરિષ્ટનેમિ સર્વ શુભ લક્ષણ અને ચિહ્નોથી યુક્ત હતા. તેમનો આંધો, આકૃતિ અને સ્વર સર્વોત્તમ હતાં;^૨ તેમનો વર્ણ શ્યામ હતો તથા પેટ માછલીના આકારનું હતું. [૧-૬]

અરિષ્ટનેમિ ઉમરે આવતાં કેશવે^૩ તેમને માટે ઉગ્રસેન^૪ પાસે તેની કન્યા, રાજમતીનું^૫ માથું ક્યું. તે રાજમતી સુશીલ, દેખાવડી, સર્વલક્ષણસંપન્ન તથા વીજળી જેવી દેદીપ્યમાન હતી. [૬-૭]

૧. અરિષ્ટનેમિને રથનેમિ નામનો મોટો ભાઈ હતો, તે વાત આગળ આવશે.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૧૨૬.

૩. કેશવ અને રામ એટલે કૃષ્ણ અને બલભદ્ર. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં કૃષ્ણનો મહિમા જ વધારે છે. પરંતુ જૈન ગ્રંથોમાં તે જુહારથ કૃષ્ણ કરતાં તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિનો પ્રભાવાતિશય બતાવવા જુદા જુદા અનેક પ્રસંગો આપેલ છે.

૪. કંસનો પિતા. કંસને મારી કૃષ્ણે તેને મથુરાની ગાદી પાછી આપી. તે અને દેવક અને ભાઈ થાય. દેવકી દેવકની પુત્રી હતી. બ્રાહ્મણ અને જૈન બંને માન્યતા પ્રમાણે કૃષ્ણે કંસને મારી નાખ્યો હોવાથી (કંસના સાળા,—બીજી માન્યતા પ્રમાણે—સસરા) જરાસંધે મથુરા ઉપર હુમલા કરવા માંડ્યા; તેથી કૃષ્ણે ત્યાંથી ભાગીને પશ્ચિમ સમુદ્રને કિનારે દ્વારિકા વસાવી અને બધાને ત્યાં આણ્યા.

૫. હરિવંશ તથા વિષ્ણુપુરાણમાં ઉગ્રસેનની કન્યાનું નામ સુતનું આપ્યું છે. અહીં પણ ૩૭ માં શ્લોકમાં રાજમતી માટે રથનેમિએ 'સુતનું' સંબોધન વાપર્યું છે, તે કદાચ તેનું બીજું નામ હોવાને કારણે પણ હોય.

ઉગ્રસેને કેશવનું માગું કપૂલ રાખ્યું. પછી, અરિષ્ટનેમિને અધી ઔપધિઓથી સ્નાન કરાવી, કૌતુક અને મંગળ^૧થી યુક્ત કરી, વસ્ત્રાભૂષણથી વિભૂષિત કરી તથા વાસુદેવના મોટા ગંધહસ્તી^૨ ઉપર ખેસાડી અધા વિવાહમંડપ તરફ ચાલ્યા. [૮-૧૩]

ત્યાં જતાં અરિષ્ટનેમિએ, વાડામાં અને પાંજરામાં પૂરેલાં અને ભયથી કંપતાં પ્રાણીઓ જોયાં. તેમને જોઈ, તેમણે પોતાના સારથિને^૩ પૂછ્યું: આ અધાં પ્રાણીઓને શા માટે આમ પૂરવામાં આવ્યાં છે? સારથિએ જવાબ આપ્યો: તમારા વિવાહોત્સવમાં આવેલાં માણસોના ભોજન માટે. [૧૪-૭]

આ સાંભળી જીવો પ્રત્યે દયાવૃત્તિ રાખનાર અરિષ્ટનેમિનું દિલ દુભાયું. તેમણે વિચાર કર્યો કે મારા વિવાહ નિમિત્તે આ અધા જીવો હણાય, તો તે મારે માટે પરલોકમાં કલ્યાણરૂપ નહિ થાય. [૧૮-૯]

પછી તેમણે પોતાનાં આભૂષણો ઉતારી (પોતાને ચેતવ્યા બદલ) સારથિને આપી દીધાં. તથા આગળ વધવાને બદલે તે ઘેર જ પાછા ફર્યાં. પછી સંસારનો ત્યાગ કરવાની પ્રવૃત્તિથી

૧. રાત્રે કુસ્વપ્નાદિક આવ્યાં હોય તેમના નિવારણ અર્થે તેમજ શુભ શુકનને અર્થે કરાતા વિધિ.

૨. ઉત્તમ જાતિનો હાથી. તેના ગંધમાત્રથી સામાન્ય હાથીઓ ભાગી જાય છે.

૩. ૧૦મા શ્લોકમાં હાથીએ ખેસીને જવાની વાત છે. પછીના શ્લોકોમાં જાણે રથમાં બેઠા હોય તેવા ઉલ્લેખ છે.

શિયિકામાં બેસી^૨, તે રૈવતક^૨ પર્વત તરફ ચાલ્યા. ત્યાં રિવાળ મુળ્ય (ભાતી તીર્થ) કરનો) નિષ્કમણોત્સવ કરવા સર્વ સામગ્રી સાથે આવેલા દેવો અને હજારો મનુષ્યોથી વીંટળાયેલા વૃષ્ણિપુંગવ અરિષ્ટનેમિએ દીક્ષા લીધી^૩ અને પોતાને હાથે પાંચ મૂડી ભરીને પોતાના કોમળ અને વાંકડિયા કેશો ઉખાડી નાખ્યા.^૪ તે વખતે વાસુદેવે પ્રસન્ન થઈ તેમને કહ્યું : હે દમશ્વર! તું તારા ઇચ્છિત મનોરથને સત્વર પામ; તથા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, ક્ષમા અને નિર્દોષતા દ્વારા પોતાની ઉન્નતિ કર. ત્યાર બાદ રામ, કેશવ તથા ખીજા બધા અરિષ્ટનેમિને વંદન કરી, દ્વારિકા પાછા ફર્યા. [૨૦-૭]

૧. અરિષ્ટનેમિ પેલાં પ્રાણીઓ જોઈને પાછા ફર્યા, ત્યારે તેમનાં માતાપિતાએ તેમને ઘણા ઘણા સમજાવ્યા. પણ તે લક્ષ કરવા કપૂલ ન થયા. માત્ર તે એક વર્ષ વધુ ઘેર રહેવા કપૂલ થયા. તે વર્ષ પૂરું થયા બાદ તેમણે રૈવતક પર્વત ઉપર જઈને દીક્ષા લીધી, એટલું સમજી લેવાનું છે.

૨. કાકિયાવાડનો ગિરનાર એ જ રૈવતક. તેના ઉપર ઘણું જૈન મંદિરો છે માથે પોતાના શિશુપાલવધમાં (સર્ગ ૪) રૈવતકનું વર્ણન કર્યું છે.

૩. તે વખતે ચિત્રા નક્ષત્ર હતું. શ્રીમહાવીરભગવાનના જીવનના નિર્વાણ સિવાયના મુખ્ય પાંચ બનાવો જેમ ઉત્તરાદાહગુની નક્ષત્રમાં થયા હતા, તેમ અરિષ્ટનેમિનાં જર્ણ, જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણ ચિત્રા નક્ષત્રમાં થયાં હતાં.

૪. જૈન સાધુઓ વાળ કપાવવાને બદલે હાથથી ઉખાડી નાખે છે. તે ક્રિયાને લોચ કહે છે.

અરિષ્ટનેમિની પ્રવ્રણ્યાની વાત સાંભળીને રાજકન્યા રાજમતી હાસ્ય અને આનંદથી રહિત થઈ ગઈ.^૧ તેણે વિચાર્યું કે, 'તેમણે મારો ત્યાગ કર્યો; મારા જીવતરને ઘિક્કાર છે. મારે પણ હવે પ્રવ્રણ્યા લેવી એ જ શ્રેયસ્કર છે.' [૨૮-૯]

આમ વિચારી તેણે પણ કૂચડી અને કાંસકીથી સળેલા કૃશાનો લોચ કર્યો. તેને પણ વાસુદેવે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું : હું કન્યે ! તું પણ આ ઘોર સંસારસાગરમાંથી જલદીથી તરી જા. તેની પાસે ત્યાં તેનાં ઘણાં સ્વજન-પરિજનોએ પણ પ્રવ્રણ્યા લીધી.^૨ [૩૦-૨].

૧. રાજમતીના એ શોકપ્રસંગ ઉપર સંઘણુપુત્ર વિક્રમે નેમિદ્વૃત કાવ્ય લખ્યું છે. તેમાંના દરેક શ્લોકની ચોથી લીટી કાલિદાસના મેઘદૂતમાંથી લીધી છે.

૨. ટીકામાં આપેલી કથામાં કેટલીક વધુ વિગતો જણાવેલી છે, તે અહીંથી આગળ વધતા પહેલાં જાણી લેવી ઠીક થશે. અરિષ્ટનેમિએ પોતાનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી રાજમતી પણ ખિન્ન થઈ ગઈ અને અરિષ્ટનેમિનું જ ધ્યાન કરવા લાગી. અરિષ્ટનેમિના મોટા ભાઈ રથનેમિ તેના ઉપર મોહિત થયા હતા. અરિષ્ટનેમિ સાથે રાજમતીનું લગ્ન બંધ રહેલું એટલે તેણે રાજમતીને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. પણ રાજમતીએ તેને ચોખ્ખું જણાવી દીધું કે, હું મનથી તો અરિષ્ટનેમિને જ પરણી ચૂકી છું; અને પ્રવ્રણ્યા લેવાની છું. છતાં રથનેમિએ ન માન્યું ત્યારે રાજમતીએ એક વખત તેને સાનમાં લાવવા પોતાનું ઓકેલું દૂધ પી જવાનું કહ્યું. ત્યારે રથનેમિએ કહ્યું કે, ઓકેલી વસ્તુ ફૂટરું જ ચાટે; માણસ થઈને હું તારું ઓકેલું કેમ કરીને ચાટું ?

હવે, રાજમતી રૈવતક પર્વત ઉપર જતી હતી તે વખતે^૧ મુશળધાર વરસાદ વરસવાથી ભીંજાઈને તે એક અંધારી ગુફામાં પેશી ગઈ. ત્યાં પોતાનાં ભીનાં વસ્ત્રો શરીર ઉપરથી ઉતારી તેણે પહોળાં કર્યાં. અરિષ્ટનેમિનો મોટો ભાઈ રથનેમિ પ્રવ્રજિત થઈ તે ગુફામાં જ ધ્યાન કરતો હતો. રાજમતીને એકાંતમાં વસ્ત્રરહિત દશામાં જોતાં તેનું મન ચલિત થયું. એટલામાં રાજમતીએ પણ તેને દેખ્યો. તેને જોઈ, ભયગ્રસ્ત રાજમતી છાતી ઉપર હાથ ઢાંકી, કંપતી નીચે બેસી ગઈ. રથનેમિએ તેને કહ્યું : હે સુરૂપે ! હે ચારુભાષિણી ! હું રથનેમિ છું. હે સુતનુ ! તું મારો સ્વીકાર કર, તને કશી હરકત આવશે નહિ. આપણે ભોગ ભોગવીએ. મનુષ્યપણું દુર્લભ છે. ભુક્તભોગી થઈને ફરી પાછાં આપણે જિનમાર્ગનું આચરણ કરીશું. [૩૨-૮]

સાધનાનો ઉત્સાહ જોના ભાગી ગયેસો છે એવા તથા વાસનાથી હારેલા રથનેમિનું આવું કહેવું સાંભળી, હિંમત હારી જવાને બદલે પોતાની જાત, કુલ અને શીલ સાચવતી રાજમતીએ પોતા ઉપર કાબૂ રાખીને તેને કહ્યું : ‘ ભક્ષેને તું

ત્યારે રાજમતીએ તેને કહ્યું કે, તો પછી તારા ભાઈએ આકેશી મને મેળવવા તું શા માટે પ્રયત્ન કરે છે ?

ખીજ બાબત, દીક્ષા લીધા બાદ ચોપનમે દિવસે અરિષ્ટનેમિને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તે બખર બાણી, કૃષ્ણ, બળભદ્ર, રાજમતી વગેરે બધાં તેમનાં દર્શને ગયા. તેમનો ઉપદેશ સાંભળી રથનેમિ, રાજમતી વગેરે અનેક સ્ત્રીપુરુષોએ તેમની પાસેથી દીક્ષા લીધી.

૧. દીકાની કથા એમ જણાવે છે કે, “ એક વખત, અરિષ્ટનેમિનાં દર્શન કરવા રાજમતી રૈવતક પર્વત ઉપર જતી હતી ત્યારે . . . ”

રૂપમાં વૈશ્રમણ્ય જેવો હોય, કે લલિત વિલાસોમાં નલકુબર જેવો હોય,^૧ કે સાક્ષાત્ ધ્રુવ હોય, તો પણ હું તને ન ધર્યું. હે કામી! જીવતો રહીને તું વમેલી વસ્તુ પીવા ધર્યે છે તેના કરતાં તારું મરણ શ્રેય છે. તારા યશને ધિક્કાર છે ! હું ભોજરાજના^૨ કુળમાં જન્મી છું, અને તું અંધકવૃષ્ણિના^૩ કુળમાં જન્મેલો છે. આવાં ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલાં આપણે ગંધન સર્પ^૪ જેવાં રખે થઈએ ! જે જે સ્ત્રીને તું જીએ, તેના પ્રત્યે જો તું આવો ભાવ કરે, તો પવનથી કંપતા હઠ નામના વૃક્ષની પેડે તું અસ્થિરાત્મા બની જાય. પછી, લોકિની ગાયો ચરાવવા લઈ જનાર ગોવાળ તે ગાયનો, કે કોઈ ભાડૂત ભાડે આણેલી ચીજનો જેમ માલિક થઈ શકતો નથી, તેમ તું પણ શ્રમણપણાનો અધિકારી નહિ થઈ શકે. માટે તું સ્થિર થા અને સંયમમાં સ્થિત થા.^૫ [૩૯-૪૫]

૧. વૈશ્રમણ્ય એટલે કુબેર અને નલકુબર તે તેનો પુત્ર.

૨. મૂળમાં 'ભોજરાજ' છે. પરંતુ રથનેમિની બાબતમાં તેના દાદા અંધકવૃષ્ણિનું નામ રાજમતીએ લીધું છે, તેમ પોતાની બાબતમાં પણ પોતાના દાદા ભોજનું નામ લીધું હોય એમ બનવા ભ્રમ છે. ઉપરાંત સમુદ્રવિજય તેના બાપના નામથી જ ઓળખાતો, તેમ ઉચ્ચસેન પણ તેના બાપના નામથી જ ઓળખાતો હોય એમ બને. વિષ્ણુપુરાણમાં ઉચ્ચસેનના પુત્ર કંસને પણ ભોજરાજ કહ્યો છે. ભોગ લોકો માટે જીએ પા. ૮૬, ટિ. ૨.

૩. વંશાવળી માટે જીએ પા. ૧૩૦, ટિ. નં. ૨.

૪. સાપ જે પ્રકારના કહેવાય છે : ગંધન અને અગંધન. ગંધન સાપ પોતે ઓકેલું ઝેર પાછું ચૂસી લે છે, જ્યારે અગંધન મરી જાય તો પણ તેમ કરતો નથી.

૫. જીએ દશવૈકલિક ૨, ૭-૧૦.

તે સાધ્વીનું આવું વચન સાભળી, જેમ અંકુશથી હાથી વશ થાય, તેમ રથનેમિ ધર્મમાં સ્થિર થયો અને મરણુ પર્યંત જિતેન્દ્રિય અને દૃઢવ્રત થઈ શ્રમણુપણાન પાળવા લાગ્યો. વખત જતાં તે અને ઉગ્ર તપ આચરીને કેવળજ્ઞાની થયાં અને બધાં કર્મોના નાશ કરી, ઉત્તમોત્તમ શુદ્ધિ પામ્યાં. [૪૬-૯]

ટિપ્પણો

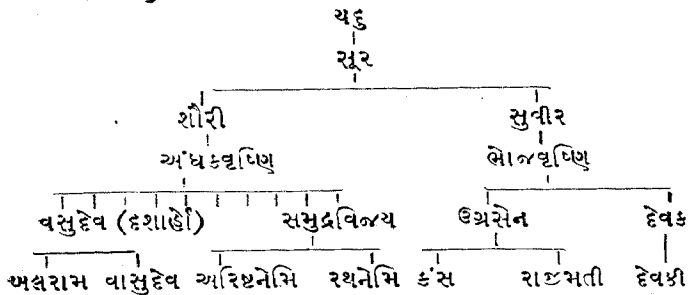
ટિપ્પણુ નં. ૧. મૂળમાં અરિષ્ટનેમિનું વર્ણન કરતાં તેમને સ્વસ્તિક, શંખ વગેરે એક હબ્લર ને આઠ ચિહ્નો ધારણુ કરનાર કહ્યા છે; તથા તેમના સાંધાને વજ્રઋષભનારાયસંહનન શબ્દથી વર્ણુવ્યા છે. શરીરનાં હાડકાં વગેરેના સાંધાના છ પ્રકાર ગણાવવામાં આવે છે. તેમાંનો એ પ્રથમ તથા સર્વોત્તમ છે. એમ કહેવાય છે કે, તેના ઉપરથી ઘોડા સાથે રથ ચાલ્યો જાય, તે પણુ તે સાંધો છટો ન પડે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જણુવ્યું છે કે, ઉત્તમ સંહનનવાણુ જેનું શરીર છે, તેનાથી જ ‘એકાગ્રચિંતાનિરોધ’ રૂપ ધ્યાન થઈ શકે છે.

બે હાડકાંના છેડા એક બીજાના ખાડામાં ગોઠવવામાં આવે, તે મર્કટબંધ અથવા નારાય કહેવાય. હવે તે પ્રકારના સાંધા ઉપર હાડનો પાટો આવે, તે તે ઋષભનારાય બંધ થાય. અને તે ત્રણુને વીધે એવો એક વજ્ર-ખીલો પરોવવામાં આવે, તે તે સાંધો અત્યંત મજબૂત થાય અને તે પૂરો વજ્રઋષભનારાયસંહનન થયો કહેવાય.

ખીલી વગર માત્ર ઋષભનારાય હોય તે ખીલો પ્રકાર; કેવળ મર્કટબંધ તે નારાય; એક બાજુ મર્કટબંધ અને બીજી બાજુ હાડ જ હોય તે અર્ધનારાય; વચ્ચે ખીલી જ હોય, છેડે ફક્ત હાડ હોય તે કીલિકા; અને બંને બાજુ હાડે હાડ અડી રહ્યાં હોય તે અસંપ્રાપ્તાસૃપાટિકાસંહનન કહેવાય.

અરિષ્ટનેમિની આકૃતિને મૂળમાં 'સમચતુરસ' સંસ્થાન શબ્દથી ઓળખાવી છે. શરીરનો આકાર તે સંસ્થાન કહેવાય. તેના છ પ્રકાર છે. સમચતુરસ : માણસને પર્યાકાસને ખેસાડો; પછી જે તેના બે ઠીંચણુ વચ્ચેનું અંતર, જમણા ખભા અને ડાબા ઠીંચણુ વચ્ચેનું અંતર, ડાબા ખભા અને જમણા ઠીંચણુ વચ્ચેનું અંતર, અને પલાંડીના મધ્ય પ્રદેશથી કપાળનું અંતર એ સરખાં હોય, અને સર્વ અંગ સુંદર હોય, તે તે સમચતુરસ સંસ્થાન કહેવાય. નાભિ ઉપર સંપૂર્ણ સુંદર અવયવ હોય અને હેડેના પ્રદેશમાં હીનાધિક હોય, તે તે ન્યગ્રોધપરિમંડળ સંસ્થાન કહેવાય. નાભિથી નીચે સંપૂર્ણ અવયવ હોય અને ઉપર હીનાધિક હોય, તે તે સાદ્રિ સંસ્થાન કહેવાય. હાથ, પગ, મસ્તક, ગ્રીવા સુલક્ષણુ હોય અને હૃદય, પેટ હીન હોય, તે તે કુબ્જ સંસ્થાન કહેવાય. હૃદય તથા પેટ સુલક્ષણુ હોય અને હાથ પગ, શીર, ગ્રીવા કુલક્ષણુ હોય, તે તે વામન કહેવાય. અને સર્વ અંગોપાંગ કુલક્ષણુ-હીનાધિક હોય, તે તે હુંડક સંસ્થાન કહેવાય.

ટિપ્પણુ નં. ૨.

નરાસંધની બહેન જીવયશા વેરે કંસ પરણ્યો હતો. વસુદેવને રોહિણીથી ખલ્લરામ અને દેવકીથી કૃષ્ણ થયા હતા. આઠણકુશામાં અધક અને વૃષ્ણુ એ બે ભાઈઓ જણાવ્યા છે; તથા નરાસંધને કંસનો સસરો જણાવ્યો છે.

કેશી-ગૌતમ સંવાદ

જિન તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ^૧ના વિદ્વા અને આચરણમાં પારગામી એવા કેશીકુમાર^૨ નામના મહાયશસ્ત્રી^૩ શ્રમણશિષ્ય હતા. તે એક વખત શિષ્યસમુદાય સાથે

૧. મહાવીર પહેલાં ૨૫૦ વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા ૨૩મા જૈન તીર્થંકર. તે ઈ. સ. પૂર્વે ૮૧૭માં બનારસના ઇક્ષ્વાકુવંશના રાજા અશ્વસેનને ત્યાં જન્મ્યા હતા, એવી પરંપરા છે. જુઓ આ માળાતું 'સંયમધર્મ', પુસ્તક પા. ૪૫-૮. તેમના પૂર્વભવોની લાંબી કથામાં સુવર્ણબાહુ રાજાના ભવની કથામાં કાલિદાસના નાટકમાંથી દુષ્યંત-શકુંતલા અને સખીઓના પ્રથમ મેળાપનો આખો પ્રસંગ શબ્દશઃ આપેલો છે.

૨. મૂળમાં વેસીકુમાર સમગે છે. કેટલાક 'કુમારશ્રમણ' પદને વિશેષણ તરીકે લઈ, 'કુવારી અવસ્થામાં શ્રમણ થનારા' એવો અર્થ લે છે.

૩. મૂળમાં 'અવધિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન યુક્ત' એતું વિશેષણ પણ છે. તેમના અર્થ માટે આગળ જુઓ પા. ૧૬૮, ટિ. નં. ૧.

એક ગામથી બીજે ગામ ફરતાફરતા શ્રાવસ્તી^૧ નગરીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ગામઅહાર, શુવળંતુ રહિત રહેવાનું તથા સૂવાનું સ્થાન જોઈને, તિંદુક નામના ઉદ્યાનમાં તેમણે ઉતારો કર્યો. [૧-૪]

તે જ અરસામાં, વર્ધમાન નામથી શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા જ્ઞનભગવાન (મહાવીર)ના મહાયશસ્ત્રી, જ્ઞાન અને ચારિત્રના પારગામી, તથા આર અંગોના^૨ જાણુકાર શિષ્ય ભગવાન ગૌતમ પણ, શિષ્યસમુદાય સાથે ફરતાફરતા તે જ નગરીમાં આવી પહોંચ્યા અને ગામ અહાર આવેલા કોટક ઉદ્યાનમાં ગ્રિતર્યા. [૫-૮]

મન, વચન અને કાયાનું દુષ્ટવૃત્તિમાંથી રક્ષણ કરતા તથા સમાધિયુક્ત એવા તે અને ત્યાં રહેતા હતા તે વખતે, અનેના શિષ્યસમુદાયમાં એવો વિકર્ક ઊભો થયો કે, 'વર્ધમાને ઉપદેશો પંચમહાવ્રતોવાળો આ ધર્મ કેવો, અને મહામુનિ પાર્શ્વે ઉપદેશો ચાર મહાવ્રતોવાળો^૩ આ ધર્મ કેવો? વળી, અચેલક, — વસ્ત્રરહિત રહેવાનો મહાવીરનો આચારવિધિ કેવો, અને આંતર તથા ઉત્તરીય વસ્ત્રો

૧. પ્રાચીન કોશલ દેશની રાજધાની. સાકેત અથવા અથોધ્યાથી ઉત્તર તરફ પચાસેક માઈલ દૂર રાપટી નદીના દક્ષિણ કિનારે આવેલાં સાહેતમાહેતનાં જાહેરને શ્રાવસ્તીનાં વર્તમાન અવશેષ ગણવામાં આવે છે. જુઓ આ માળાનું 'ધર્મકથાઓ' પુસ્તક પા. ૨૫૬.

૨. જૈન ધર્મના મૂળ પ્રસિદ્ધ ૧૨ ગ્રંથો. જુઓ આ માળાનું 'સંયમધર્મ,' પુસ્તક પા. ૧૦-૧.

૩. મૂળ : ચાતુર્યામિ. પાર્શ્વના પંચમાં બ્રહ્મચર્યવ્રતને અપરિગ્રહવ્રતમાં સમાવી, ચાર જ મહાવ્રતો ગણાવાતાં.

પહેરવાની છૂટવાળો પાર્શ્વનો આચારવિધિ કેવો? એક જ કાર્ય માટે પ્રવર્તેલા એ એમાં આવો તફાવત પડવાનું કારણ શું? [૯-૧૩]

શિષ્યોના મનનો આવો વિતર્ક જાણી, કેશી અને ગૌતમ બંનેએ પરસ્પર મળવાનો નિશ્ચય કર્યો. પાર્શ્વનાથની પરંપરાને (મહાવીર) પહેલાંની હોવાથી વડીલ જાણી, યોગ્યાયોગ્ય સમજનાર ગૌતમ પોતે તિંદુકવનમાં આવ્યા. કેશીકુમારે પણ તેમને આવેલા જાણી, તેમનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો, તથા નિર્જીવ અને નિર્દોષ એવાં પરાણ, દાલ વગેરે^૧ તેમને બેસવા માટે આપ્યાં. [૧૪-૭]

તે વખતે ખીજ સંપ્રદાયના પણ ઘણા સાધુઓ તથા ગૃહસ્થો કૌતુકથી ત્યાં ભેગા થયા. પછી, કેશીએ ગૌતમને કહ્યું : હે મહાભાગ! હું કાંઈક પૂછવા માગું છું. એટલે ગૌતમે જવાબ આપ્યો, 'હે ભદ્રન્તરે! આપની મરજી મુજબ પૂછો.'

ત્યારે કેશીએ પૂછ્યું : વર્ધમાન અને પાર્શ્વનાથ બંને એક જ કાર્ય માટે પ્રવર્તેલા હોવા છતાં, એકે ચાર વ્રત ઉપદેશ્યાં અને ખીજએ પાંચ ઉપદેશ્યાં, એનું કારણ શું? [૧૮-૨૪]

ગૌતમે જવાબ આપ્યો : પ્રજા વડે જ ધર્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરી શકાય છે. શરૂઆતના મુનિઓ 'ઋણુજડ' એટલે કે સરળ પણ જડ હતા; તેથી તેમને ધર્મ સમજવો મુશ્કેલ હતો. અને

૧. મૂળમાં, 'પરાણો અને પાંચમું દાલતૂણુ' એમ છે. શાળી, ત્રીહી, કોદરા અને રાણકનાં ચાર પરાણ છે; તે તથા દાલતૂણુ મળી 'તૂણુપંચક' કહેવાય છે.

૨. મૂળમાં, પૂજ્ય એવા અર્થનો 'ભ'તે' શબ્દ છે.

પાળવો સહેજો હતો; અને છેવટના મુનિઓ વક્તવ્ય હતા તેથી તેમને ધર્મ સમજવો સહેજો હતો, પરંતુ પાળવો મુશ્કેલ હતો. તેથી તે અને તે પાંચ મહાવ્રતો સ્પષ્ટ દર્શાવવાં પડ્યાં. પરંતુ, વચગાળાના^૧ મુનિઓ સરળ તેમજ બુદ્ધિમાન હતા. (તેથી તેમને અહ્યયર્થવ્રત સ્પષ્ટ જુદું ન પાડતાં ચાર વ્રતો કહ્યાં.) [૨૫-૭]

કેશીએ એ જવાબથી સંતુષ્ટ થઈ, વસ્ત્ર પહેરવા ન પહેરવા આગતના તે એના વિધાનમાં તક્ષવત પડવાનું કારણ પૂછ્યું.

એટલે ગૌતમે કહ્યું, ‘પોતાના વિશિષ્ટ જ્ઞાન વડે (જુદા જુદા સાધુઓનો અધિકાર) સમજીને અને તીર્થંકરોએ ધર્મનાં જુદાં જુદાં સાધન ફરમાવ્યાં છે. પારમાર્થિક^૨ રીતે તો જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ જ^૩ મોક્ષનાં સાચાં

૧. ‘શરૂઆતના’ એટલે પ્રથમ તીર્થંકરના વખતના; ‘છેવટના’ એટલે ૨૪મા તીર્થંકર મહાવીરના વખતના; ‘વચગાળાના’ એટલે બાકીના ૨૨ તીર્થંકરના સમયના.

૨. મૂળમાં ‘નિશ્ચયે’ શબ્દ છે. એક જ વસ્તુને લગતી જુદી જુદી વિચારસરણી ‘નય’ કહેવાય છે. તેના વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનય એવા ભેદ છે. વ્યવહારનય એટલે સ્થૂલગામી અને હપચારપ્રધાન વિચાર; તથા નિશ્ચયનય એટલે સૂક્ષ્મગામી અને તત્ત્વસ્પર્શી વિચાર. વધુ માટે જુઓ પા. ૧૭૪, ટિં ૮.

૩. એ ત્રણને જૈન પરિભાષામાં ‘રત્નત્રય’ કહે છે. તત્ત્વના ચતુર્થ વિવેકની અભિરુચિ તે ‘દર્શન’; પ્રમાણ વગેરેથી તત્ત્વોનું ચતુર્થ જ્ઞાન તે ‘જ્ઞાન’; અને જ્ઞાનપૂર્વક રાગદ્વેષાદિની નિવૃત્તિ થવાથી સ્વરૂપરમણ તે ‘ચારિત્ર’.

સાધનો છે; અને તે આગતમાં તો બંને તીર્થંકરો એકમત છે. આજ વેષ વગેરેનું પ્રયોજન તો એટલું જ છે કે, તેના વડે ક્ષોદાને ખચ પડે (કે આ સાધુ કયા પંથનો છે); તથા સાધુને પોતાને સંયમનિર્વાહમાં તે ઉપયોગી થાય; તેમજ (પોતે અમુક ધર્મનો છે એવું) તેને ભાન રહે.' [૩૧-૩]

એ સાંભળી કેશીએ કહ્યું, 'હે ગૌતમ તમારી પ્રજા સુંદર છે; મારા બંને સંશય દૂર થઈ ગયા. હવે હું જે બીજું કહું તેના ઉકેલ આપો.^૧ હે ગૌતમ! હજારો શત્રુઓની વચમાં તમે ઊભા છો અને તેઓ તમારા ઉપર હુમલો કરે છે. તેમને તમે શી રીતે જીત્યા? [૩૪-૫]

ગૌતમ : એકને જીતવાથી પાંચ જિતાયા; પાંચને જીતવાથી દસ જિતાયા; અને એ દસને જીતવાથી અઢાળ જિતાઈ ગયા. [૩૬]

કેશી : એ શત્રુઓ તે કયા ?

ગૌતમ : નહિ જિતાયેલો આત્મા એ એક શત્રુ છે. તેમાં ક્રોધ, માન, માયા અને ક્ષોભ એ ચાર ઉમેરતાં પાંચ થયા. અને તેમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો ઉમેરતાં દશ થયા. શાસ્ત્રમાં કહ્યા અનુસાર તે દશને જીતીને, હે મુનિ! હું અધા શત્રુઓની વચ્ચે નચિંત થઈ વિચરું છું. [૩૮]

૧. મૂળમાં તો અહીં પણ, 'હવે મારા બીજા સંશયનો જવાબ આપો' એમ છે. પરંતુ અહીંથી આગળ કેશી સિદ્ધાંતભેદ વિષે કેશી શંકા નથી પૂછતા; પરંતુ જૈન સિદ્ધાંતોને જ સમસ્યા કે કૂટની રીતે રજૂ કરે છે અને ગૌતમ તેનો ઉકેલ આપે છે. બહુ શ્રોતાવર્ગને એમ સૂચિત ન કરતા હોય કે, મૂળ સિદ્ધાંતોમાં બંને તીર્થંકરોમાં કેશી તક્ષવત નથી.

કેશી : જગતમાં અનેક પ્રાણીઓ પાશ વડે અંધારામાં છે. તમે તે પાશમાંથી કેવી રીતે છૂટ્યા ? [૪૧]

ગૌતમ : રાગદ્વેષરૂપી તીવ્ર પાશો અને ભયંકર એવા સ્નેહપાશોને શાસ્ત્રમાં જણાવેલા ઉપાયો વડે છેદીને હું હલકો થઈ વિચરું છું. [૪૩]

કેશી : ભયંકર ક્ષણવાળા એક ઝેરી વેલ છે. તેને તમે કેવી રીતે ઉખાડી નાખી ? [૪૫]

ગૌતમ : ભવતૃષ્ણારૂપી ભયંકર લતાને સર્વથા જડ-મૂળમાંથી ઉખેડી નાખી, તેનાં ઝેરી ક્ષણમાંથી છૂટી હું શાસ્ત્રાનુસાર વિચરું છું. [૪૮]

કેશી : ઘેર અને પ્રજ્વલિત અગ્નિઓ અધાં પ્રાણીઓને બાળે છે. તેમને તમે કેવી રીતે બુઝાવ્યા ? [૫૦]

ગૌતમ : કામ, ક્રોધ, માયા અને લોભરૂપી કષાયો એ અગ્નિ છે. જ્ઞાની-તીર્થંકરરૂપી મહામેધથી ઉત્પન્ન થયેલા, તેનાં વચનોરૂપી પ્રવાહમાંથી, શાસ્ત્રોપદેશ,^૧ શીલ અને તપરૂપી ઉત્તમ જળ લઈ, હું સતત તેમના ઉપર છાંટું છું. એમ શાસ્ત્રોપદેશરૂપી ધારાથી છાંટાયેલા અને ભેદાયેલા તે અગ્નિઓ મને બાળતા નથી. [૫૩]

કેશી : સાહસિક, ભયંકર, દુષ્ટ અને આમથી તેમ દોડતો આ અશ્વ તમને ઉન્નમર્ગે કેમ નથી લઈ જતો ? [૫૫]

ગૌતમ : મનરૂપી એ દુષ્ટ અશ્વને હું શાસ્ત્ર તથા ધર્મશિક્ષારૂપી લગામ વડે જતવંત (કંથક)^૨ ઘોડાની પેઠે બરાબર કબજે રાખું છું, તેથી તે માર્ગમાં જ રહે છે. [૫૮]

૧. છેવટે તે શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ આસજનોની વાણીરૂપ જ છે.

૨. જુઓ પા. ૫૫, નોં. ૬.

કેશી : કુમાર્ગોથી ભરેલા જગતમાં ધણાં પ્રાણીઓ ઉન્માર્ગે જઈ નાશ પામે છે. તમે વટેમાર્ગુ હોવા છતાં ઉન્માર્ગે જઈ કેમ નાશ નથી પામતા? [૬૦]

ગૌતમ : મોટા સિદ્ધાંતો એ ઉન્માર્ગો છે. તેમને હું જાણું છું. તેથી, જાને કહેલા ઉત્તમ માર્ગને જ વળગી રહી, હું નાશ નથી પામતો. [૬૩]

કેશી : મોટા જળપ્રવાહમાં તણાતાં પ્રાણીઓ માટે શરણુષ્પ, આધારુષ્પ અને પ્રતિષ્ઠાષ્પ દ્વીપ કયો? [૬૮]

ગૌતમ : જરા-મરણુષ્પી વેગથી ખેંચાતાં પ્રાણીઓ માટે ધર્મુષ્પી દ્વીપ ઉત્તમ શરણુષ્પ, આધારુષ્પ અને પ્રતિષ્ઠાષ્પ છે. [૬૮]

કેશી : મોટા પ્રવાહોવાળા સમુદ્રમાં આમતેમ તણાતી નાવડીમાં એકેલા તમે કેમ કરીને પાર ઊતરશો? [૭૦]

ગૌતમ : જે નાવડી છિદ્રવાળી હોય છે, તે પાર નથી જઈ શકતી; પરંતુ જે છિદ્રરહિત છે, તે જરૂર પાર જઈ શકે. શરીર એ નાવડી છે; જીવ એ નાવિક છે; અને સંસાર એ સમુદ્ર છે. તેને મહર્ષિઓ તરી જાય છે. [૭૩]

કેશી : આંધળા કરી નાખે એવા આ ઘેર અંધારામાં આ પ્રાણીઓ ભટકે છે; તેમને અજવાળું કોણ કરી આપશે? [૭૫]

ગૌતમ : જેનો સંસાર ક્ષીણ થયો છે એવા સર્વજ્ઞ જ્ઞાનુષ્પી સૂર્ય ઉદય પામ્યો છે. તે સર્વ દોષમાં પ્રાણીઓને અજવાળું કરી આપશે. [૭૮]

કેશી : દ્વિવિધ દુઃખોથી પીડાતાં પ્રાણીઓને ક્ષેમરૂપ, કલ્યાણરૂપ અને આધારરહિત એવું સ્થાન કયું? [૮૦]

ગૌતમ : લોકના અગ્ર ભાગ ઉપર આવેલું સિદ્ધિરૂપ સ્થાન નિર્વાણરૂપ છે, આધારહિત છે, ક્ષેમરૂપ છે તથા કલ્યાણરૂપ છે. સમગ્ર લોકમાં તે એક જ સ્થાન એવું છે, ન્યાં જરા, મૃત્યુ, વ્યાધિ અને વેદના નથી. તે સ્થાન છે ખરું; પરંતુ તે દુઃખે પામી શકાય તેવું છે. સંસારપ્રવાહને તરી ગયેલા મહર્ષિ મુનિઓ તે શાશ્વત નિવાસવાળા સ્થાનને પામીને ફરી શોક કરતા નથી. [૮૪]

કેશી : હે ગૌતમ! તમારી પ્રજા સુંદર છે; મારો સંશય દૂર થયો. હે સર્વ સંશયોનો પાર પામેલા, તથા સર્વ શાસ્ત્રજ્ઞાનના સમુદ્ર ગૌતમ! તમને નમસ્કાર હજી. [૮૫]

ત્યાર બાદ મહા પરાક્રમી કેશીએ મહાયશસ્વી ગૌતમને મસ્તકવડે વંદન કરી, પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના માર્ગ અનુસાર પાંચ મહાપ્રતવાળો ધર્મ શ્રદ્ધાપૂર્વક અંગીકાર કર્યો. [૮૭]

ત્યાર બાદ તે નગરીમાં કેશી અને ગૌતમનો નિત્ય સમાગમ થયાં કર્યો; અને તેને લીધે શાસ્ત્રજ્ઞાન અને ચારિત્રનો સારી પેઠે ઉત્કર્ષ થયો તથા મહાપ્રયોજનવાળી આત્મોનો અર્થનિર્ણય થયો. પ્રસન્ન થયેલો શ્રોતૃવર્ગ પણ સન્માર્ગે જવા ઉદ્ધમવાંત થયો.

અથા વડે સ્તુતિ કરાયેલા ભગવાન કેશી અને ગૌતમ પ્રસન્ન થાઓ! [૮૯]

૧. સમગ્ર લોકની ટોચ ઉપર આવેલું મુક્ત જીવોનું સ્થાન — સિદ્ધશિલા. જુઓ આગળ પા. ૨૫૦ ઇ, શ્લો. ૪૯-૬૬.

પ્રવચનમાતા

પાંચ સમિતિઓ અને ત્રણ ગુપ્તિઓ એ આઠને શાસ્ત્રની 'માતાઓ' (પ્રવચનમાતા) કહી છે. કારણ, બાર અંગગ્રંથોમાં^૧ આવેલા જિનના સમગ્ર ઉપદેશનો તે આઠમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.^૨ [૧-૩]

તેમનું સામાન્ય લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. કોઈ જંતુને કચેશ ન થાય તે માટે સાવધાનતા-પૂર્વક ચાલવું, તે ઈર્ષ્યાસમિતિ. ૨. સત્ય, હિતકારી, પરિમિત અને સંદેહ વિનાનું બોલવું તે ભાષાસમિતિ. ૩. જીવનયાત્રામાં

૧. જુઓ પા. ૧૩૨, નો. ૨.

૨. માં ધાતુનો અર્થ 'સમાવેશ થવો' એવો પણ થાય છે. તેથી આ લીટીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, પ્રવચન — એટલે કે ઉપદેશ અથવા શાસ્ત્રનો જે આઠમાં સમાવેશ થાય છે, તે 'પ્રવચનમાતા' કહેવાય.

આવશ્યક હોય એવાં નિર્દોષ સાધનો સાવધાનતાપૂર્વક મેળવવાં તે એષણાસમિતિ. ૪. વસ્તુમાત્રને જોઈ-તપાસીને લેવી-મૂકવી તે આદાન (નિક્ષેપ) સમિતિ. ૫. જ્યાં જંતુઓ ન હોય ત્યાં જોઈ-તપાસીને અનુપયોગી વસ્તુઓ નાંખવી તે ઉચ્ચારસમિતિ.

૧. વિવેકપૂર્વક શારીરિક વ્યાપારનું નિયમન કરવું તે કાયગુપ્તિ. ૨. વિવેકપૂર્વક વાણીનું નિયમન કરવું તે વાગ્યુપ્તિ. ૩. દુષ્ટ સંકલ્પનો ત્યાગ કરવો અને સારા સંકલ્પ સેવવા એ મનોગુપ્તિ. [૨]

તેમનું સવિશેષ વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે :

૧. ઈર્ષ્યાસમિતિ : સંયમી ભિક્ષુએ આલંબન, કાલ, માર્ગ અને યતના એ ચારે આગતોમાં દોષરહિત રહીને ચાલવાની ક્રિયા કરવી. આલંબન એટલે હેતુ અથવા પ્રયોજન : ભિક્ષુએ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ પ્રયોજનોને અર્થે ચાલવાની ક્રિયા કરવી. કાળ એટલે સમય : ભિક્ષુએ દિવસને વખતે જ જવું આવવું. માર્ગ એટલે રસ્તો : ભિક્ષુએ ઉન્નમર્ગ છોડીને સીધે માર્ગે જવું-આવવું. યતના એટલે પ્રયત્નના ચાર પ્રકાર છે : દ્રવ્યને લગતો, ક્ષેત્રને લગતો, કાળને લગતો અને ભાવને લગતો. આંખ વડે જોઈને ચાલવું તે પ્રથમ; યુગપ્રમાણ એટલે કે સાડા ત્રણ હાથ જેટલી જગા આગળથી જોતાજોતા ચાલવું તે બીજો; જેટલો વખત ચાલે તેટલો અધો જ વખત એ ત્રીજો; અને સાવધાન રહીને ચાલવું એ ચોથો પ્રયત્ન છે. ટૂંકમાં, ઇર્ષ્યાના વિષયોને, તેમજ પાંચે પ્રકારના^૧

૧. જુઓ આગળ પાન ૧૮૧, ૧૯-૨૩.

સ્વાધ્યાયને છોડીને પોતાના શરીર તરફ તથા ચાલવા તરફ ખ્યાલ રાખીને સંયમીએ ચાલવું. [૪-૮]

૨. ભાષાસમિતિ : બુદ્ધિમાન સંયમીએ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, ભય, વાચાલતા અને નિંદા એ આઠ બાબતોનો ત્યાગ કરી, યોગ્ય કાળે, દોષરહિત અને પરિમિત વાણી બોલવી. [૬-૧૦]

૩. એષણાસમિતિ : ભિક્ષુએ આહાર, વસ્ત્ર, રહેઠાણ વગેરે માગવામાં (એષણા), તપાસવામાં (ગવેષણા), લેવામાં (અહૈષણા) અને ભોગવવામાં (પરિભોગેષણા) દોષરહિત થવું. પ્રયત્નવાન સાધુએ માગતી વખતે તથા તપાસતી વખતે આપનારને લગતા સોળ^૧ તથા લેનારને લગતા સોળ^૨ દોષોનો ત્યાગ કરવો; લેતી વખતે તેને લગતા દશ દોષોનો ત્યાગ કરવો અને ભોગવતી વખતે તેને લગતા ચાર દોષોનો ત્યાગ કરવો.૩ [૧૧-૨]

૧. મૂળમાં : 'હૃગમહોષો.'

૨. મૂળમાં : 'ઉત્પાદનહોષો.'

૩. એ બધા દોષોના સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું 'શ્રોતશાસ્ત્ર' પુસ્તક પા. ૧૪૭. ઉદાહરણરૂપે જણાવીએ તો 'સાધુને હૃદયેશીને કરેલું', રાખી મૂકેલું કે આણેલું' અન્ન એ હૃગમહોષથી દોષિત કહેવાય. શુદ્ધસ્થનું કોઈ દ્વૃતકર્મ કરીને કે ભવિષ્ય ભાષીને કે વૈદું વગેરે કરીને મેળવેલું અન્ન એ ઉત્પાદનહોષથી દોષિત કહેવાય. શંકાચુક્ર કે અયોગ્ય અવસ્થાના દાતા પાસેથી લીધેલું કે સચિત્ત પદાર્થચુક્ર અન્ન એ લેવાના દોષથી દોષિત કહેવાય; અને દ્વંધ-ખાંડ વગેરે ભેળવીને સ્વાદુ કરીને ખાવું, પ્રમાણ બહાર ખાવું, કે આપનારની સ્તુતિનિંદા કરીને ખાવું; વગેરે ભોગવતી વખતના દોષથી દોષિત કહેવાય.

૪. આદાન (નિક્ષેપ) સમિતિ : ભિક્ષુએ સામાન્ય વ્યવહાર મુજબ^૧ કે કારણુવશાત^૨ ત્રહણુ કરેલી વસ્તુઓ લેતી કે મૂકતી વખતે તેમને આંખ વડે તપાસવી અને રજ્જેયણુ વડે સાફ કરવી. ચારગ્યાદ તેમને લેવી કે મૂકવી. [૧૩-૪]

૫. ઉચ્ચારસમિતિ : મળમૂત્ર, બળખો, લીંટ, શરીરનો મેલ, નિરુપયોગી આહાર તેમજ ખીજી વસ્તુઓ, (મરતી વખતે) પોતાનું શરીર તથા ખીજી તેવી ફેંકી દેવાની વસ્તુઓ, લોકોની અવરજવર ન હોય તથા કોઈની નજર પડે તેમ ન હોય તેવી જગાએ,^૩ કોઈને હરકત ન આવે તેવી જગાએ, ઊંચીનીચી નહિ તેવી સરખી જગાએ, ઘાસપાંદડાંથી ઠંકાયેલી ન હોય એવી જગાએ; થોડા વખત પહેલાં જ (અગ્નિ વગેરેથી) નિર્જીવ થયેલી જગાએ, મોકળાશવાળી જગાએ,^૪ ઊંડે સુધી નિર્જીવ હોય તેવી જગાએ,^૫ (ગામ વગેરેથી) બહુ નજીક ન હોય તેવી જગાએ, (ઉંદર વગેરેનાં) દર કે છિદ્ર ન હોય તેવી જગાએ તથા જીવજંતુ અને ખીજ વગેરેથી રહિત જગાએ ફેંકી આવવી. [૧૫-૮]

૧. મૂળ : 'ઓષોપદ્મિ'.

૨. મૂળ : 'ઓપત્રહિકોપદ્મિ.'

૩. અહીં મૂળમાં આ વિશેષણના જે ચાર પ્રકાર થઈ શકે તે દર્શાવતો જુદા આર્યા હંદમાં સ્લોક છે. જેમકે : અવરજવર ન હોય, તેમ નજરે પડે તેવું ન હોય; અવરજવર ન હોય પણ નજરે પડે તેવું હોય, ઇ. તે પછીનો ઉમેરો છે એ દેખીતું છે.

૪. ઓછામાં ઓછી એક હાથ.

૫. ઓછામાં ઓછી ચાર આંગળ.

હવે ગુપ્તિઓનું વર્ણન કરવામાં આવે છે :

મનોગુપ્તિ ચાર પ્રકારની છે. ચિંતવનના વિષયોના ચાર પ્રકારને અનુસરીને તે ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે :
સત્ય, મૃષા, સત્ય-મૃષા,^૧ ન-સત્યમૃષા.^૨ પ્રયત્નવાન ભિક્ષુએ પોતાના મનને ખીજનું અનિષ્ટ તાકવારૂપી 'સંરંભ'ના, ખીજને પરિતાપ આપવારૂપી 'સમારંભ'ના, અને ખીજની હિંસારૂપી 'આરંભ'ના ખ્યાલોથી પાછું વાળવું. [૧૯-૨૧]

વચ્ચેગુપ્તિ પણ તે જ પ્રમાણે ચાર પ્રકારની છે. પ્રયત્નવાન ભિક્ષુએ સંરંભ, સમારંભ વગેરેમાં પ્રવર્તતી વાણીને રોકવી. [૨૨-૩]

તે જ પ્રમાણે, પ્રયત્નવાન ભિક્ષુ ઊભા રહેતાં, ખેસતાં, આજોટતાં, ઝોળંગતાં, ચાલતાં તેમ જ પોતાની અન્ય ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ વખતે સંરંભ, સમારંભ વગેરેમાં પ્રવર્તતા પોતાના શરીરને રોકે. [૨૪-૫]

પાંચ સમિતિઓ સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ માટે છે; અને ગુપ્તિઓ સર્વ પ્રકારની અશુભ પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ માટે છે. જે મુનિ આ આઠ પ્રવચનમાતાઓને ભક્ષે પ્રકારે સેવે છે, તે પંડિત આ સમગ્ર સંસારમાંથી ઝટ મુક્ત થાય છે, એમ હું કહું છું. [૨૬-૭]

૧. જ્ઞેમકે, વનમાં ઘણા આંખા દેખીને કોઈ ચિંતવે કે, 'આ આંખાનું વન છે,' તો તે સત્ય પણ છે અને મૃષા પણ છે; કારણકે, તેમાં ખીજ વૃક્ષ કે લતા, તૃણ વગેરે પણ હોય.

૨. વ્યવહારનાં આદેશ, નિર્દેશ, સંબોધન વગેરેનાં વચનો, જ્ઞેવાં કે 'ઘડો લાવ,' 'હે દેવદત્ત!' ઇત્યાદિ, સત્યમિથ્યા બંને નથી.

૨૫

સાચો યજ્ઞ

બ્રાહ્મણ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો જ્યઘોષ નામનો મહાયશસ્વી બ્રાહ્મણ, સંસારથી ઉદ્દેગ પામી,^૧ મહાવ્રતરૂપી યજ્ઞ આચરનારો (જૈન) યતિ થયો. [૧]

ઇદ્રિયોના સમૂહનો નિગ્રહ કરનાર, તથા સન્માર્ગ પ્રવર્તેલો તે મહામુનિ, એક વાર ગામેગામ ફરતો ફરતો વારાણસી નગરીમાં આવી પહોંચ્યો, તથા ગામબહાર આવેલા એક મનોહર ઉદ્યાનમાં ઊતર્યો. [૨-૩]

૧. ટીકાકાર એવી કથા આપે છે કે, જ્યઘોષ તથા વિજ્યઘોષ બંને જોડકા ભાઈઓ હતા. જ્યઘોષે એક વખત નદીકિનારે આરડતા દેડકાને ગળતો સાપ જોયો. પાછળથી એક નોળિયે આવીને સાપને પકડ્યો. આ દેખી તેને વિચાર આવ્યો કે, સંસારમાં બળવાન નબળાને ખાય છે, અને મૃત્યુ સૌથી બળવાન હોઈ બધાંને ખાય છે; માટે ધર્મ જ બધાં દુઃખોમાંથી રક્ષણ કરી શકે તેમ છે. એમ માની તેણે પ્રવ્રજ્યા લીધી. આ વાત દ્વંકમાં નિરયાવલીસૂત્રમાં આવે છે. ત્યાં નોળિયાને બદલે 'કુશલ' છે.

તે અરસામાં તે નગરમાં વિજયઘોષ નામનો વેદવિત્ત બ્રાહ્મણ યજ્ઞ કરતો હતો. પેલા જયઘોષ મુનિ પોતાના મહિનાના ઉપવાસનું પારણું કરવા, વિજયઘોષના યજ્ઞમાં ભિક્ષા માગવા આવ્યા. તેમને આવેલા જોઈ વિજયઘોષે કહ્યું :

“હે ભિક્ષુ! હું તને ભિક્ષા આપવાનો નથી; માટે તું ખીજે જા! અહીં તો વેદવિત્ત, યજ્ઞાર્થી, જ્યોતિષાંગ જાણનારા, ધર્મના પારગામી, તથા પોતાનો અંતે ખીજનો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ એવા બ્રાહ્મણોને જ છ રસોથી યુક્ત? એવું આ ભોજન આપવાનું છે.” [૪-૮]

આ સાંભળી, તે મુમુક્ષુ^૨ મહામુનિએ સારું માહું લગાડ્યા વિના, તેના હિતને અર્થે^૩ તેને પૂછ્યું, ‘હે બ્રાહ્મણ, તું વેદોનું મુખ, યજ્ઞોનું મુખ, નક્ષત્રોનું મુખ, ધર્મોનું મુખ, કે પોતાનો તથા ખીજનો ઉદ્ધાર કરવા કોણ સમર્થ છે તે જાણે છે?’

એનો જવાબ ન આપી શકવાથી તે બ્રાહ્મણે આખી પરિષદ સહિત હાથ જોડી તે મહામુનિને જ તેનો ઉત્તર આપવાની વિનંતિ કરી. [૧૩-૫]

૧. મૂળ : ‘સર્વકામિકમ્’ - કામના કરવા લાયક સર્વ પદાર્થોવાળું.

૨. મૂળ : ‘ઉત્તમાર્થગવેષક.’

૩. મૂળમાં, ‘અન્નપાન કે નિર્વાહને અર્થે નહિ,’ એટલું વધારે છે.

મુનિએ કહ્યું, “વેદોનું મુખ અગ્નિહોત્ર છે; યજ્ઞાર્થી પુરુષ એ યજ્ઞોનું મુખ છે; નક્ષત્રોનું મુખ ચંદ્રમા છે અને ધર્મોનું મુખ કાશ્યપ (તીર્થંકર ઋષભદેવ) છે. જે પ્રમાણે ગ્રહો વગેરે ચંદ્રને વંદન અને નમસ્કાર કરતા, હાથ જોડી તેની પાસે ઊભા રહે છે, તે પ્રમાણે સઘળા ઉત્તમ પુરુષો તેમને નમન કરે છે.^૧ આ યજ્ઞવાદી બ્રાહ્મણો, કે જેમનું બ્રાહ્મણપણું (ન્યોતિષ વગેરે) વિવિધ (યજ્ઞ) વિદ્યાઓમાં આવી રહ્યું છે; જેઓનું અજ્ઞાન, રાખથી ઢંકાયેલા અગ્નિની જેમ, (વ્યર્થ) સ્વાધ્યાય અને તપથી ઢંકાઈ રહેલું છે, તથા જેઓ લોકમાં બ્રાહ્મણ કહેવાય છે અને અગ્નિની પેઠે પૂજાય છે, તેઓ સાચા બ્રાહ્મણો નથી. તેઓ પોતાનો કે બીજાનો ઉદ્ધાર કરી શકે તેમ નથી. અમે તો તેને જ બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ, જેને કુશળ પુરુષોએ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે : [૧૬-૯]

“આવેલામાં જે આસક્તિ નથી કરતો, અને જતાનો જે શોક નથી કરતો; આર્ય વચનમાં જે આનંદ પામે છે; ઓપીને તથા અગ્નિમાં નાખીને શુદ્ધ કરેલા સોના જેવો જે નિર્મળ છે; જે રાગદ્વેષ અને ભય વિનાનો છે; તપસ્વી છે; શરીરે કૃશ છે; ઇદ્રિયનિગ્રહી છે; જેનાં લોહી ને માંસ સુકાઈ ગયાં છે; જે સુવ્રતી છે તથા નિર્વાણ પામેલો છે; સ્થાવર-જંગમ

૧. ૧૭ માં ક્લોકનો અર્થ બહુ સંદિગ્ધ છે. શ્રીકાકાર ચંદ્ર અને ગ્રહોની ઉપમાવાળા ભાગનો દ્રશ્યપત્ની સાથે સંબંધ જોડી, ‘મણ્ડારિણો’ શબ્દથી ‘દેવો’ એવો અર્થ ગણી લે છે. દૂંઠમાં કંઈક પણ સંગત અર્થ ઉપભવવા માટે ખેંચાખેંચ અને ઉમેરા કરવા પડે છે.

પ્રાણોને બરાબર જાણી લઈ, જે ત્રણે પ્રકારે^૧ તેમની હિંસા નથી કરતો; ક્રોધથી, હાસ્યથી, શ્લોભથી, કે ભયથી જે અસલ્ય વચન નથી બોલતો; સચિત્ત કે અચિત્ત કોઈ પણ પદાર્થ — થોડો હો કે ઘણો પરંતુ — બીજાએ આપ્યા વિના જે નથી લેતો; મન, વચન અને કાયાથી દેવ, મનુષ્ય અને પશુઓને વિષયક મૈથુન જે નથી સેવતો; પાણીમાં કમળની પેડે જે કામલોગોથી અલિપ્ત રહે છે; જે અશ્લોચુપ છે; જે ભિક્ષાજીવી છે, ઘરબાર વિનાનો છે, નિષ્કિંચન છે, ગૃહસ્થોના સંસર્ગ વિનાનો છે તથા પૂર્વ સંબંધો ને બંધુઓનો ત્યાગ કરી, જે ફરી તેઓમાં આસક્તિ નથી રાખતો — તેને અમે બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ. [૨૦-૯]

“ પશુઓને (યજ્ઞમાં) બાંધવાં (અને હોમવાં) વગેરે યજ્ઞકર્મો તથા (તેવું વિધાન કરનારા બધા વેદો) પાપકર્મનાં કારણરૂપ હોઈ, દુરાચારી પુરુષને બચાવી શકતાં નથી. કારણકે, કર્મો જ જગતમાં બળવાન છે. માત્ર મૂંડાવાથી શ્રમણ થવાય નહિ; માત્ર ઊંકારથી બ્રાહ્મણ થવાય નહિ; માત્ર અરણ્યવાસથી મુનિ થવાય નહિ; અને માત્ર દાબનાં વસ્ત્રથી તાપસ થવાય નહિ. પરંતુ, સમતાથી શ્રમણ, બ્રહ્મચર્યથી બ્રાહ્મણ, જ્ઞાનથી મુનિ, અને તપથી તાપસ થવાય. કર્મથી જ માણસ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર થાય છે. જે ગુણો વડે માણસ સાચો સ્નાતક

૧. મન, વાણી અને કાયાથી; અથવા કરવા, કરાવવા કે અનુમતિ આપવાથી.

૨. મૂળ : ‘ મુહાજીવી ।

(આત્મણુ) થઈ શકે છે, તે ગુણો જ્ઞાની પુરુષોએ વર્ણવેલા છે. તે ગુણોવાળા તથા સર્વ કર્મોથી રહિત એવા પુરુષને અમે આત્મણુ કહીએ છીએ. એવા ગુણુવાળા શ્રેષ્ઠ આત્મણો જ પોતાનો કે ખીજનો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ છે.” [૩૦-૫]

આ પ્રકારે પોતાનો સંશય દૂર થયા બાદ, વિજયધોષ આત્મણે મહામુનિ જયધોષને ઓળખ્યા^૧; તથા સંતુષ્ટ થઈ, હાથ જોડી તેમને કહ્યું: ‘સાચું આત્મણુત્વ શું છે તે તમે મને યરાચર સમજાવ્યું; તમે જ સાચા યજ્ઞ કરનારા છો; તમે જ સાચા વેદવિત્ છો, તથા બ્યોતિપાંગને જાણનારા છો; તમે જ ધર્મનો પાર પામેલા છો; અને તમે જ ખીજનો તેમજ પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છો; માટે હે ભિક્ષુશ્રેષ્ઠ! તમે અમારા ઉપર કૃપા કરી આ ભિક્ષા ગ્રહણ કરો!’ [૩૧-૩]

એટલે જયધોષે કહ્યું, ‘હે આત્મણુ! મારે ભિક્ષાની જરૂર નથી; પરંતુ તું જલદી સંસારમાંથી નીકળી જા! ભયરૂપા ભમરીઓવાળા આ ઘોર સંસારસાગરમાં ભટક્યા ન કર! ભોગોમાં કર્મનું અંધન છે; જે અભોગી છે, તે અંધાતો નથી. ભોગી સંસારમાં ભમે છે અને અભોગી તેમાંથી મુક્ત થાય છે. માટીનો ભીનો ગોળો ભીંત ઉપર ચોટી જાય છે; પરંતુ વિરક્ત પુરુષો સૂકા ગોળાની પેઠે ચોટતા નથી.’ [૪૦-૩]

પછી જયધોષ મુનિ પાસે ઉત્તમ ધર્મ સાંભળીને વિજયધોષે પ્રવ્રજ્યા લીધી; અને તે અને સંયમ તથા

૧. સંજાનન્તો તયં તં તુ પાઠ પ્રમાણે. જુઓ નિર્યાવલી, પર૩.

તપ વડે પૂર્વકર્મોનો નાશ કરીને સર્વોત્તમ સિદ્ધિ પામ્યા,
એમ હું કહું છું. [૪૪-૫]^૧

૧. આ અધ્યયન પણ હેતુમાં ૧૨મા અધ્યયન જેવું જ છે. તેમજ આમાંના કેટલાક શ્લોકો પાલિ ત્રિપિટકમાંના શ્લોકોને મળતા આવે છે. જેમકે : ૧૬ = મહાવગ્ગ ૬,૩૫,૮; સુત્તનિપાત ૫૬૮-૯; મહાવસ્તુ ૩,૨૪૬,૭૯. ૧૭ = સુ.નિ. ૫૬૮. ૨૮ = સુ.નિ. ૬૨૮; ધમ્મપદ ૪૦૪ ઇં. ૩૧ = ધમ્મં ૨૬૪. ૩૩ = સુ.નિ. ૧૩૬.

સાધુની ચર્ચા

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહે છે : હવે હું તમને ચતિની દશવિધ ચર્ચા^૧ કહી સંભળાવું છે. સર્વ દુઃખોમાંથી મુક્ત કરનાર તે ચર્ચાને આચરીને અનેક નિર્ગ્થો સંસારસાગરને તરી ગયા છે.

૧. આવશ્યિકા : સ્વસ્થાનથી બહાર કોઈ આવશ્યક પ્રયોજનને અર્થે જ જવું તે. ૨. નૈષેધિકી : બહારથી સ્વસ્થાને આવ્યા બાદ, સમયોચિત કાર્યોમાં પ્રમાદ ન કરવો (કે કુપ્રવૃત્તિઓનો નિષેધ કરવો) તે. ૩. આપૃચ્છના : પોતાનું કામ કરવામાં પોતાનું ડહાપણ ન ડહોળતાં ગુરુને પૂછીને જ કામ કરવું તે. ૪. પ્રતિપૃચ્છના : ગુરુની આજ્ઞાનુસાર કામ શરૂ કરતાં વચ્ચે પોતાને માટે કે બીજાને

૧. મૂળ : 'સમાચારી.'

માટે કંઈ ખીજું કામ નીકળે, તો ગુરુને ફરી પૂછવું તે. ૧
૫. છંદના : પોતાનાં અન્નપાનાદિમાં ખીજા યતિને નિમંત્રણ
આપવું તે. ૬. ઇચ્છાકાર : ગુરુની આજ્ઞાનો ઇચ્છાપૂર્વક
(પુશીથી) અમલ કરવો તે. ૭. મિથ્યાકાર : થયેલા દોષો
માટે જાતને નિંદવી તે. ૮. તથાકાર : આત્મ કે વડીલની
આજ્ઞાને 'યથાર્થ છે' એમ કહી સ્વીકારવી તે. ૯. અબ્યુત્થાન :
ગુરુજનોની પૂજા, વિનય વગેરેમાં તત્પર રહેવું તે. ૧૦.
ઉપસંપદા : જ્ઞાનાદિ પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે ગુરુનું શરણ
સ્વીકારવું તે. [૧-૭]

બુદ્ધિમાન ભિક્ષુએ દિવસ તથા રાતના ચાર ચાર
ભાગ (પૌરુષી) પાડવા; તથા તે દરેકમાં તે તે કાળને
ઉચિત કાર્યો કરવાં. [૧૧,૧૭]

જેમકે, પહેલા ભાગ (પૌરુષી)^૩માં સ્વાધ્યાય, ખીજામાં
ધ્યાન, ત્રીજામાં ભિક્ષા અને ચોથામાં ફરી સ્વાધ્યાય. તે જ
પ્રમાણે રાત્રે પણ પહેલી પૌરુષીમાં સ્વાધ્યાય, ખીજામાં
ધ્યાન, ત્રીજામાં નિદ્રા અને ચોથીમાં ફરી સ્વાધ્યાય.
[૧૨,૧૮,૪૪]

૧. કેટલાક એવો અર્થ કરે છે કે, પોતાનું કે ખીજાનું કામ
કરતા પહેલાં રજ લેવી તે આપૃચ્છના; અને શરૂ કરતી વખતે
ફરી પૂછવું તે પ્રતિપૃચ્છના.

૨. મૂળમાં 'ઉત્તરગુણુ' શબ્દ છે. પંચમહાવ્રત એ ભિક્ષુના
મૂલગુણુ છે; તેમની અપેક્ષાએ સ્વાધ્યાય વગેરે ઉત્તરગુણુ છે.

૩. પૌરુષી એટલે દિવસ કે રાતનો ચોથો ભાગ. જુઓ
પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૧૫૬.

તેની વિશેષ વિગત આ પ્રમાણે છે :

પહેલી પૌરુષીમાં, સૂર્યોદય થયે, શરૂઆતમાં બે ઘડી સુધીમાં^૧ પોતાની વસ્તુઓ આરીકાઈથી તપાસી લેવી; અને તેમાં જીવજંતુ વગેરે હોય તે કાળજીથી દૂર કરવાં. [૮,૨૧]

પહેલાં મૂમતી^૨ તપાસી લેવી; પછી ગુચ્છો તપાસવો. ત્યાર બાદ ગુચ્છાને હાથમાં લઈ બીજાં વસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે તપાસવાં :

સ્થિરતાથી વસ્ત્રને ઝંચું પકડી, ઉતાવળ કર્યા વિના, પ્રથમ તો તેને અધી બાજુથી આંખ વડે તપાસી લેવું; (પછી જે જીવજંતુ દેખાય તેને અળગાં કાઢી) તેને હળવેથી ખંખેરવું અને પછી જીવજંતુને ગુચ્છાથી સાફ કરવાં. [૨૪]

તે અધું તપાસવાનું કામ પ્રમાદપૂર્વક કરે, તો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને જંગમ જીવોની હિંસા થાય; અને જે અરાબર કાળજીથી કરે, તો તેમનું રક્ષણ થાય. માટે અરસપરસ વાતચીત કરતાં, ગામઘોડની વાત કરતાં, કોઈને કશાનો નિયમ આપતાં, પાક આપતાં કે બીજા પાસેથી પાક લેતાં લેતાં તે ક્રિયા ન કરવી. [૨૬-૩૧]

તપાસતી વખતે વસ્ત્રને નચાવવું નહીં; તેમાં વળ કે ગડી જવા દેવી નહીં; તેના ભાગોને એક બીજા સાથે

૧. મૂળમાં તો ‘પહેલી પૌરુષીના પ્રથમ ચતુર્થાંશમાં’ છે. ૩૨ ઘડીનો દિવસ ગણીએ, તો દરેક પૌરુષી આઠ ઘડીની થાય; અને તેનો ચોથો ભાગ બે ઘડીનો થાય.

૨. જૈન મુનિઓ મોં ઉપર જે પટ્ટી બાંધે છે તે.

૩. લૂછવા-સાફ કરવા માટે વપરાતું બિન વગેરેનું વસ્ત્ર કે પીંછા.

ઘસાવા દેવા નહિ; તેને એકદમ ઊંચું - નીચું કરવું નહિ; વસ્ત્રના ત્રણ ભાગ કરી, તે દરેક ભાગને જોવો-ખંખેરવો - અને સાફ કરવો એમ ત્રણ પ્રકારે એટલે કે કુલ નવ વખત તેમ કરવું અને (આગળ-પાછળ એમ બે વાર મળીને) છ વાર ખંખેરવું. જોતી વખતે પણ હાથ ઉપર તેને પહોળું કરી, જીવજંતુ જોઈ શેવાં.^૧ [૨૫]

વસ્ત્રને વિપરીત રીતે એટલે કે ઉતાવળે ન તપાસી શેવું; વસ્ત્રને ચોળવું નહિ; એકદમ ઊંચું - નીચું કરવું નહિ; જોરથી ઝાટકવું નહિ; વગર તપાસ્યે સરકાવી ન દેવું; કે હાથડીંચણ ગમે તેમ રાખી ન તપાસવું. વસ્ત્રને મજબૂત પકડવું; તેને જમીન સાથે રગદોળાતું ન રાખવું; આખા વસ્ત્રને સામટું એક-નજરે જોઈ ન નાખવું; શરીર કે વસ્ત્રને ધુણાવવું નહિ; તેને તપાસવાની વિધિની મર્યાદા વિષે પ્રમાદ ન કરવો; કે તપાસતાં તપાસતાં કશાની શંકા ઊપજતાં આંગળીથી વેઢા ન ગણવા. ટૂંકમાં તે ક્રિયામાં ઓછાપણું, વધારેપડતાપણું, કે વિપરીત-પણું ન આવવા દેતાં, યોગ્ય રીતે તે ક્રિયા કરવી. [૨૬-૮]

આ પ્રમાણે બધો સાજ તપાસી લઈ, ગુરુને નમસ્કાર કરી, હાથ જોડી તેમને પૂછવું કે હવે હું શું કરું? જો તે કાંઈ સેવાયાકરી કરમાવે, તો તે ખેદરહિતપણે કરવી; અને નિયમ પ્રમાણે સ્વાધ્યાય કરવાનું જ કહે, તો તેમ કરવું. સ્વાધ્યાય એ સર્વ દુઃખમાંથી મુક્ત કરનાર વસ્તુ છે, એ બરાબર જાણવું. [૮,૧૦,૨૧]

૧. આ શ્લોક બહુ સંદિગ્ધ હોઈ તેના અર્થની ખાખતમાં બહુ મતભેદ છે.

ત્યારગાઠ પહેલી પૌરુષીનો ચોથો ભાગ આકી રહે, ત્યારે સ્વાધ્યાયના કાળનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના^૧ પાત્રો વગેરે તપાસી શેવાં. [૨૨]

પછી ત્રીજી પૌરુષીમાં નીચેનાં છમાંથી કોઈ કારણસર આહારપાણીની શોધમાં નીકળવું. ૧. ક્ષુધાદિ વેદનાની નિવૃત્તિને અર્થે; ૨. ગુરુ વગેરેની સેવાને અર્થે; ૩. (ભૂખે અંધારાં આવ્યા વિના) કાળજીથી ચાલી શકાય તે માટે; ૪. સંયમના નિવાંહને અર્થે; ૫. જીવન ટકાવવાને અર્થે અને ૬. ધર્મધ્યાન થઈ શકે તે માટે. [૩૨-૩]

નીચેનાં છ કારણોએ સાધુ કે સાધ્વી ભિક્ષા માગવા ન જાય, તે તેથી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થયું કહેવાય નહિ : ૧. ખીમારીને કારણે; ૨. કોઈ વિધને કારણે; ૩. બ્રહ્મચર્યા કે મન વાણી અને કાયાના નિયમનને અર્થે; પ્રાણીદયાને અર્થે; ૪. તપને કારણે; કે ૬. શરીરનો નાશ કરવા માટે. ૩ [૩૪-૫]

૧. આ પદના અર્થની બાબતમાં ઘણી શંકા છે. મૂળમાં, ‘અપહિક્ષમ્ કાલસ્સ’ એમ છે. કેટલાક તેનો એવો અર્થ કરે છે કે, ‘કાલને લગતા દોષોનું પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના.’ અહીં જ્યાં પોતે જ આખો વિધિ વિગતવાર ને ક્રમવાર વર્ણવવા બેઠા છે, ત્યાં ‘અમુક કર્યા વિના’ એવું વિધાન કરવાનો અવકાશ જ નથી.

૨. માર્ગમાં કે હવામાં અચાનક ઘણા જીવો આવી ગયા હોય તે કારણે

૩. કોઈ કારણસર ‘મારણાતિક સંલેખના’ — મરણપર્યંત ઉપવાસ સ્વીકાર્યા હોય, તે વખતે. જુઓ આ માળાનું ‘સંયમધર્મ’ પુસ્તક, પા. ૧૯૬.

ભિક્ષા લેવા જતા પહેલાં ભિક્ષુ પોતાનો અંગ્રે સાજ નજરથી તપાસી લે; અને પછી અર્ધા યોજનની અંદર જ ભિક્ષા માટે ફરે. [૩૬]

આહાર વગેરેથી પરવારી, પાત્ર વગેરે આઘાં મૂકી, ચોથી પૌરુષીમાં સર્વ પદાર્થો પ્રગટ કરનાર સ્વાધ્યાય કરે. [૩૭]

તે ચોથી પૌરુષીનો ચોથો ભાગ બાકી રહે, ત્યારે સ્વાધ્યાયનો કાળ પૂરો કરી, તથા ગુરુને વંદન કરી, પ્રથારી વગેરે તપાસવા માંડે, તથા મળમૂત્રની જગાએ જોઈ લે. [૩૮-૯]

ત્યાર બાદ, સ્થિર થઈને એસી,^૧ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને લગતા દિવસો દરમ્યાન જે કાંઈ અતિચાર થયા હોય, તેમનો અનુક્રમે વિચાર કરે. ત્યાર બાદ ગુરુને નમસ્કાર કરી, તેમની આગળ તે દેષોની કબૂલાત કરે. એ પ્રમાણે નિઃશય થઈ, તથા ગુરુને નમસ્કાર કરી, સ્થિર થઈ ધ્યાન કરે. ધ્યાન પૂરું થયે ગુરુને નમસ્કાર કરી, સ્તુતિમંગલ કરી,^૨ સ્વાધ્યાયના કાળની રાહ જુએ. [૪૦-૩]

રાત્રે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પહેલી પૌરુષીમાં સ્વાધ્યાય કરવો, બીજામાં ધ્યાન કરવું, ત્રીજામાં નિદ્રાને અવકાશ આપવો, અને ચોથી પૌરુષીનો સમય થાય એટલે બીજાએને

૧. મૂળ : કાયોત્સર્ગ. શરીરની પ્રવૃત્તિ અંધ કરી ધ્યાનસ્થ થવું તે. તેને માટે પશુ મૂળમાં, 'સર્વ દુઃખમાંથી મુક્તિ અપાવનાર' એવું વિશેષણ છે. જુઓ પાન ૧૭૯, ૧૨મો ગુણ.

૨. અરિહંત, સિદ્ધ વગેરેને 'નમોસ્તુભ્યં' કહી નમસ્કાર કરવારૂપી સ્તુતિ.

નિદ્રામાં ગડબડ ન થાય તે રીતે સ્વાધ્યાય કરવો. વ્યારે તે પૌરુષીનો ચોથો ભાગ બાકી રહે, ત્યારે સ્વાધ્યાયના કાળથી નિવૃત્ત થઈ, ગુરુને નમસ્કાર કરી, સ્થિર થઈને ખેસવું અને રાત દરમ્યાન જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને લગતા જે કાંઈ દોષો થયા હોય, તેમને અનુક્રમે યાદ કરવા અને પછી ગુરુને નમસ્કાર કરી, તેમની આગળ તે બધા દોષોની કબૂલાત કરવી. [૪૪-૯]

એ વિધિ પૂરો થયા બાદ, ગુરુને નમસ્કાર કરી, ફરી સ્થિર થઈને ખેસવું અને વિચારવું કે હવે હું કઈ જાતનું તપ અંગીકાર કરું. પછી, ગુરુને નમસ્કાર કરી, તથા તેમની પાસે તપનો નિયમ લઈ, સિદ્ધી વગેરેની સ્તુતિ કરવી. [૫૦-૨]

આ પ્રમાણે સાધુની ચર્ચા ટૂંકમાં કહી. તેને આચરીને બહુ જીવો આ સંસારસાગરને તરી ગયા છે, એમ હું કહું છું. [૫૩]

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. બિશુએ બધાં કાર્યો પૌરુષી પ્રમાણે કરવાનાં હોવાથી, તથા સૂર્યના તડકામાં ઊભા રહી છાયાની લંબાઈ ઉપરથી સમય જાણવો એ અપરિચ્છેદી સાધુને વધુ અનુકૂળ થઈ પડે તેમ હોવાથી, મૂળમાં અનેક શ્લોકોમાં પૌરુષી કેવી રીતે માપવી તેની રીત બતાવી છે. તે આ પ્રમાણે :

ક. જમણો કાન સૂર્ય તરફ રાખી ઊભા રહેવું; અને પગના ઠીંચણની ઢાંકણીથી કાંઈક નીચેના ભાગ ઉપર (એટલે પગના અંગૂઠાની બાજુએ જમીન ઉપરથી પગના નળા ઉપર વેંત ભરતાં

ખીજ વેંતનો છેડો આવે તે જગ્યાએ) હાથની તર્જની આંગળી રાખવી. પછી, તે આંગળીની છાયા જ્યાં પડે, ત્યાં સુધી પોતે જભા હોય ત્યાંથી પગલાં માપવાં. અષાઠ મહિનામાં જે પગલે પહેલી અને પાછલી પૌરુષી થાય; પોષ મહિને ચાર પગલે પહેલી અને પાછલી પૌરુષી થાય; અને ચૈત્ર તથા આસો મહિને ત્રણ પગલે પહેલી પૌરુષી થાય. ખીજ આઠ મહિનાઓમાં શ્રાવણ વદિ પડવાથી પોષ સુદિ પૂનમ સુધી છાયા વધે; અને મહા વદિ પડવાથી અષાઠ સુદિ પૂનમ સુધી છાયા ઘટે. તેનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે : સાત દિવસે એક આંગળ વધે-ઘટે; પખવાડિયે જે જે આંગળ અને મહિને ચાર ચાર આંગળ. જ્યારે ૧૫ દિવસનું પખવાડિયું હોય ત્યારે, ૭^૧/_૨ દિવસે આંગળ વધે-ઘટે; પણ અષાઠથી વૈશાખ સુધીના છ મહિનાના કૃષ્ણપક્ષમાં એકેક તિથિ ઘટે છે, એટલે ચૌદ દિવસનું પખવાડિયું થાય છે. એ છ મહિના ૨૬ દિવસના ગણવા અને બાકીના ૩૦ દિવસના ગણવા. એ હિસાબે ચાલુ વર્ષ ૩૫૪ દિવસનું થઈ રહે.

જ. દરેક પૌરુષીના પણ ચાર ભાગ પાડવાના હોય છે. પોણી પૌરુષી જાણવાની રીત આ પ્રમાણે છે :

જેઠ, અષાઠ, શ્રાવણમાં પૌરુષીના માપમાં છ આંગળ વધારવા.				
ભાદરવો, આસો અને કાર્તિકમાં	„	આઠ	„	„
માગશર, પોષ, માહમાં	„	દસ	„	„
ફાગણ, ચૈત્ર, વૈશાખમાં	„	આઠ	„	„

ગ. રાતની પૌરુષી જાણવાની રીત આ પ્રમાણે છે : જે કાળને વિષે જે નક્ષત્ર આખી રાત રહેતાં હોય - એટલે કે સૂર્યારત સમયે જગી સૂર્યોદયે અસ્ત થતાં હોય - તે નક્ષત્ર આકાશના ચોથે ભાગે પહોંચે, ત્યારે એક પૌરુષી થયેલી ગણવી. જેમકે શ્રાવણ મહિનામાં ૧૪ દિવસ ઉત્તરાષાઠા, ૭ દિવસ અભિજિત, આઠ દિવસ શ્રવણ અને એક દિવસ (પૂનમે) ધનિષ્ઠા - એ પ્રમાણે.

ગળિયો બળદ

ગર્ગ નામે એક શાસ્ત્રજ્ઞ આચાર્ય^૧ હતા. પોતાના કુશિષ્યોથી કંટાળી, તે એક વાર વિચાર કરવા લાગ્યા :

‘(સારા બળદવાળા) વાહનમાં બેસીને જનાર વટેમાર્ગું જેમ વિષમ જંગલ પણ પાર કરી જાય છે, તે પ્રમાણે (શુભ) યોગશ્ચી વાહનમાં બેસનાર સંસારને ઓળંગી જાય છે. પરંતુ, જેના વાહનમાં ગળિયો બળદ બેડેલો હોય છે, તે તેને મારી મારીને થાકી જાય છે, અને તેનો પરોણો પણ ભાગી જાય છે — કેટલાક હાંકેકુ તો તેને પૂછડે બટકું

૧. મૂળમાં તેમને માટે સ્થવિર (વડીલ - વૃદ્ધ સાધુ), અને ગણુધર (ગણુ - ગચ્છનો અધિપતિ), એ વિશેષણો વધારે છે. ગર્ગ નામ ઘણું જૂનું છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના કાળમાં પણ તે સુપ્રસિદ્ધ હતું. જૈન ગ્રંથોમાં સામાન્ય રીતે ગર્ગ, કપિલ વગેરે નામે નથી આવતાં.

ભરે છે અથવા તેને વારંવાર પરાણા ગોચે છે — પરંતુ પરિણામમાં કાં તો તે બળદ સાંભેલ ભાગી નાખે છે, અવળે માર્ગે ચડી જાય છે, પાસાભેર પડી જાય છે, ખેસી પડે છે, ગબડી જાય છે, ઊંચો ઊછળે છે, ડેકડા મારે છે, શકતાથી જીવન ગાય તરફ દોડે છે, કપટથી માથું નીચે રાખી પડી જાય છે, ગુસ્સે થઈ પાછો વળે છે, મરી ગયો હોય તેમ સ્થિર ઊભો રહે છે, વેગપૂર્વક દોડે છે, રાશને^૧ તોડી નાખે છે, ધૂંસરું ભાગી નાખે છે, કે કૂંકાડા મારતો છૂટી જઈ પલાયન કરી જાય છે! [૧-૭]

‘મારા કુશિષ્યો પણ આવા ગળિયા બળદ જેવા છે : ધર્મરૂપી વાહનને જોડતાં જ નિર્ગળ ચિત્તવાળા તેઓ ભાગી પડે છે. તેમાંના કેટલાકને ઋદ્ધિનો ગર્વ છે; કેટલાક રસક્ષોભુષ છે, કેટલાક એશઆરામી છે, તો કેટલાક ક્રોધી, કેટલાક ભિક્ષાના આળસુ, કેટલાક અપમાનભીરુ અને કેટલાક અકડાઈવાળા છે. કેટલાકને હું હેતુઓ અને કારણો સહિત શિખામણ આપું છું, ત્યારે તેઓ વચ્ચે ઘોડી ઊડી વાંધા જ નાખે છે; અને મારા વચનને પાછું વાળે છે. જેમકે ક્રોધને ત્યાં કાંઈ માગવા મોકલું, તો કહે છે, ‘એ મને ઓળખતી નથી;’ ‘મને નહિ, ખીજા ક્રોધને મોકલો,’ વગેરે. કયાંક સંદેશો લઈને મોકલું, તો તે કામ કરવાને બદલે, અન્યત્ર રખડ્યા કરે છે; અને જાણે રાજાની વેઠ

૧. ઝાહી’ મૂળમાં બળદને માટે ‘છિન્નાલ’ એવું વિશેષણ છે. ‘દેશીનામમાલા’માં (૩,૨૭) હેમચંદ્ર છિષ્ય, છિષ્યાલ તથા છિષ્યા, છિષ્યાલી શબ્દો અનુક્રમે બર પુરુષ અને સ્ત્રીના અર્થમાં આપ્યા છે.

કરવાની હોય તેમ ભવાં ચડાવે છે. મેં તેમને ભણાવ્યા-
ગણાવ્યા તથા સંભાળપૂર્વક ખાનપાનથી પોષ્યા છે; છતાં
પાંખો આવ્યા પછી હંસ જેમ ચારે દિશામાં ચાલ્યા જાય,
તેમ તેઓ ચાલ્યા જાય છે. એવા દુષ્ટ શિષ્યોનું મારે
શું પ્રયોજન છે? હવે હું કંટાળ્યો છું. માટે, ગળિયા મધેડા
જેવા એ દુષ્ટ શિષ્યોને છોડી, હું દઢ તપસ્યા અંગીકાર
કરું.' [૮-૧૬]

આમ વિચારી, મૃદુતા, ગંભીરતા અને સમાધિયુક્ત
તે મહાત્મા ગર્ગ મુનિ શીલપરાયણ અને વિહરવા લાગ્યા.
[૧૭]

મોક્ષગતિનો માર્ગ

હવે હું તમને, જિન ભગવાને કહેલો, મોક્ષગતિનો સાચો માર્ગ^૧ કહી સંભળાવું છું. તે તમે સાંભળો. વસ્તુસ્વરૂપને જાણનારા જિનોએ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપને ૨ મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે. તેને અનુસરીને ઘણાં જીવો સદ્ગતિ પામ્યા છે. [૧-૩]

૧. મૂળ, 'મોક્ષમાર્ગગતિ.' આ અધ્યયનમાં જૈનદર્શનના પરિભાષિક શબ્દો તથા સિદ્ધાંતો અતિ સંક્ષેપમાં સંગ્રહરૂપે ખડકેલા છે. જૈન પરિભાષાથી છેક જ આજુબાજુ અભ્યાસીને એ રીતે આ અધ્યયન ઘણું મુશ્કેલ લાગવાનું. પ્રકરણને અંતે આપેલાં વિસ્તૃત ટિપ્પણોમાંથી, તેને કાંઈક મદદ મળી રહેશે એવી આશા છે.

૨. ચારિત્રમાં તપનો સમાવેશ થઈ નય છે, છતાં કર્મક્ષય કરવામાં તેનું અસાધારણત્વ બતાવવા માટે તેને જુદું જણાવ્યું છે.-ટીકા.

૧. જ્ઞાન એટલે જીવ વગેરે દ્રવ્યોની યથાર્થ સમજ.^૧ જ્ઞાની પુરુષોએ સર્વે દ્રવ્યો, તેમના સર્વે ગુણો અને તેમના સર્વે પર્યાયો (પરિણામો) નું યથાર્થ જ્ઞાન ઉપદેશ્યું છે. [૪-૫]

રૂપ, રસ, સ્પર્શ વગેરે ગુણો જોને આશ્રયે રહે છે, તે દ્રવ્ય કહેવાય; (આધારભૂત) એક દ્રવ્યને આશરીને રહેલા તે ગુણો કહેવાય; અને પર્યાયોનું લક્ષણ એ છે કે, તેઓ દ્રવ્ય તેમજ ગુણ બંનેને આશરેલા હોય છે.^૨ [૬]

ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ એ છ દ્રવ્યો છે. આ સમગ્ર લોક એ છ દ્રવ્યરૂપ છે, એમ જિનોએ કહ્યું છે.

ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ દ્રવ્યો એકેક^૩ છે; કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ એ ત્રણ દ્રવ્યો અનંત છે. [૭-૮]

પદાર્થોની ગતિમાં નિમિત્ત—સહાયક—થવું એ ધર્મનું લક્ષણ છે; પદાર્થોની સ્થિતિમાં સહાયક થવું એ અધર્મનું લક્ષણ છે;^૪ સર્વ દ્રવ્યને પોતામાં અવકાશ—સ્થાન—આપવું એ આકાશનું લક્ષણ છે; પોતાની મેજે વર્તતા પદાર્થોને વર્તવામાં સહાયક થવું; અથવા પોતપોતાના પર્યાયો—પરિણામો—ની ઉત્પત્તિમાં પ્રવર્તમાન અર્થાં દ્રવ્યોને

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૧૬૮.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨, પા. ૧૬૯.

૩. 'એકેક છે' એટલે કે એ અર્થ'ડ દ્રવ્યો છે. તેઓ કોઈ ચીજનાં કારણ નથી, તેમ કોઈ ચીજ એમાંથી બનતી નથી.

૪. આવાં લક્ષણવાળાં ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યો જૈન દર્શન સિવાય ખીજું કોઈ માનવું નથી. તેમના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩, પા. ૧૬૯.

નિમિત્તરૂપે સહાયક થવું, એ કાળનું લક્ષણ છે;^૧ જીવનું લક્ષણ ‘ઉપયોગ’ એટલે કે મોઘવ્યાપાર અથવા ચેતના છે. જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, દુઃખ વગેરેથી તે ઓળખાય છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય અને ‘ઉપયોગ’ (મોઘવ્યાપાર) એ અર્ધાં જીવનાં લક્ષણ છે. શબ્દ (ધ્વનિ), અંધકાર, ઉદ્યોત (રતન વગેરેનો પ્રકાશ), પ્રભા (ચંદ્રાદિનો પ્રકાશ), છાયા, આતપ (તડકો), વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ — એ અર્ધાં પુદ્ગલનાં^૨ લક્ષણ છે. [૭-૧૨]

એકત્વ, પૃથક્ત્વ, સંખ્યા, સંસ્થાન (આકૃતિ), સંયોગ અને વિભાગ એ પર્યાયોનું લક્ષણ છે. (એટલે કે, પર્યાયો પદાર્થોમાં એકત્વ વગેરે પ્રતીતિના હેતુ છે.) [૧૩]

જીવ, અજીવ, અંધ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ નવ તથ્યો એટલે કે તત્ત્વો^૩ છે. [૧૪]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪, પા. ૧૭૦.

૨. આ સંજ્ઞા પણ જૈન શાસ્ત્રમાં જ પ્રસિદ્ધ છે. બીજાં દર્શનોમાં તેને સ્થાને પ્રકૃતિ, પરમાણુ વગેરે શબ્દ વપરાય છે. વિશેષ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫, પા. ૧૭૦.

૩. અજીવ એટલે જીવ વિનાનાં પાંચ દ્રવ્યો. અંધ એટલે જીવ અને કર્મનો સંબંધ. એ કર્મબંધના હેતુરૂપ હિંસા, અસત્ય, વગેરે પ્રવૃત્તિઓ તે આસ્રવ (પા. ૧૦૭, નં. ૪). સંવર એટલે સમિતિ, ગુપ્તિ વગેરે વડે કર્મને આત્મામાં દાખલ થવું રોકવું તે. (જુઓ પા. ૪૬, ટિં ૩.) નિર્જરા એટલે બંધાયેલાં કર્મોને તપ વગેરેથી ખંખેરી નાખવાં તે. મોક્ષ એટલે સકલ કર્મના ક્ષયથી સ્વસ્વરૂપે આત્માનું સ્થિત થવું તે. અહીં ‘તત્ત્વો’ અર્થ

૨. એ નવ તત્ત્વોના અસ્તિત્વમાં ભાવપૂર્વક શ્રદ્ધા અથવા રુચિ તેનું નામ સમ્યક્ત્વ અથવા દર્શન^૧. [૧૫]

તે નીચેનાં દશ કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે :

(૧) નિસર્ગ : પાપરહિત કોઈ પુરુષને કોઈના ઉપદેશ વિના, પોતાની નૈસર્ગિક બુદ્ધિથી^૨ પાપપુણ્ય વગેરે તત્ત્વોમાં, 'એ સત્ય છે, એ એમ જ છે,' એવી શ્રદ્ધા અથવા રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૨) ઉપદેશ : કોઈ સંતે^૩ કે દેવળજ્ઞાની જિને કરેલા ઉપદેશથી કોઈને એ તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા અથવા રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૩) આજ્ઞા : જેનાં રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન દૂર થઈ ગયાં છે, એવા કોઈ પુરુષને (આચાર્યાદિકની) આજ્ઞાથી શ્રદ્ધા અથવા રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૪) સૂત્ર : અંગ કે અંગબાહ્ય^૪ સૂત્રગ્રંથોનું અધ્યયન કરતાં કરતાં કોઈને શ્રદ્ધા અથવા રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

અનાદિ, અનંત અને સ્વતંત્ર 'ભાવ' નથી; પણ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી થાય તેવું 'જ્ઞેય' છે. મોક્ષના જિજ્ઞાસુને જે વસ્તુનું જ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક છે, તેને જ 'અહીં' તત્ત્વ તરીકે ગણાવી છે.

૧. જુઓ પા. ૭૬, નોં. ૨; તથા પા. ૧૦૮, નોં. ૨.

૨. મૂળ : સંહસંમતિ.

૩. મૂળ : છન્નસ્થ. જેને હજી દેવળજ્ઞાન નથી થયું એવો સાધક અવસ્થાનો પુરુષ. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૬, પા. ૧૭૨.

૪. જૈન આગમોના એ બે વિભાગો માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૭, પા. ૧૭૪.

(૫) ખીજ : પાણીમાં તેલનું ચિંદુ પ્રસરી જાય તેમ, (અથવા જોમ એક ખીજ અનેક ખીજોનું જનક થાય છે, તેમ) સિદ્ધાંતના એક ભાગમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતાં કોઈ અધિકારી પુરુષ સમગ્ર સિદ્ધાંતમાં શ્રદ્ધાવાન થાય છે.

(૬) અભિગમ (અર્થસહિત જ્ઞાન) : અગિયાર અંગો, દષ્ટિવાદ,^૧ તથા ખીજ પ્રકીર્ણ શાસ્ત્રગ્રંથોનું અર્થસહિત જ્ઞાન થતાં કોઈને શ્રદ્ધા અથવા રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૭) વિસ્તાર : કોઈ પુરુષને જીવ-અજીવ વગેરે દ્રવ્યોના સર્વે ભાવોનું (વિસ્તારપૂર્વક) સર્વ પ્રમાણે તથા નયોથી^૨ જ્ઞાન થતાં શ્રદ્ધા અથવા રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૮) ક્રિયા : દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ, વિનય, સમિતિ અને ગુપ્તિ વિષયક ધર્માનુષ્ઠાનો ભાવપૂર્વક આચરવાથી કોઈમાં શ્રદ્ધા અથવા રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૯) સંક્ષેપ : શાસ્ત્રગ્રંથોમાં પૂરી નિપુણતા ન હોવા છતાં, અન્ય કુમતો ન સ્વીકારનારા કોઈને શ્રદ્ધા અથવા રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧૦) ધર્મ (સ્વભાવ) : જિનોએ કહી બતાવેલા પદાર્થો^૩, શાસ્ત્રો અને ચારિત્રોના ધર્મો કીક લાગવાથી કોઈને શ્રદ્ધા અથવા રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. [૧૬-૨૭]

૧. બાર અંગોમાંનું ઘણું કાળ પૂર્વે લુપ્ત થઈ ગયેલું મનાતું ૧૨મું અંગ. જુઓ 'સંયમધર્મ' પા. ૬૧.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૮, પા. ૧૭૪.

૩. મૂળ, 'અસ્તિકાય'. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૯, પા. ૧૭૪.

જીવાદિ તત્ત્વોનો અભ્યાસ, તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોનું સેવન, તથા માર્ગભ્રષ્ટ કે કુમાર્ગીઓનો ત્યાગ — એ સમ્યક્ત્વ કે સમ્યગ્ દશનનાં લક્ષણ છે. [૨૮]

સાચી શ્રદ્ધા વિના ચારિત્ર સંભવી શકતું નથી; અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ એટલે ચારિત્ર આવે જ. જ્યાં સમ્યક્ શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર એકસાથે ઉત્પન્ન થયેલાં દેખાય છે, ત્યાં પણ પ્રથમ શ્રદ્ધા જ ઉત્પન્ન થઈ હોય છે. જેને શ્રદ્ધા નથી, તેને જ્ઞાન નથી; અને જ્ઞાન વિના ચારિત્રગુણ ક્યાંથી હોય ? ગુણરહિતને મોક્ષ નથી; અને અમુક્તને નિર્વાણ કે શાંતિ નથી. [૨૯-૩૦]

(પોતાના સિદ્ધાંતોમાં) શંકારહિતપણું; (અન્ય સિદ્ધાંતોમાં) કાંક્ષારહિતપણું; (પોતાની સાધનાના ફળમાં સંદેહરૂપી) વિચિકિત્સારહિતપણું; (બીજા તીર્થીકોની ઋદ્ધિ દેખીને પણ પોતાના મતમાં સ્થિરતારૂપી) અમૂઢદષ્ટિપણું; ગુણવાનની પ્રશંસા કરવી; (શિથિલ થતા સ્વધર્મીઓને) સ્થિર કરવા; (સ્વધર્મીઓને અન્નપાનાદિ આપી) વાતસલ્ય કે ભક્તિ દાખવવાં; અને સ્વતીર્થની ઉન્નતિ કરવી — આ આઠ સાચી શ્રદ્ધાવાળાના આચાર છે. [૩૧]

૩. સર્વ કર્મોનો નાશ કરનારું એવું ચારિત્ર પાંચ પ્રકારનું છે^૧ :

૧. આત્મિક શુદ્ધ દશામાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરવો તે ચારિત્ર. સમભાવમાં રહેવા માટે બધી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો તે સામાયિક ચારિત્ર. પછીના ચારે ભેદો પણ સામાયિક-રૂપ જ છે; પરંતુ કેટલીક આચાર અને ગુણની વિશેષતાને લીધે તેમને જુદા પાડ્યા છે.

(૧) ' ઇત્વરિક એટલે થોડા વખત માટે કે યાવતકથિક એટલે આખી જિંદગી માટે જે પહેલવહેલી મુનિદીક્ષા લેવામાં આવે છે, તે '૧ — સામાયિક.

(૨) ' પ્રથમ દીક્ષા લીધા બાદ વિશિષ્ટ શ્રુતનો અભ્યાસ કરી, વિશેષ શુદ્ધિ ખાતર જે જીવનપર્યાંતની ફરી દીક્ષા લેવામાં આવે છે તે, તેમજ પ્રથમ લીધેલ દીક્ષામાં દોષાપત્તિ આવવાથી તેનો છેદ કરી, ફરી નવેસર દીક્ષાનું જે આરોપણ કરવામાં આવે છે, તે '૨ — છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર.

(૩) ' અમુક ખાસ તપ કરવા માટે ગચ્છનો પરિહાર — ત્યાગ — કરી, વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા રૂપ '૩ — પરિહાર-વિશુદ્ધિ ચારિત્ર.

(૪) ' જેમાં ક્રોધ આદિ કષાયો તો ઉદયમાન ન હોય; ફક્ત લોભનો અંશ અતિ સૂક્ષ્મપણે હોય, તે ' — સૂક્ષ્મ-સંપરાય ચારિત્ર.

૧. આ તથા પછીની ચાર — એમ પાંચેય વ્યાખ્યાઓમાં અવતરણોમાં મૂકેલો ભાગ અન્ય ગ્રંથમાંથી છે.

૨. પહેલું નિરતિચાર અને બીજું સાતિચાર છેદોપસ્થાપન કહેવાય છે.

૩. ઠીકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે, નવની સંખ્યામાં મુનિઓ ગચ્છની બહાર નીકળી આ તપ અંગીકાર કરે. નવમાંથી એક ગુરુસ્થાને રહે; ચાર (ઉપવાસાદિ) તપ કરે; અને બાકીના ચાર સેવાચાકરી કરે. છ મહિના બાદ સેવાચાકરી કરનારા તપ કરે, તપ કરનારા ચાકરી અને આંગેલ (પા. ૨૫૬, નોંધ ૩) કરે. એ પ્રમાણે પણ છ માસ ગયા બાદ તે આઠમાંથી એક ગુરુ થાય અને જે ગુરુ થયો હતો તે તપ કરે; બાકીના સાત ચાકરી કરે. આમ દોઢ વર્ષ પૂરું કરે.

(૫) 'જેમાં કોઈ પણ કષાય ઉદયમાન નથી જ હોતો, તે' —યથાખ્યાત ચારિત્ર. તેનો અધિકારી છદ્મસ્થ^૧ પણ હોઈ શકે, તેમ જિન^૨ પણ હોઈ શકે. [૩૨-૩]

૪. તપના બે પ્રકાર છે : બાહ્ય અને આંતર. તે બંનેના છ છ ભેદ છે.^૨ [૩૪]

જ્ઞાનથી મનુષ્યો તત્ત્વોને જાણે છે; દર્શનથી તેમાં શ્રદ્ધા કે રુચિ કરે છે; ચારિત્રથી જાતનો નિગ્રહ કરે છે; અને તપથી વિશુદ્ધ થાય છે. [૩૫]

સર્વ દુઃખોનો નાશ કરવાને ઇચ્છતા મહર્ષિઓ સંયમ અને તપથી પૂર્વકર્મોનો ક્ષય કરી, મોક્ષગતિને પામે છે, એમ હું કહું છું. [૩૬]

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. મૂળમાં જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે : (૧) આભિનિષેધિક (મતિ), એટલે કે ઇન્દ્રિય-મનદ્વારા થતું મુખ્યત્વે વર્તમાન કાલિક વિષયોનું જ્ઞાન. (૨) શ્રુતજ્ઞાન એટલે કે શબ્દ-અર્થનો સંબંધ જેમાં ભાસિત થાય છે તેવું, મતિ-જ્ઞાન બાદ થતું જ્ઞાન. અવધિજ્ઞાન એટલે મન કે ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના આત્માની યોગ્યતાના બળથી થતું મૂર્ત દ્રવ્યોનું જ્ઞાન. મનઃપર્યાયજ્ઞાન એટલે સંજ્ઞાયુક્ત પ્રાણીઓના મનની અવસ્થાઓનું જ્ઞાન. કેવળજ્ઞાન એટલે સર્વ વસ્તુઓ અને ભાવોનું સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. જુઓ આ માળાનું 'આચારધર્મ' પા. ૧૮૪૪૦.

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬, પા. ૧૭૨.

૨. મૂળમાં તે ભેદો વર્ણવ્યા નથી. કારણ, ૩૦મા અધ્યયનમાં (પા. ૧૯૯) તેમનું સવિસ્તર વર્ણન છે.

ટિપ્પણ નં. ૨. દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયની વિશેષ સમજ આ પ્રમાણે છે : દરેક દ્રવ્ય પોતાના પરિણામી સ્વભાવને કારણે સમયે સમયે નિમિત્ત પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન રૂપમાં પરિણત થાય છે, અર્થાત્ વિવિધ પરિણામો પ્રાપ્ત કરે છે. દ્રવ્યમાં પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાની જે શક્તિ છે, તે જ તેનો ગુણ છે. અને ગુણજન્ય જે પરિણામ, તે જ પર્યાય કહેવાય છે. એક દ્રવ્યમાં શક્તિરૂપે અનંત ગુણ છે; તે વસ્તુતઃ આશ્રયભૂત દ્રવ્યથી અથવા પરસ્પર અવિભાજ્ય છે. જે કે પર્યાય પણ દ્રવ્યને જ આશ્રિત છે, છતાં તે ઉત્પત્તિ-વિનાશવાળા હોવાથી દ્રવ્યમાં સદા રહેતા નથી; પરંતુ ગુણ તો નિત્ય હોવાથી સદાય દ્રવ્યનો આશ્રિત છે કોઈ દ્રવ્ય અથવા કોઈ ગુણ એવા નથી કે, જે સર્વથા અવિકૃત રહી શકે. પરંતુ વિકૃત અથવા અન્ય અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત કરતાં છતાં, કોઈ દ્રવ્ય અથવા કોઈ ગુણ પોતાની મૂળ વ્યવસ્થા — સ્વભાવનો ત્યાગ કરતો નથી. એ જ જૈન માન્યતા પ્રમાણે તેમનું ‘પરિણામી નિત્યત્વ’ છે. જેમ કે, આત્મા મનુષ્યરૂપે હોય અથવા પશુપક્ષીરૂપે હોય, પરંતુ એ બધી અવસ્થાઓમાં તેનું આત્મત્વ કાયમ રહે છે; તેમજ જ્ઞાન ઘટવિષયક હોય કે ધટવિષયક હોય, પણ એ બધા પર્યાયોમાં ચેતનાગુણ કાયમ રહે છે.

ટિપ્પણ નં. ૩. આકાશની પેઠે ધર્મ અને અધર્મ અમૂર્ત હોવાથી ઇદ્રિયગમ્ય નથી. આગમપ્રમાણથી તેમનું અસ્તિત્વ મનાય છે. તેને પોષક યુક્તિ પણ આ પ્રમાણે છે : માછલી ગતિ કરે છે, ત્યારે તે ગતિનું મૂળ કારણ તો માછલી પોતે જ છે; પરંતુ જે પાણી ન હોય, તો તે ગતિ કરી શકે નહીં. એટલે તે ગતિમાં નિમિત્ત — સહકારી કારણ — પાણી છે : તે પ્રમાણે જીવ-અજીવ દ્રવ્યોની ગતિમાં સહાયક એવું તત્ત્વ સ્વીકારવું નેઈએ. તે તત્ત્વ તે ધર્મ. તે પ્રમાણે સ્થિતિમાં નિમિત્ત થનારું તત્ત્વ તે અધર્મ. આકાશ દ્રવ્યથી એ કામ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં. કારણ કે, આકાશ તો અનંત અને અખંડ હોવાથી જડ-ચેતન

દ્રવ્યને તે પોતામાં સર્વત્ર ગતિ અને સ્થિતિ કરતાં રોકી શકે નહીં. અને એમ થવાથી અનંતપરિમાણુ વિસ્તૃત આકાશમાં તે એવાં પૃથક્ પૃથક્ બંધ કે, એમનું ફરીથી મળવું અને નિયત સૃષ્ટિરૂપે નજરે પડવું અસંભવિત નહીં તે કઠિન તે જરૂર થઈ બંધ. આ કારણથી ગતિશીલ દ્રવ્યોની ગતિમર્યાદાને નિયંત્રિત કરતા તત્ત્વનો જૈન દર્શન સ્વીકાર કરે છે; અને તેથી જ અનંત આકાશને લોકનું ક્ષેત્ર ન માનતાં, જે મર્યાદિત ભાગમાં ધર્મ અને અધર્મ તત્ત્વ વ્યાપેલાં છે, તેટલા ભાગને જ લોક અથવા લોકાકાશ કહે છે. તેની બહારના ખાલી આકાશને અલોક તથા અલોકાકાશ કહે છે.

અહીં એક વસ્તુની નોંધ લેવી આવશ્યક છે. ભગવતીસૂત્ર શ. ૨૦, ઉ. ૨ માં મહાવીર ભગવાન ગૌતમને ધર્મતત્ત્વના પર્યાય-શબ્દો કહેતાં, “ધર્મ, ધર્માસ્તિકાય, અહિંસા, સત્ય . . . અપરિ-ગ્રહ, અક્રોધ . . . મિથ્યાદર્શનશલ્યવિવેક, ઈર્ષ્યાસમિતિ . . . મનોગુપ્તિ . . . તથા તેવા પ્રકારનાં બીજાં જે કોઈ છે, તે અથા ધર્માસ્તિકાયના પર્યાયશબ્દો છે’ એમ કહે છે. અહીં ધર્મતત્ત્વનો અર્થ અહિંસા વગેરે જેવો કર્યો છે. જો કે, ઉપર જણાવેલી જડ દ્રવ્ય તરીકેની તેની વ્યાખ્યા પણ સર્વત્ર મળી આવે છે.

ટિપ્પણ નં. ૪. કાળ કોઈ પદાર્થનું નિર્વાર્તક કે પરિણામી કારણ નથી; પરંતુ પોતાની મેજે પેદા થતા પદાર્થોનું અપેક્ષાકારણ છે. વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા, અને પરત્વાપરત્વ (ન્યેષ્ટત્વ-કનિષ્ટત્વ) એ અથા કાળના ‘ઉપકાર’ છે; અથવા પદાર્થમાત્રમાં જણાઈ આવતી વર્તના વગેરે ક્રિયાઓ કાળની હયાતીની નિશાની છે. આમ દ્રવ્ય તરીકે તેની સાખિતીમાં ધર્મ, અધર્મ જેવી દલીલ આપવામાં આવે છે. વધુ માટે જુઓ અધ્યયન ૩૬, ટિપ્પણ નં. ૬, પા. ૨૬૭.

ટિપ્પણ નં. ૫. પુદ્ગલના બે પ્રકાર છે : પરમાણુરૂપ અને સ્કંધરૂપ. પરમાણુ અંત્ય દ્રવ્ય છે, એટલે કે તેનો કોઈ વિભાગ નથી

અને થઈ શકતો પણ નથી; તેનું ખીજું કોઈ દ્રવ્ય કારણ ન હોવાથી તે અંતિમ કારણ છે. તે નિત્ય છે, સૂક્ષ્મ છે, તથા તેનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી થઈ શકતું નથી. એનું જ્ઞાન આગમ અંચવા અનુમાનથી સાધ્ય છે. પ્રત્યેક પરમાણુમાં પાંચ રસમાંનો કોઈ એક રસ, બે મંદમાંનો કોઈ એક ગંધ, પાંચ વર્ણમાંનો કોઈ એક વર્ણ અને પરસ્પર અવિરુદ્ધ એવા બે સ્પર્શ હોય છે: અર્થાત્ સ્ત્રીકાશદાર અને ઊનો; સ્ત્રીકાશદાર અને ઠંડો; લૂખો અને ઠંડો તથા લૂખો અને ઊનો.

પરમાણુના જથ્થાવાળા ભાગને સ્કંધ કહે છે. વૈશેષિકો માને છે કે, પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ એ ચારેના પરમાણુઓ જુદા જુદા છે; અર્થાત્ એ ચારેના પરમાણુમાં જુદા જુદા ગુણ રહેલા છે. પરંતુ જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે બધા પરમાણુ એકસરખા છે; અને દરેક પરમાણુમાં એકસરખા ગુણો છે. પરમાણુઓમાં જે કાંઈ જુદાઈ છે, તે તેમના જુદા પ્રકારને લીધે નથી, પરંતુ એમાં થતા ફેરફારને લીધે છે.

વૈશેષિકો શબ્દને આકાશનો ગુણ કહે છે. પરંતુ જૈનો તેને પુદ્ગલનો જ ગુણ માને છે. દલીલ એ કરવામાં આવે છે કે: શબ્દ તો રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શવાળો છે, ત્યારે આકાશ રૂપ-રસાદિ વિનાનું છે; માટે એ બે વચ્ચે ગુણગુણીભાવ ન સંભવે.

અંધકારનું પુદ્ગલપણું એ રીતે સાબિત કરવામાં આવે છે કે, ભીંત પુદ્ગલરૂપ છે, માટે આંખની જોવાની શક્તિને આડે આવી શકે છે; તેમ અંધકાર પણ આંખની જોવાની શક્તિને આડે આવતો હોવાથી પુદ્ગલરૂપ છે.

જેમ ઠંડો વાયુ પુદ્ગલરૂપ છે માટે આપણને ઠંડક આપી ખુશી કરે છે, તેમ છાંયો પણ આપણને ઠંડક આપી ખુશી કરતો હોવાથી પુદ્ગલરૂપ છે. છાંયો અને અંધારાની જેમ સ્ત્રીજન્મત્રનો પડછાયો કે પ્રતિબિંબ પણ પુદ્ગલરૂપ છે; કારણકે, એ પડછાયો કે પ્રતિબિંબ ઘડા વગેરેની પેઠે આકારવાળો છે.

આતપ એટલે તડકો અને અંદ્ર-સૂર્ય વગેરેનો પ્રકાશ ઠંડા પાણીની પેઠે આનંદ આપતા હોવાથી કે અગ્નિની પેઠે બના હોવાથી

પુદ્ગલરૂપ છે. પદ્મરાગ વગેરે મણિનો પ્રકાશ નહિ બનો કે નહિ ઠંડો એવો છે.

ટિપ્પણુ નં. ૬. છદ્મસ્થ અને જિન એ બે શબ્દોનો અર્થ સમજવા માટે આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમની જૈન દર્શને જે ૧૪ કેટિઓ-ગુણુસ્થાન-ગણુવેદ છે, તે સમજવી જોઈએ; કારણકે, તે ક્રમમાં ૧૧ અને ૧૨ ગુણુસ્થાને પહોંચેલાને છદ્મસ્થ કહે છે અને ૧૩ તથા ૧૪ ગુણુસ્થાને પહોંચેલાને જિન કહે છે.

ગુણુ એટલે આત્માની સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ શક્તિઓ; અને સ્થાન એટલે તે શક્તિઓની શુદ્ધતાની તરતમભાવવાળી અવસ્થાઓ. આત્માના સહજ ગુણો ઉપરથી આવરણો ઓછાં થતા જાય છે કે નાશ પામતાં જાય છે, તેમ તેમ તે સહજ ગુણો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થતા જાય છે. ગુણુસ્થાનની કલ્પના મુખ્યત્વે મોહનીય^૧ કર્મની વિરલતા અને ક્ષયને આધારે કરવામાં આવી છે. મોહનીય કર્મની બે શક્તિ છે : દર્શનમોહનીય, જેથી આત્મામાં તાત્ત્વિક-દુચ્ચિ કે સત્યદર્શન થવા પામતું નથી; અને ચારિત્ર-મોહનીય, જેથી આત્મા તાત્ત્વિક દુચ્ચિ કે સત્ય દર્શન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં તદ્દનુસાર પ્રવૃત્તિ કરી સ્વરૂપલાભ કરી શકતો નથી.

૧. જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીયની^૧ પ્રખળતાને લીધે આત્મામાં તત્ત્વદુચ્ચિ જ પ્રગટી શકતી નથી, તથા જેથી તેની દૃષ્ટિ મિથ્યા (સત્ય વિરુદ્ધ) હોય છે, તે અવસ્થા તે 'મિથ્યાદૃષ્ટિ.'

૨. અગિયારમે ગુણુસ્થાને પહોંચ્યા છતાં પતિત થઈ પ્રથમ ગુણુસ્થાન ઉપર આવતાં વચ્ચે બહુ થોડો વખત જે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તે 'સાર્વાદન.' તેમાં પતનોન્મુખ આત્માને તત્ત્વદુચ્ચિનો સ્વરૂપ પણ આસ્વાદ હોય છે.

૩. સત્ય-અસત્ય વચ્ચે દોષાયમાન સ્થિતિ તે 'સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ.'

૪. જેમાં આત્મા અસંદિગ્ધપણે સત્યદર્શન-તત્ત્વદુચ્ચિ કરી શકે છે, તે 'અવરિતસમ્યક્દૃષ્ટિ.' તેને અવરિત કહેવાનું કારણ એ

૧. જુઓ પા. ૪૬, ટિં ૦ નં. ૨.

છે કે, તેમાં દર્શનમોહનીયનું બળ ગયા છતાં, ચારિત્રમોહનીયની સત્તા સવિશેષ હોવાથી વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ) ઉદય નથી પામતી.

૫. જે અવસ્થામાં યુચિ ઉપરાંત અહપાશે પણ વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ) ઉત્પન્ન થાય છે, તે 'દેશવિરતિ.'

૬. જેમાં ત્યાગવૃત્તિ 'પૂર્ણ' ઉદય પામવા છતાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રમાદ-સ્ખલન સંભવે છે, તે 'પ્રમત્તસંયત.'

૭ જેમાં પ્રમાદનો સહેજે સંભવ નથી, તે 'અપ્રમત્તસંયત.'

૮. જેમાં 'પૂર્વે' કદી નહિ અનુભવેલો આત્મશુદ્ધિનો અનુભવ થાય છે અને અપૂર્વ વીર્યોદ્ધાસ-આત્મિક સામર્થ્ય - પ્રગટે છે, તે 'અપૂર્વકરણ'.

૯. જેમાં ચારિત્રમોહનીય કર્મના શેષ રહેલા અંશોને શમાવવાનું કે ક્ષીણ કરવાનું કામ ચાલતું હોય છે, તે 'અનિવૃત્તિબાદર.'

૧૦. જેમાં મોહનીયનો અંશ લોભરૂપે જ ઉદયમાન હોય છે, પણ બહુ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં, તે 'સૂક્ષ્મસંપરાય.'

૧૧. જેમાં સૂક્ષ્મ લોભ સુધ્ધાં શમી નય છે, તે 'ઉપશાંત-મોહનીય.' આ ગુણસ્થાનમાં દર્શનમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય સંભવે ખરો, પણ ચારિત્રમોહનીયનો તેવો ક્ષય નથી હોતો; માત્ર તેની સર્વાંશે ઉપશાંતિ હોય છે. આને લીધે જ મોહનો ફરી ઉદ્દેક થતાં આ ગુણસ્થાનથી અવશ્ય પતન થાય છે અને પ્રથમ ગુણસ્થાન સુધી પાછા જવું પડે છે.

૧૨. જેમાં દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય થઈ નય છે, તે 'ક્ષીણમોહનીય.' અહીંથી પતન સંભવી શકતું નથી.

૧૩. જેમાં મોહના આત્યંતિક અભાવને લીધે વીતરાગદશા પ્રગટવા સાથે સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તે 'સયોગગુણસ્થાન.' આ સ્થાનમાં શારીરિક-માનસિક-વાચિક વ્યાપારો હોય છે. તેને જીવન્મુક્તિ કહી શકાય.

૧૪. જેમાં શારીરિક-માનસિક-વાચિક પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ થઈ નય છે, તે 'અયોગગુણસ્થાન.' શરીરપાત થતાં જ

તેની સમાપ્તિ થાય છે અને પછી વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ટિપ્પણુ નં. ૭. તીર્થંકરો દ્વારા પ્રકાશિત જ્ઞાનને તેમના પરમ બુદ્ધિમાન સાક્ષાત્ શિષ્ય ગણધરોએ ગ્રહણ કરી, એ જ્ઞાનને બાર અંગગ્રંથોરૂપે સૂત્રબદ્ધ કર્યું. તે અંગપ્રવિષ્ટ કહેવાય છે. અને સમયના દોષથી બુદ્ધિબળ તેમ જ આયુષ ઘટતાં જોઈ, સર્વસાધારણના હિતને માટે એ દ્વાદશાંગીમાંથી ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર ગણધરો પછીના શુદ્ધબુદ્ધિ આચાર્યોએ જે શાસ્ત્રો રચ્યાં, તે અંગબાહ્ય. અર્થાત્ ગણધરરચિત ગ્રંથ તે અંગપ્રવિષ્ટ અને અન્ય આચાર્યોએ રચેલા તે અંગબાહ્ય.

ટિપ્પણુ નં. ૮. તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૧-૬માં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રમાણો અને નયોથી જ્ઞાન થાય છે. એ જોમાં તદ્દાવત એ છે કે, નય વસ્તુના એક અંશનો ખાધ કરે છે; અને પ્રમાણ અનેક અંશોનો વસ્તુમાં અનેક ધર્મ હોય છે; એમાંથી કોઈ એક ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો નિશ્ચય કરવામાં આવે, ત્યારે તે નય કહેવાય છે; અને અનેક ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો અનેકરૂપથી નિશ્ચય કરવામાં આવે, ત્યારે તે પ્રમાણ કહેવાય. નય વસ્તુને એક દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરે છે; અને પ્રમાણ અનેક દૃષ્ટિઓથી ગ્રહણ કરે છે. વધુ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (વિદ્યાપીઠ) પા. ૨૫ ઇ૦ તથા પા. ૬૮ ઇ૦.

ટિપ્પણુ નં. ૯. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ અને પુદ્ગલ એ પાંચ દ્રવ્યો 'અસ્તિકાય' કહેવાય છે. જેનો ખીન્ને ભાગ ન થઈ શકે એવા અંશને — ખંડને 'અસ્તિ' અથવા 'પ્રદેશ' કહે છે; અને એના સમુદાયને 'કાય' કહે છે. અર્થાત્, અસ્તિકાય એટલે પ્રદેશોનો સમૂહ. એ દ્રવ્યો એવા એક અખંડ સ્કંધરૂપ છે, કે જેના અવિભાજ્ય સૂક્ષ્મ અંશ બુદ્ધિથી કલ્પિત કરી શકાય છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યના પ્રદેશ પોતાના સ્કંધથી જુદા થઈ શકે છે; જ્યારે ખીન્ન ચાર દ્રવ્યોના પ્રદેશ તેમ થઈ શકતા નથી. કારણકે, તે ચારે અમૂર્ત છે. અમૂર્તના ખંડ ન થઈ શકે. કાલદ્રવ્ય પ્રદેશસમૂહરૂપ નથી. તેથી તેને અસ્તિકાય કહેવામાં નથી આવતું.

પરાક્રમ

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહે છે : હે આયુષ્યમન (જન્મસ્વામી)! સમ્યક્ત્વ (સમ્યક્ શ્રદ્ધા — દર્શન —) પ્રાપ્ત થયા પછી, ઉત્તરોત્તર કયા કયા ગુણોને પ્રાપ્ત કરીને જીવે કર્મશત્રુને જીતવામાં પરાક્રમ દાખવવું જોઈએ, તેનું જે વર્ણન ભગવાન મહાવીરે કરેલું છે, તે હું તને કહી બતાવું છું. તે વર્ણન સમજીને તથા ગુરુના બતાવ્યા પ્રમાણે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેને અનુસરીને કેટલાય જીવો સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થઈ, તથા પરિનિર્વાણ પામી, સર્વ દુઃખોનો અંત કરી શક્યા છે.

પ્રથમ ગુણ તે ‘સંવેગ’ અથવા મોક્ષાભિલાષા. સંવેગથી જીવમાં તીવ્ર ધર્મશ્રદ્ધા જન્મે છે; તીવ્ર ધર્મશ્રદ્ધાથી તેની મોક્ષાભિલાષા વળી વૃદ્ધિંગત થાય છે. તેથી તે જીવ અનંત કાળ સંસારમાં રખડાવનાર^૧ ક્રોધ, માન, માયા

૧. મૂળ : ‘અનંતાનુબંધી.’ વિશેષ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિં. નં. ૧, પા. ૧૬૪.

અને ક્ષોભનો નાશ કરે છે; તથા નવાં કર્મ આંધતો નથી. ક્રોધાદિના નાશથી તત્ત્વાર્થમાં તેની અશ્રદ્ધા દૂર થાય છે; અને વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા જન્મે છે. વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાથી^૧ કેટલાક જીવો તે ભવે જ સિદ્ધિ પામે છે; અથવા ત્રીજો ભવે તો અવશ્ય પામે છે જ.

ખીજો ગુણ તે ‘નિર્વેદ’ અથવા સંસારથી વિરક્તતા. તેનાથી જીવ દેવ, મનુષ્ય અને પશુપંખી (તિર્થંચ) સંબંધી કામભોગોમાં વિરક્ત થાય છે; વિરક્ત થયા બાદ, તે ભોગસાધનોની પ્રાપ્તિ માટે આરંભ તેમજ પરિશ્રમ કરવો તજ દે છે; અને એ રીતે સંસારમાર્ગનો^૨ વિચ્છેદ કરી, સિદ્ધિમાર્ગને^૩ પામે છે.

ત્રીજો ગુણ તે ‘ધર્મશ્રદ્ધા.’ તેનાથી જીવ પોતાને ગમતાં વિષયસુખોમાં વિરક્ત થાય છે અને ગૃહસ્થધર્મ તજ સાધુપણું સ્વીકારે છે. એ રીતે છેદન-ભેદન, સંયોગ-વિયોગ વગેરે શારીરિક અને માનસિક દુઃખોનો અંત લાવી, તે અવ્યાબાધ મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

ચોથો ગુણ તે ગુરુ તથા સાધર્મિકોની^૪ ‘સેવાશુભ્રૂષા.’ તેનાથી મનુષ્યને વિનય પ્રાપ્ત થાય છે. વિનયવાળો જીવ

૧. મૂળમાં, ‘દર્શનવિશુદ્ધિ’ શબ્દ છે. પરિભાષામાં તેને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહે છે. દર્શનમોહનીય કર્મોના સંપૂર્ણ ક્ષયથી પ્રગટ થયેલું સમ્યક્ત્વ તે ક્ષાયિક કહેવાય.

૨. ‘મિથ્યાત્વ, અચિરતિ વગેરે રૂપી.’ — ટીકા.

૩. ‘શુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વરૂપી.’ — ટીકા.

૪. સાધર્મિક એટલે સમાન ધર્મનો માણસ.

ગુરુની નિંદા, અવહેલા વગેરે વિરાધના^૧ તથા, (ભવિષ્યમાં પોતાની) નરકયોનિનો, પશુયોનિનો તથા દેવ-મનુષ્ય યોનિમાં હલકી ગતિનો નિરોધ કરે છે; તેમજ ગુરુની પ્રશંસા, સ્તુતિ, ભક્તિ અને અહુમાનથી દેવ-મનુષ્યયોનિમાં (પોતાને માટે) સુગતિ નિર્માણ કરે છે; સિદ્ધિ-મોક્ષ-રૂપી સદ્ગતિને^૨ વિશુદ્ધ કરે છે; પ્રશંસાપાત્ર તેમજ વિનયમૂલક સર્વ ધર્મકાર્યો સાધે છે; તેમજ ખીબા પણ ધણા જીવોને વિનય ગ્રહણ કરાવે છે.

પાંચમો ગુણ તે 'આશ્વોચના' અથવા (ગુરુ આગળ) પોતાના દોષ કબૂલ કરી દેવ! તે. તેનાથી જીવ મોક્ષમાર્ગમાં વિદ્ય કરનારાં તથા અનંત સંસાર વધારનારાં ત્રણ શત્રુઓ પોતામાંથી ખેંચી કાઢે છે, અને સરળતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સરળતા પ્રાપ્ત કરનારો અમાયી જીવ સ્ત્રીભાવ, અને નપુંસક-ભાવની^૩ વિકૃતિ પ્રાપ્ત કરાવનારાં કર્મ નથી આંધતો; અને પૂર્વે આંધ્યાં હોય તો ખંખેરી નાખે છે. ત્રણ શત્રુઓ તે આ : ૧. માયા — દંભ, ડોળ કે ઠગવાની વૃત્તિ. ૨.

૧. આરાધનાથી જીલડી તે વિરાધના.

૨. એટલે કે, તે ગતિનાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ કારણોને.

૩. મૂળમાં 'સ્ત્રીવેદ' અને 'નપુંસકવેદ' એવા શબ્દો છે. પુરુષ સાથે વિષયાભિલાષા એ સ્ત્રીવેદ; અને સ્ત્રીપુરુષ ઉભયનો વિષયાભિલાષ તે નપુંસકવેદ. માયાવીપણું, ઠગવાની ટેવ, પરદોષદર્શન વગેરે સ્ત્રીવેદ અંધાવાનાં કારણો ગણાવાય છે. સરળ માણસ સ્ત્રીશરીર કે નપુંસકશરીર ન પામે — અર્થાત્ પુરુષશરીર જ પામે. દિગંબર પરંપરા સ્ત્રીશરીરે મોક્ષ નથી માનતી. એવો જ નિંદાનો ભાવ અહીં પણ છે.

નિદાન — ભોગોની લાલસા. ૩. મિથ્યાદર્શન — સત્ય ઉપર શ્રદ્ધા ન ચોટવી અથવા અસત્યનો આગ્રહ.

છઠ્ઠો ગુણ તે 'નિન્દના' અર્થાત પોતાની આગળ પોતાના દોષો કબૂલી જવા તે. તેનાથી જીવ પશ્ચાત્તાપ પ્રાપ્ત કરે છે; પશ્ચાત્તાપથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે; અને વૈરાગ્યથી અંતઃકરણશુદ્ધિ^૧ પ્રાપ્ત કરી, ઉત્તરોત્તર આગળ વધી, મોહનીય કર્મોનો^૨ ક્ષય કરે છે.

સાતમો ગુણ તે 'ગર્હણા' અર્થાત ખીજની આગળ પોતાના દોષ પ્રગટ કરવા તે. તેનાથી જીવ (પોતા પ્રત્યે) અનાદર પ્રાપ્ત કરે છે; અનુચિત પ્રવૃત્તિઓ^૩ કરતો અટકે છે; અને ઉચિત પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એવો ભિક્ષુ આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો નાશ કરનારાં ઘાતી કર્મોનો^૪ નાશ કરી શકે છે.

૧. મૂળ, 'કરણગુણશ્રેણી.' તેનો પારિભાષિક શબ્દ 'અપૂર્વકરણ' છે. જુઓ પા. ૧૬૦-૮.

૨. જુઓ પા. ૪૬, ટિં ૨.

૩. મૂળ : 'ચોગ'.

૪. મૂળમાં 'અનંતઘાતિપર્યવ' છે. 'અનંત વિષય છે જેમને તે જ્ઞાન (વિશેષ ખોધ) અને દર્શન (સામાન્ય ખોધ). તેમનો ઘાત કરનાર જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મો.' — ટીકા. કર્મોના આઠ પ્રકાર છે : જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અંતરાય, વેદનીય, અપુષ, નામ અને ગોત્ર (જુઓ અધ્ય૦ ૩૩ પા. ૨૨૬ ઇ૦ શૃંગ્યાતમાં). તેમાંનાં પહેલાં ચાર ઘાતી કર્મ કહેવાય છે. દારણ કે તે આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો સીધો ઘાત કરે છે. બાકીનાં અઘાતિક છે.

આઠમો ગુણ તે 'સામાયિક'^૧ અર્થાત્ સમભાવમાં આત્માને સ્થાપિત કરવો તે. તેનાથી જીવ અધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી વિરત થાય છે.

નવમો ગુણ તે 'ચતુર્વિંશતિસ્તવ' અર્થાત્ ચોવીસ તીર્થકરોની સ્તુતિ. તેનાથી શ્રદ્ધા—રુચિની નિર્મળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

દસમો ગુણ તે (ગુરુને) 'વંદન'. તેનાથી નીચ ગોત્રમાં જન્મ અપાવનાર કર્મ નાશ પામે છે; ઉચ્ચ ગોત્રમાં જન્મ અપાવનાર કર્મ બંધાય છે; ત્યાં પણ સૌભાગ્ય એટલે કે સર્વ લોકોમાં વલ્લભતા પ્રાપ્ત થાય છે; તથા સર્વ પોતાને અનુકૂળ બને છે.

૧૧મો ગુણ તે 'પ્રતિક્રમણ' અર્થાત્ થયેલ ભૂલનો અનુતાપ કરી, તેમાંથી નિવૃત્ત થવું અને નવી ભૂલ ન કરવા સાવધાન થવું. તેનાથી જીવ, લીધેલાં વ્રતનાં છિદ્રો બંધ કરી શકે છે; અને તેમ થવાથી કર્મબંધનનાં દ્વાર બંધ થાય છે. પછી, તે નિર્મળ ચારિત્રવાળો તથા આઠ પ્રવચનમાતાઓમાં^૨ સાવધાન બની, નિરંતર સંયમયોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; અને ઈન્દ્રિય-મનને સન્માર્ગમાં સ્થાપિત કરી સુખે વિહરે છે.

૧૨મો ગુણ તે 'કાયોત્સર્ગ' અર્થાત્ શારીરિક વ્યાપારો છોડી, એક આસને સ્થિર થઈ ધ્યાનસ્થ થવું તે.

૧. જુઓ પા. ૨૪, નોં. ૨. કાળનો અસુક નિયમ લઈ, તે વખત દરમ્યાન અધર્મપ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી, ધ્યાન, પાઠ વગેરે ધર્મ-પ્રવૃત્તિમાં સ્થિર થવાનો અભ્યાસ કરવો તે સામાયિક વ્રત.

૨. જુઓ પા. ૧૩૯.

તેનાથી જીવ અતીત અને વર્તમાન દોષો! ઘોઘાં નાખી શકે છે; અને પછી ભાર દૂર થવાથી સુખે વિચરતા મજૂરની પેઠે સ્વસ્થ હૃદયે પ્રશસ્ત ધ્યાનયુક્ત થઈ શકે છે.

૧૩મો ગુણ તે 'પ્રત્યાખ્યાન' અર્થાત્ (કશું) ત્યાગવાનો નિયમ. તેનાથી જીવ કર્મબંધનનાં દ્વારો (પાપપ્રવૃત્તિઓ) બંધ કરી શકે છે, તથા ઇચ્છાનિરોધ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેમ કરનારો જીવ સર્વ પદાર્થોમાંથી તૃષ્ણા નિવૃત્ત કરી, આહ્યાંતર સંતાપરહિત થઈ વિચરે છે.

૧૪મો ગુણ તે 'સ્તવસ્તુતિમંગળ'.^૧ સ્તવન અને સ્તુતિથી જીવ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપી સદ્ધર્મ^૨ પ્રાપ્ત કરે છે; તથા પછી એવી આરાધના કરી શકે છે કે, જેથી તે સંસારનો અંત લાવી મુક્ત થાય છે કે ઉચ્ચ દેવગતિ^૩ પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૫મો ગુણ તે 'કાલપ્રતિલેખના' અર્થાત્ કાલનું નિરીક્ષણ: યોગ્ય વખતે યોગ્ય કામ કરવા કાલની આપ્તમાં સાવધાની. તેનાથી જીવ જ્ઞાનને આવરણ કરનાર કર્મનો નાશ કરી શકે છે.

૧૬મો ગુણ તે 'પ્રાયશ્ચિત્તકરણ'. તેનાથી જીવ પાપકર્મ ઘોઘાં નાખી, દોષરહિત થઈ શકે છે. યોગ્ય રીતે

૧. 'શકસ્તવ' વગેરેનો પાઠ તે સ્તવમંગળ; અને 'નમોત્થુણુ' વગેરે સ્તુતિનું ઓછામાં ઓછું આઠ વાર, અને વધારેમાં વધારે ૧૦૮ વાર રટન કરવું તે સ્તુતિમંગળ.

૨. મૂળ, 'બ્રાધિ'. 'જૈનધર્મ' — ટીકા.

૩. મૂળ, 'કલ્પવિમાનોત્પત્તિકા'. કલ્પ અને વિમાન વગેરે માટે જુઓ અધ્ય. ૩૬, શ્લો ૨૦૯-૧૭, પા. ૨૬૨.

પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારો જીવ માર્ગ અને માર્ગનું ક્ષણ^૧ તથા આચાર અને આચારનું ક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૧૭ મો ગુણ તે 'ક્ષમાપના' અથવા અપરાધની ક્ષમા માગવી તે. તેનાથી જીવ ચિત્તની પ્રસન્નતા અને સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ પ્રાપ્ત કરે છે. પછી તે રાગદ્વેષ-રહિત થઈ^૨, નિર્ભય બની શકે છે.

૧૮ મો ગુણ તે 'સ્વાધ્યાય.' તેનાથી જ્ઞાનને આવરણ કરનારાં કર્મ નાશ પામે છે. તેના પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે :

વાચના (ગુરુ પાસેથી સૂત્રપાઠ શ્રેણી તે); પ્રતિપૃચ્છના (ગુરુને શંકા પૂછવી તે); પરિવર્તના (સૂત્રપાઠનું વારંવાર પરાવર્તન); અનુપ્રેક્ષા (સૂત્રનું ચિંતન-મનન); અને ધર્મકથા.

૧૯. વાચનાથી જીવ બંધાયેલાં કર્મ ખંખેરી નાખવારૂપી નિર્જરા પ્રાપ્ત કરી શકે છે; તથા શાસ્ત્રનો નિરાદર ન કરી, તીર્થકરના ધર્મને અવલંબી તથા કર્મોનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરી, મહાપર્યાવસાન અર્થાત મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

૨૦. પ્રતિપૃચ્છનાથી જીવ સૂત્ર અને અર્થના સંશય દૂર કરી શકે છે તથા સંદેહ અને મોહ પેદા કરનાર કર્મોનો નાશ કરી શકે છે.

૨૧. પરાવર્તનથી તે ભૂલી ગયેલું યાદ લાવી શકે છે, તથા નવું યાદ કરી શકે છે.^૩

૧. સમ્યક્ત્વ - દર્શન એ માર્ગ, અને તેનું ક્ષણ એટલે જ્ઞાન. - ટીકા.

૨. મૂળ, 'ભાવનાવિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી.'

૩. મૂળ, 'વ્યંજનલબ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.'

૨૨. અનુપ્રેક્ષાથી જીવ આયુષક્રમ સિવાયનાં^૧ બાકીનાં (સાત પ્રકારનાં) કર્મોનું ધન બંધન શિથિલ કરી નાખે છે; તેમના તીવ્ર પ્રભાવને મંદ કરી નાખે છે; તથા તેમના પરિભ્રાણને પણ અટકાવી કરી નાખે છે.^૨ વળી તે (નવું) આયુષકર્મ પણ બાંધે કે ન બાંધે : બાંધે તો અશુભ ન જ બાંધે; તે ભવે મુક્ત થવાનો હોય તો ન જ બાંધે; શરીર વગેરેને દુઃખહેતુ થઈ પડનાર ‘અસાતાવેદનીય’ કર્મ કરી બાંધે જ નહિ; તથા આ અનાદિ, અનંત, લાંબે કાળે ઓળંગી શકાય એવા તથા ચાર ગતિઓ^૩વાળા સંસારરૂપી અરણ્યને શીઘ્ર પાર કરી જાય.

૨૩. ધર્મકથાથી જીવ ભગવાનના સિદ્ધાંતોને પ્રકાશિત^૪ કરે છે; અને તેમ કરી, શુભ કર્મ ઉપાર્જન કરે છે.

૨૪મો ગુણ તે ‘શ્રુતારાધના’ અથવા સિદ્ધાંતનું સેવન. સિદ્ધાંતની (શાસ્ત્રની) સેવનાથી જીવ અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે અને રાગદ્વેષજનિત ક્લેશોમાંથી મુક્ત થાય છે.

૨૫મો ગુણ તે ‘એકાગ્રમનસંનિવેશના’ — અથવા એક ધ્યેય વસ્તુમાં ચિત્તની સ્થાપના. તેનાથી જીવ ચિત્ત-નિરોધ કરી શકે છે.

૧. આયુષકર્મ બાદ કરવાનું કારણ એ કે, કોઈ પણ ભવમાં આયુષકર્મ તો એક જ વાર બંધાય છે; અને તે પણ જીવિતનો ત્રીજો ભાગ કે તેનો પણ ત્રીજો ભાગ (૯૦) બાકી રહે ત્યારે. આ નિયમ અનુસાર ન બંધાય, તો અંતમાં આયુષ્ય અંતર્મૂહૂર્ત^૫ બાકી રહે ત્યારે અવશ્ય બંધાય જ.

૨. જુઓ અધ્ય૦ ૩૩ ની શરૂઆતમાં, પા. ૨૨૬.

૩. દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ (પશુપંખી ઇ૦), નારકી — એ ચાર.

૪. મૂળ, ‘પ્રવચનની પ્રભાવના કરે છે.’

૨૬મો ગુણ તે 'સંયમ'. તેનાથી જીવ પાપનો નિરોધ કરી શકે છે.

૨૭મો ગુણ તે 'તપ'. તેનાથી જીવ વ્યવહાર — એટલે કે પૂર્વે આંધેલાં કર્મનું દૂરીકરણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૨૮મો ગુણ તે 'વ્યવહાર'. તેનાથી જીવ સર્વ પ્રકારની ક્રિયાની ઉચ્છિન્નતારૂપી શુકલધ્યાનની ચોથી પાયરી^૧ પ્રાપ્ત કરી શકે છે; અને સિદ્ધ, યુદ્ધ, મુક્ત તથા પરિનિવૃત્ત બની, સર્વ દુઃખોનો અંત લાવે છે.

૨૯મો ગુણ તે 'સુખશાતન' અથવા સુખની સ્પૃહાનું નિવારણ. તેનાથી જીવ વિષયસુખોમાં અનુત્સુકતા પ્રાપ્ત કરે છે. તેમ કર્યા પછી જ તે સાચી અનુકંપા, અભિમાન-રહિતતા, તથા શોકરહિતતા પ્રાપ્ત કરે છે અને ચારિત્ર-મોહનીય કર્મોનો^૨ નાશ કરે છે.

૩૦મો ગુણ તે 'અપ્રતિયદ્ધતા' અર્થાત્ નીરાગતા. તેનાથી જીવ નિઃસંગતા પ્રાપ્ત કરે છે અને નિઃસંગતાથી રાગાદિરહિત^૩ તથા દૃઢમનસ્ક થઈ, દિવસે યા રાત્રે સતત આજ્ઞ સંગ તજી, અપ્રતિયદ્ધપણે વિહરે છે.

૩૧મો ગુણ તે 'વિવિક્તશય્યાસનસેવના' અર્થાત્ સ્ત્રી-પશુ-નપુંસક વગેરેથી રહિત શયન-આસન-મુકામ વગેરે સેવવાં તે. તેનાથી જીવ ચારિત્રની રક્ષા કરી શકે છે. ચારિત્રની

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨, પા. ૧૯૪.

૨. જુઓ પા. ૪૬, ટિં ૨.

૩. મૂળ, 'એકઃ' ।

રક્ષા કરનારો જીવ, પુષ્ટકારક અને ઉત્તેજક વસ્તુઓથી રહિત આહાર કરનારો, દૃઢચારિત્ર, માત્ર સંયમમાં જ રત તથા મોક્ષની ભાવનાવાળો બની, આઠ પ્રકારનાં કર્મોરૂપ ગાંઠ છેદી નાખે છે.

૩૨મો ગુણ તે 'વિનિવર્તના' અર્થાત્ વિષયો તરફથી આત્માનું પરાડ્મુખ થવું તે. તેનાથી જીવ પાપકર્મો ન કરવા માટે પ્રયત્નવાન થાય છે અને બાંધેલાં કર્મો દૂર કરી, આ ચાર ગતિવાળા ભવારણ્યને તરી જાય છે.

૩૩મો ગુણ તે 'સંભોગપ્રત્યાખ્યાન' અર્થાત્ મંડળીમાં બેસી ન જમતાં, જીદા જમવું તે. તેનાથી જીવ આલંબના દૂર કરી, નિગલંબ બની શકે છે. નિરાલંબ મનુષ્યની જ પ્રવૃત્તિ મોક્ષરૂપી એક જ પ્રયોજનવાળી બની શકે છે. તેવો મનુષ્ય પોતાને મજે તેટલાથી જ સંતોષ પામે છે; પારકાને મજેલાનો સ્વાદ નથી કરતો; (તે મને આપશે? એવો) વિકલ્પ નથી કરતો; અભિલાષા નથી કરતો; તથા યાચના નથી કરતો; પરંતુ અલગ ઉતારો શોધી વિહરે છે.

૩૪મો ગુણ તે 'ઉપધિપ્રત્યાખ્યાન' અર્થાત્ સર્વ સાધનસામગ્રીનો ત્યાગ^૧. તેનાથી જીવ સ્વાધ્યાયાદિમાં નિર્વિઘ્નતા પામે છે; કાંક્ષારહિત બને છે તથા કાંઈ સાધન ન મજે, તો ક્લેશ નથી પામતો.

૧. 'રજેયણં, મૂમતી, પાત્ર વગેરે સાધુજીવનમાં ખાસ આવશ્યક વસ્તુઓ સિવાયની'—એવું ટીકાકાર સૂચવે છે; તેમજ ૩૫મો ગુણ 'આહારત્યાગ'ની બાબતમાં પણ, માત્ર 'સંદોષ આહારનો ત્યાગ' એમ સૂચવે છે.

૩૫મો ગુણ તે આહારપ્રત્યાખ્યાન — અર્થાત આહારનો ત્યાગ. તેનાથી જીવની જીવિતેચ્છા દૂર થઈ જાય છે; અને આહાર ન મળવાથી તેને ક્ષેષ થતો નથી.

૩૬મો ગુણ તે 'કષાયપ્રત્યાખ્યાન' અર્થાત ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો ત્યાગ. તેનાથી જીવ વીતરાગભાવને પામે છે; તથા સુખદુઃખમાં સમભાવી થાય છે.

૩૭મો ગુણ તે 'યોગપ્રત્યાખ્યાન' અર્થાત મન, વાણી અને કાયાની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ. તેનાથી જીવ અક્રિય થાય છે, નવું કર્મ આંધતો નથી અને જૂનું ખાંખેરી નાંખે છે.

૩૮મો ગુણ તે 'શરીરપ્રત્યાખ્યાન' અર્થાત શરીરનો ત્યાગ. તેનાથી જીવ સિદ્ધીના ઉત્તમ ગુણો પ્રાપ્ત કરે છે, તથા લોકના ટોચભાગે જઈ પહોંચી^૧ (મોક્ષ પામી), પરમ સુખી થાય છે.

૩૯મો ગુણ તે 'સાહાયપ્રત્યાખ્યાન' અર્થાત સાથીઓનો ત્યાગ. તેનાથી જીવ એકલાપણું પ્રાપ્ત કરે છે અને એકાગ્રપણાનો અભ્યાસ કરી, થોડું જોલનારો, થોડા અધડાવાળો, થોડા ક્રોધવાળો, અધિક સંયમવાળો, અધિક સંવરવાળો^૨ અને અધિક સમાધિવાળો બને છે.

૪૦મો ગુણ તે 'ભક્તપ્રત્યાખ્યાન' અર્થાત આહાર-ત્યાગ. તેનાથી જીવ હજારો જન્મ અટકાવે છે.

૪૧મો ગુણ તે 'સહભાવપ્રત્યાખ્યાન' અર્થાત એવા પ્રકારનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કે જેથી ફરી કદી કરવો ન પડે.

૧. જુઓ પા. ૧૩૮, નોંધ ૧.

૨. જુઓ પા. ૪૬, ટિ. ૩.

એવી અનુત્તમ ત્યાગી દશા 'શૈલેશી' (એટલે કે મેરુ પર્વત જેવી નિશ્ચલ, ચૌદમા ગુણુસ્થાનની દશા)^૧ કહેવાય છે. તે દશામાં વર્તવાથી જીવ શુક્લધ્યાનની ચરમ સ્થિતિને^૨ પ્રાપ્ત થઈ, (કેવળજ્ઞાન થયા બાદ બાકી રહેતાં વેદનીય, આયુષ, નામ અને ગોત્ર એ) ચાર કર્મો^૩ નષ્ટ કરી, સિદ્ધ, ભુક્ષ, મુક્ત અને પરિનિવૃત્ત થાય છે તથા સર્વ દુઃખોનો અંત લાવે છે.

૪૨મો ગુણુ તે 'પ્રતિષ્પતા' અર્થાત્ સાધુસંઘની આચારમર્યાદાઓને વેશ વગેરે બાબતોમાં અનુસરવું તે. તેનાથી (અન્ય જન્મજ ન રહેવાને લીધે) હલકાપણું—નિરાંત પ્રાપ્ત થાય છે. સાધુનાં પ્રશસ્ત ચિહ્નો ધારણ કરતો હોવાથી તેવો જીવ અપ્રમત્ત રહે છે; તેનાં શ્રદ્ધારુચિ નિર્માણ થાય છે; તે સત્ત્વવાન અને સદાચારયુક્ત^૪ થાય છે; સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓમાં વિશ્વાસ ઉપજાવે છે; તેની પાસે થોડી સ્ત્રીને હોવાથી તેને તપાસ (પ્રતિષ્ષેષના) પણ થોડી કરવી પડે છે;^૫ વળી તે જિતેન્દ્રિય થાય છે અને વિપુલ તપ અને સદાચરણવાળો થાય છે.

૧. જુઓ પા. ૧૭૩ (૧૪).

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણુ નં. ૨, પા. ૧૬૪.

૩. મૂળમાં, 'ચાર કેવલીકર્મોશો' છે. કેવળજ્ઞાન થયા બાદ પણ એ ચાર કર્મો બાકી રહે છે. તેમનો નાશ શરીરના નાશ સાથે જ થાય છે. તેઓ આત્માની વિશુદ્ધિનો ધાત ન કરતાં હોવાથી અઘાતી કર્મો કહેવાય છે. જુઓ પા. ૧૭૮, નોં. ૪.

૪. મૂળ, 'સમિતિયુક્ત'. જુઓ પા. ૪૬, ટિ. ૩.

૫. જુઓ અધ્ય. ૨૬, પા. ૧૫૨.

૪૩મો ગુણ તે 'વૈયાવૃત્ત્ય' અથવા (સાધુ વગેરેની) સેવા-શુશ્રૂષા. તેનાથી જીવ તીર્થકર થવાનું કર્મ^૧ પ્રાપ્ત કરે છે.

૪૪મો ગુણ તે સર્વગુણસંપન્નતા.^૨ તેનાથી જીવને અપુનરાવૃત્તિ અર્થાત્ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તેને શારીરિક કે માનસિક દુઃખો ભોગવવાં પડતાં નથી.

૪૫મો ગુણ તે 'વીતરાગતા' અર્થાત્ રાગદ્વેષરહિતતા. તેનાથી જીવ સ્નેહના બંધો તેમજ તૃષ્ણાના બંધો છેદી શકે છે; અને મનગમતા કે ન ગમતા શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને ગંધરૂપી વિષયોમાં વિરક્ત થાય છે.

૪૬મો ગુણ તે 'ક્ષાંતિ.' તેનાથી જીવ પરિપહો અર્થાત્ મુશ્કેલીઓ જીતી શકે છે.

૪૭મો ગુણ તે 'મુક્તિ' અથવા નિર્જોભતા. તેનાથી જીવ નિષ્કિંચનતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પછી અર્થક્ષોભી મનુષ્યો તેની વાંછા કરતાં નથી.

૪૮મો ગુણ તે 'આર્જવ' અથવા સરળતા. તેનાથી જીવ મન, વચન અને કાયાની એકતા—વિશુદ્ધિ—પ્રાપ્ત કરે છે, કોઈને છેતરતો નથી અને ધર્મનો આરાધક થાય છે.

૪૯મો ગુણ તે 'મૃદુતા' અથવા અમાનીપણું. તેનાથી જીવ અહંકારરહિત થાય છે; નમ્ર^૩ થાય છે અને જાતિ,

૧. મૂળ, 'તીર્થકર નામકર્મ.' જે કર્મથી વિશિષ્ટ ગતિ, જાતિ આદિ પ્રાપ્ત થાય, તે 'નામકર્મ' કહેવાય છે. જુઓ પા. ૨૨૮ (૬).

૨. 'જ્ઞાન, દર્શન. ચારિત્ર એ ત્રણે ગુણો.'—ટીકા.

૩. મૂળ, 'મૃદુમાર્દવસંપન્ન.' પ્રસંગે નમી જવું તે મૃદુતા; હંમેશ કોમળપણું તે માર્દવ. — ટીકા.

કુળ, બળ, રૂપ, તપ, શ્રુત, લાભ અને ઐશ્વર્ય એ આઠ મહસ્થાનો દૂર કરી શકે છે.

૫૦મો ગુણ તે 'ભાવસત્ય' અર્થાત્ અંતરની સચ્ચાઈ. તેનાથી જીવ અંતઃકરણશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેવો જીવ પછી જ્ઞાની પુરુષે ઉપદેશેલા ધર્મની આરાધના માટે પ્રયત્નવાન થાય છે અને એમ કરી પારલૌકિક^૧ ધર્મની આરાધના કરે છે.

૫૧મો ગુણ તે 'કરણસત્ય' અર્થાત્ આચારની^૨ સચ્ચાઈ. તેનાથી જીવ ક્રિયાસામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને જેવું ઇચ્છે છે તેવું કરે છે.

૫૨મો ગુણ તે 'યોગસત્ય', અર્થાત્ મન, વાણી અને કાયાની સચ્ચાઈ. તેનાથી જીવ મન, વાણી અને કાયાની પ્રવૃત્તિઓને નિર્દોષ કરે છે.

૫૩મો ગુણ તે 'મનોગુપ્તતા' અર્થાત્ મનને અશુભ પદાર્થોમાંથી રક્ષવું તે. તેનાથી જીવ એકાગ્રચિત્તા પ્રાપ્ત કરી, સંયમ આચરી શકે છે.

૫૪મો ગુણ તે 'વચોગુપ્તતા' અર્થાત્ વાણીને અશુભ પદાર્થોમાંથી રક્ષવી તે. તેનાથી જીવ નિર્વિકારીપણું પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૫૫મો ગુણ તે 'કાયગુપ્તતા' અર્થાત્ કાયાને અશુભ વ્યાપારમાંથી રક્ષવી તે. તેનાથી જીવ આત્મામાં પાપકર્મ દાખલ થતું અટકાવી શકે છે.

૧. પરલોક સુધારનારા ધર્મની. જેકે ઠીકાકાર એવો અર્થ કરે છે કે, 'સદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરી પરલોકમાં પણ ધર્મની આરાધના કરે છે.'

૨. પ્રતિલેખના વગેરે વિધિપૂર્વક કરવાં તે — ઠીકા.

૫૬મો ગુણ તે 'મન:સમાધારણા' અર્થાત મનને (સિદ્ધાંતમાં જણાવેલે) શુભ સ્થાને સ્થિરતાપૂર્વક સ્થાપવું તે. તેનાથી જીવ એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી, જ્ઞાનનો વિકાસ સાધી તથા શ્રદ્ધાની વિશુદ્ધિ સંપાદન કરી, મિથ્યાત્વનું^૧ નિવારણ કરે છે.

૫૭મો ગુણ તે 'વચ:સમાધારણા' અર્થાત વાણીને (સ્વાધ્યાયાદિ) શુભ કાર્યમાં સ્થાપન કરવી તે. તેનાથી જીવ શ્રદ્ધા-રુચિ (દર્શન)નો વિકાસ સાધી શકે છે. તેથી તેને સદ્ધર્મની પ્રાપ્તિ સુલભ થાય છે અને તેમાં પ્રતિબંધક વસ્તુઓ દૂર થાય છે.

૫૮મો ગુણ તે 'કાયસમાધારણા' અર્થાત કાયને (સંયમરૂપી) શુભ માર્ગમાં સ્થાપવી તે. તેનાથી જીવ ચારિત્રનો વિકાસ સાધી તેની સંપૂર્ણતા^૨ પ્રાપ્ત કરે છે; અને પછી આયુષ્ય^૩ પૂરું થતાં સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થાય છે.

૫૯મો ગુણ તે 'જ્ઞાનસંપન્નતા' અર્થાત શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં વિશારદતા. તેનાથી જીવને જીવ-અજીવ વગેરે તત્ત્વોનું જ્ઞાન^૪ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે જીવ દોરાવાળી સોયની પેઠે સંસારરૂપી અરણ્યમાં ખોવાઈ જતો નથી; પરંતુ જ્ઞાન,

૧. જુઓ પા. ૧૭, નોં. ૧.
૨. મૂળમાં, 'યથાખ્યાતચારિત્ર પ્રાપ્ત કરે છે' એમ છે.
- જુઓ પા. ૧૬૮.
૩. 'ચાર કેવલીકર્માશો.' જુઓ પા. ૧૮૬, નોં. ૩.
૪. જુઓ. અ. ૨૮, પા. ૧૬૨.

વિનય, તપ અને ચારિત્ર ભક્ષે પ્રકારે પ્રાપ્ત કરી, સ્વસિદ્ધાંત અને પરસિદ્ધાંતમાં કુશળ બની, (વાદમાં) અન્યેય^૨ અને છે.

૬૦મો ગુણ તે 'દર્શનસંપન્નતા' અર્થાત્ તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધા-સમ્યક્ શ્રદ્ધા. તેનાથી જીવ ભવના હેતુરૂપ મિથ્યાત્વનું છેદન કરે છે અને સત્યના પ્રકાશનું નિવારણ ન કરી, ઉત્તમ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર જોડે આત્માને યોગે છે તથા આત્માને ભક્ષે પ્રકારે આત્મા વડે વાસિત^૨ કરતો વિહરે છે.

૬૧મો ગુણ તે 'ચારિત્રસંપન્નતા' અર્થાત્ યથાખ્યાત-ચારિત્ર^૩ પ્રાપ્ત કરવું તે. તેમ કરનારો જીવ (૧૪મા ગુણસ્થાનરૂપી) શૈલેશીભાવ અર્થાત્ મેરુપર્વત જેવી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી, આયુષ્ય પૂરું થતાં સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થાય છે.

૬૨મો ગુણ તે 'શ્રોત્રેન્દ્રિયનિગ્રહ.' તેનાથી જીવ મનને ગમતા કે ન ગમતા શબ્દોમાં રાગદ્રોષનો નિરોધ કરી શકે છે અને તેવા રાગદ્રોષથી બંધાતું કર્મ અટકાવી, પૂર્વે બાંધેલું ખંખેરી નાખે છે.

૬૩. ૬૪. ૬૫. ૬૬. તે જ પ્રમાણે ચક્ષુ, ઘ્રાણ, જિહ્વા અને સ્પર્શ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહનું સમજવું. (માત્ર તેમના વિષયો અનુક્રમે રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ સમજવા.)

૧. 'અસંઘાતનીય' પાઠ પ્રમાણે. 'સંઘાતનીય' પાઠ લઈ 'પંડિતોમાં મિલનીય-ગણનીય,' એવો અર્થ પણ લેવાય છે.

૨. મૂળ, 'ભાવિત.' ગુણયુક્ત કરતો અથવા ચિતન કરતો એવો અર્થ થાય.

૩. જીવો પા. ૧૬૮.

૬૭મો ગુણ તે 'ક્રોધવિન્ય.' તેનાથી જીવ શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે; અને ક્રોધના હેતુભૂત નવું કર્મ ન બાંધી, પૂર્વે બાંધેલું ખંખેરી નાખે છે.

૬૮. ૬૯. ૭૦. તે જ પ્રમાણે 'માનવિન્ય'થી માર્દવ, 'માયાવિન્ય'થી ઋણુભાવ-સરળતા, અને 'લોભવિન્ય'થી સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે તથા તે દરેકના હેતુભૂત નવું કર્મ ન બંધાતાં, પૂર્વે બાંધેલું ખંખેરી નાંખાય છે.

૭૧મો ગુણ તે 'ત્રેવ્ય-દ્વેષ-મિથ્યાદર્શન વિન્ય' — અર્થાત્ રાગ, દ્વેષ, અને મિથ્યાદર્શન અથવા મિથ્યાત્વનો વિન્ય. તેનાથી જીવ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના કરવા પ્રયત્નશીલ થઈ, આઠ પ્રકારના કર્મની ગાંઠ તોડવા તત્પર થાય છે. તે આ પ્રમાણે : પ્રથમ તો ૨૮ પ્રકારના મોહનીય કર્મનો^૧ ક્ષય કરે છે; પછી પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો^૨, ત્રણ પ્રકારના દર્શનાવરણીય કર્મનો^૩ અને પાંચ પ્રકારના અંતરાયકર્મનો.^૪ તેમાં પણ, મોહનીય કર્મ પ્રથમ ક્ષીણ થતાં, અંતર્મુહૂર્ત બાદ બાકીનાં ત્રણ સાથે ક્ષય પામે છે. ત્યાર બાદ, તેને અનંત, શ્રેષ્ઠ, સંપૂર્ણ, નિરાવરણ, સ્પષ્ટ, વિશુદ્ધ, અને લોક તથા અલોકનું પ્રકાશક એવું ઉત્તમ કેવલજ્ઞાનદર્શન^૫ પ્રાપ્ત થાય છે; પછી જ્યાં સુધી

૧. જુઓ પા. ૪૬, ટિ. નં. ૨.

૨. જુઓ અધ્ય. ૦ ૩૩ (૧), પા. ૨૨૬.

૩. જુઓ અધ્ય. ૦ ૩૩ (૨), પા. ૨૨૭.

૪. જુઓ અધ્ય. ૦ ૩૩ (૮), પા. ૨૨૯.

૫. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૬, પા. ૧૯૭.

તે સયોગ દશામાં એટલે કે મન, વાણી અને કાયાના વ્યાપારો યુક્ત (૧૩મા ગુણુરથાનમાં) હોય છે, ત્યાં સુધી, તેને (નિર્દોષ છતાં પાંપણના હાલવા ચાલવા જેવી ક્રિયાઓને કારણે) જે કર્મબંધન થાય છે, તે સુખકારી સ્પર્શવાળું હોય છે; માત્ર એ ક્ષણુ ટકે છે; પહેલી ક્ષણુ^૧ અંધાય છે, બીજી ક્ષણુ અનુભવાઈ જાય છે અને ત્રીજી ક્ષણુ નાશ પામી જાય છે.^૨ પછી તેટલા પૂરતો તે અકર્મ બની જાય છે.

૭૨મો ગુણુ તે શૈલેશીપણું. (તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે. ઉપર ૭૧મા ગુણુમાં જણાવ્યા પ્રમાણે) કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી, મુહૂર્ત કરતાં પણ ઓછું આયુષ્ય આકી રહે, સારે તે ભિક્ષુ મન, વાણી અને કાયાના વ્યાપારોનો નિરોધ કરી, જેમાં માત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસ જેવી સૂક્ષ્મ શરીરક્રિયાઓ આકી રહેલી હોય છે, અને જેમાંથી પતન થવાનો પણ સંભવ નથી, એવી શુક્લધ્યાનની ત્રીજી પાયરીએ^૩ સ્થિત થાય છે. પ્રથમ તો તે મનોવ્યાપારને રોકે છે; પછી વાણીવ્યાપારને રોકે છે; પછી કાયવ્યાપારને રોકે છે; પછી શ્વાસપ્રશ્વાસને રોકે છે; પછી અઘઉન્નલ એટલા પાંચ હેસ્વ અક્ષરો બોલતાં જેટલો વખત થાય, તેટલા વખતમાં તે સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ એવી મન, વાણી કે કાયાની કોઈ પણ ક્રિયા વિનાની તથા જે સ્થિતિમાંથી પછી પાછા

૧. મૂળ, 'સમય': કાળનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અવિભાજ્ય અંશ.

૨. મૂળમાં તે કર્મ માટે 'ઈર્યાપાથિક' શબ્દ છે. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩, પા. ૧૯૫.

૩. તેથી તે 'સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતિ' કહેવાય છે. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિં ૦ નં. ૨, પા. ૧૯૪.

ધરવાપણું નથી એવી શુકલધ્યાનની ચોથી પાયરીએ^૧ સ્થિત થાય છે. અને ત્યાં સ્થિત થતાંની સાથે જ વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર એ ચાર આકી રહેલા કર્મોશોનો^૨ નાશ કરી નાખે છે.

૭૩મો ગુણ તે 'અકર્મતા.' ઉપર પ્રમાણે ચાર કર્મોનો ક્ષય થયા પછી ઔદારિક, કાર્મણ્ય અને (અને તૈજસ એ ત્રણે) શરીરોનો^૩ સર્વ પ્રકારે પરિત્યાગ કરી, તે જીવ સીધી લીટીમાં, પોતાના અવગાહ^૪ માટે જેટલા આકાશપ્રદેશોને અડવા પડે, તે સિવાય બીજા પ્રદેશોને ન અડતો, બિર્ધ્વા ગતિથી, એક સમયમાં જ, વાંકોચૂંકો ગયા વિના^૫ તે (મેક્ષ) સ્થાને જાય છે અને જ્ઞાનરૂપી લક્ષણવાળો થઈ^૬ સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થાય છે.

૧. તેથી તે 'સમુચ્છિન્નક્રિયા-અનિવૃત્તિ' કહેવાય છે.

૨. જુઓ પા. ૧૮૬, નોં. ૩.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪, પા. ૧૯૬.

૪. જીવનો અવગાહ (ફેલાવ) તેના શરીર જેટલો હોય છે; માત્ર આણુ કે માત્ર વિભુ નથી હોતો. દીવાના પ્રકાશની પેઠે, પ્રાપ્ત થયેલા શરીરના અવગાહ અનુસાર તેમાં વધઘટ થાય છે. છેલ્લા શરીરનો પોલાણનો ભાગ આદ કરતાં^૭ હે ભાગ જેટલો અવગાહ, દેહત્યાગ પછી જીવનો રહે છે.

૫. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિં નં. ૫, પા. ૧૯૬.

૬. મૂળમાં 'સાકાર ઉપયોગયુક્ત બની' એમ છે. ઉપયોગ એટલે બોધરૂપ બ્યાપાર. એ જીવનું લક્ષણ છે. સાકાર ઉપયોગ એટલે જે બોધ ગ્રાહ્ય વસ્તુને વિશેષરૂપે જાણે તે; અને જે બોધ ગ્રાહ્ય વસ્તુને સામાન્યરૂપે જાણે તે નિરાકાર ઉપયોગ. સાકારને 'જ્ઞાન' અને નિરાકારને 'દર્શન' પણ કહે છે.

આ પ્રકારે આ અધ્યયનનો વિષય શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ઉપદેશ્યો છે તથા પ્રકાશિત કર્યો છે.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. ક્રોધાદિ ચાર કષાયોની તીવ્રતાના ચાર પ્રકાર બતાવાય છે. જે ક્રોધાદિ એટલા બધા તીવ્ર હોય, જેથી જીવને અનંતકાળ સંસારમાં ભટકવું પડે તે ‘અનંતાનુબંધી’ કહેવાય છે. જે ક્રોધાદિ વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ) નો પ્રતિબંધ કરવા પૂરતા જ તીવ્ર હોય, તે ‘અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય’ કહેવાય છે. જે ક્રોધાદિ અમુક અંશે વિરતિ થવા દે, માત્ર સર્વાવિરતિ ન થવા દે, તે ‘પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય’ કહેવાય છે. અને જે ક્રોધાદિની તીવ્રતા સર્વાવિરતિનો પ્રતિબંધ કરવા જેટલી નહિ, પણ તેમાં સ્ખલન અને માલિન્ય કરવા જેટલી જ હોય છે, તે ‘સંજ્વલન’ કહેવાય છે.

ટિપ્પણ નં. ૨. ધ્યાનના ચાર પ્રકાર માનવામાં આવ્યા છે.

૧. આર્તધ્યાન : એટલે કે અપ્રિયની પ્રાપ્તિથી કે પ્રિયની અપ્રાપ્તિ વગેરેથી થતી ચિંતાનું સાતત્ય.
૨. રૌદ્રધ્યાન : હિંસા, અસંત્ય, ચારી અને વિષયરક્ષણ માટે સતત ચિંતા.
૩. ધર્મધ્યાન : ભગવાનની આજ્ઞા શી છે, દોષનું સ્વરૂપ શું છે અને તેમાંથી કેમ છુટાય, વગેરે વિચારોમાં મનોયોગ.
૪. શુક્લધ્યાન : તેનો અર્થ એવો પણ કરવામાં આવે છે કે ‘શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યનું ધ્યાન-ચિંતન’. તે જ મા ગુણુરથાનથી આગળ હોય છે. તેના ચાર ભેદ છે. તેમાંના પહેલા બે, અગિયારમા-બારમા ગુણુસ્થાને પહોંચેલા અને ‘પૂર્વ’ નામનાં હુમ્મ થઈ ગયેલાં મનાતાં શાસ્ત્રો જાણનારને જ સંભવી શકે છે. ‘પૂર્વ’ ન જાણનારને તે ગુણુસ્થાને ધર્મધ્યાન જ સંભવે છે. છેલ્લા બે પ્રકારો તેરમા-ચૌદમા ગુણુસ્થાને કેવળજ્ઞાનીને સંભવે છે.

શાસ્ત્રજ્ઞાનને આધારે (વિતર્ક), આત્માદિ દ્રવ્યોનું ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, નાશ, મૂર્તત્વ-અમૂર્તત્વ, ગુણુ-પર્યાય, સ્વભાવ વિભાવ વગેરે દૃષ્ટિએ ભેદપ્રધાન (પૃથક્ત્વ) ચિંતન કરે; અને શ્રુતજ્ઞાનને જ અવલંબી, એક અર્થ ઉપરથી બીજા અર્થ ઉપર, એક શબ્દ ઉપરથી બીજા શબ્દ ઉપર, શબ્દ ઉપરથી અર્થ ઉપર, એક યોગ (વ્યાપાર) ઉપરથી બીજા યોગ ઉપર સંક્રમ-સંચાર (વિચાર) કરે, તે તે શુક્લધ્યાનની પ્રથમ પાયરી 'પૃથક્ત્વ-વિતર્ક-સવિચાર' થઈ. તે ૮ થી ૧૧ ગુણુસ્થાનો વચ્ચે હોય છે.

બીજી પાયરીમાં, શ્રુતજ્ઞાનને આધારે એકત્વ-અભેદ-પ્રધાન ચિંતન હોય છે; તેમજ અર્થ, શબ્દ કે યોગનું પરિવર્તન નથી હોતું. તે 'એકત્વ-વિતર્ક-અવિચાર' કહેવાય છે. તે ૧૨મા ગુણુ-સ્થાનમાં સંભવે છે.

ત્રીજી પાયરીમાં, અસ્થિરપણે ભટકતું મન ધ્યાન વડે એક વિષય ઉપર સ્થિર થતાં છેવટે તદન શાંત થઈ નય છે. પરિણામે જ્ઞાનનાં બધાં આવરણો વિવ્રય પામી સર્વજ્ઞપણું પ્રગટે છે, વગેરે વિગતોનું તથા ચોથી પાયરીનું પણ મૂળમાં ૭૨મા ગુણુમાં વર્ણન છે ત્યાં નોંધ લેવું. વધુ વિગત માટે જુઓ આ માળાનું 'યોગશાસ્ત્ર' પા. ૧૨૬. ચાર ધ્યાનોની ગુણુસ્થાનો દીઠ વહેંચણી આ પ્રમાણે છે : પહેલાં ત્રણ ગુણુસ્થાનમાં આર્ત અને રૌદ્ર; ચોથા અને પાંચમામાં આર્ત, રૌદ્ર અને ધર્મ; છઠ્ઠામાં આર્ત અને ધર્મ; સાતમામાં ધર્મ; આઠથી બાર સુધીમાં ધર્મ અને શુક્લ; તથા ૧૩ અને ૧૪ માં માત્ર શુક્લ.

ટિપ્પણુ નં. ૩. કર્મના બે ભેદ છે : સાંપરાયિક અને ઈર્ષ્યાપથ. ૧. સાંપરાયિક : એટલે જે કર્મ આત્માનો સંપરાય-પરાભવ કરે છે તે. જેમ ભીના ચામડા ઉપર પડેલી રજ તેના ઉપર ચોટી નય છે, તેમ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જેંચાયેલું કર્મ આત્મામાં ક્રોધ, લોભ આદિ કષાયો હોય તેા આત્મા સાથે ચોટી નય છે. પરંતુ કષાય ન હોવાથી જે કર્મ આત્માની

સાથે લાગીને તરત છૂટી જાય છે—ભીંત ઉપર નાખેલા લાકડાના ગોળાની જેમ—તે ર. ઈર્ષ્યાપથ કહેવાય છે. સૂત્રકૃતાંજ શ્રુત. ૨. અધ્ય. ૨ માં ૧૩ મા ઈર્ષ્યાપથિક ક્રિયારથાનની ટીકામાં શ્રીશીલાંકદેવ જણાવે છે કે, કર્મ તે પ્રવૃત્તિ થઈ એટલે બંધાવાનું; પણ તેની સ્થિતિ કષાયને આધીન છે. જો કષાયનો ઉદય ન હોય, તે (કષાયરહિત સહજ) પ્રવૃત્તિથી બંધાતું કર્મ પહેલે સમયે બંધાઈ સંપ્રલેષ પામે છે અને બીજા સમયે તેનો ફલાનુભવ થાય છે. પ્રકૃતિથી તે ‘સાતાવેદનીય’ (સુખકર) હોય છે; તેનો અનુભવ શુભ હોય છે અને ઉત્તમોત્તમ દેવસુખથી પણ ચડિયાતો હોય છે. પછી ત્રીજા સમયે તે કર્મ નાશ પામી જાય છે.

ટિપ્પણુ નં. ૪. જીવનાં શરીર કુલ પાંચ છે. બહાર દેખાતું સ્થૂલ શરીર તે ઔદારિક શરીર. ખાધેલા આહારાદિને પચાવવામાં અને દીપ્તિમાં કારણભૂત થનારું શરીર તે તૈજસ. જીવે ખાંધેલો કર્મસમૂહ તે કર્મણુશરીર. આ ત્રણમાંથી તૈજસ અને કર્મણુ મોક્ષ થતા સુધી કાયમ રહે છે. ક્યારેક નાનું, ક્યારેક મોટું, પાતાળું—જડું, એક—અનેક એવાં વિવિધ રૂપોને—વિક્રિયાને—ધારણુ કરી શકે તે વૈક્રિય શરીર. તે જન્મસિદ્ધ અને કૃત્રિમ એમ બે પ્રકારનું છે. અમુક દેવ વગેરેને તે શરીર જન્મથી પ્રાપ્ત હોય છે; જ્યારે કેટલાંક મનુષ્ય વગેરે તપ વગેરેની શક્તિથી તેવું શરીર ઉત્પન્ન કરી શકે છે. યૌદ્ધ પૂર્વગ્રંથો જાણનાર મુનિથી જ રચી શકાતું આહારિક એ પાંચમું શરીર છે. તે મુનિઓને કાંઈ શંકા પડતાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં રહેલા સર્વજ્ઞ પાસે જવા માટે તેઓ તેને ઉત્પન્ન કરે છે. તે હાથ જોટલું નાનું હોય છે, સુંદર હોય છે, નિર્દોષ હોય છે, તથા કોઈથી રોકાય તેવું કે કોઈને રોકે તેવું નથી હોતું.

ટિપ્પણુ નં. ૫. પૂર્વ શરીર છોડી બીજા સ્થાને જતા જીવોના બે પ્રકાર હોય છે : (૧) સ્થૂલ તેમ જ સૂક્ષ્મ શરીરને સદાને માટે છોડી જતા મુચ્યમાન જીવો; અને (૨) એક સ્થૂલ શરીરને છોડી બીજા સ્થૂલ શરીરને પ્રાપ્ત કરતા સંસારી જીવો.

મુચ્ચમાન જીવો મોક્ષના નિયત સ્થાન ઉપર ઋણુગતિથી જ એટલે કે એક પણ વાંક ન લેતાં સરળ રેખામાં ન્ચ છે. પરંતુ, સંસારી જીવો જે નવે સ્થાને ઉત્પન્ન થવાના હોય છે, તે સ્થાન ક્યારેક પૂર્વસ્થાનની બિલકુલ સરળ રેખામાં હોય છે અને ક્યારેક વકરેખામાં પણ હોય છે. ઋણુગતિને ઇષુગતિ કહે છે અને વક્રગતિને વિચ્છેદગતિ કહે છે.

ટિપ્પણ નં. ૧. જ્ઞાન એટલે વિશેષ બોધ; અને દર્શન એટલે સામાન્ય બોધ. સામાન્ય રીતે આપણને કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે પ્રથમ તેનો સામાન્ય બોધ થાય છે; અને પછી વિશેષ બોધ થાય છે. પરંતુ, કેવળજ્ઞાનીને પહેલું જ્ઞાન અને પછી દર્શન થાય છે. એ તેની વિશેષતા છે. તેથી ‘કેવળજ્ઞાનદર્શન’ એવો શબ્દપ્રયોગ સંભવે છે. પરંતુ કેવળજ્ઞાનીને એ બંને હોવા વિષે અને હોય તો ક્રમશઃ હોવા વિશે કે એકસાથે હોવા વિશે પછીના આચાર્યોમાં બહુ મતભેદ છે. સિદ્ધાંતપક્ષ તે બંનેને ક્રમભાવી અને અલગ અલગ માને છે. બીજા પક્ષ બંનેને અલગ માને છે, પણ તેમને સહભાવી — એક સાથે થનારાં — માને છે. કારણ કે, બોધરૂપી સ્વભાવવાળો શાશ્વત આત્મા જ્યારે નિરાવરણ થઈ ન્ચ, ત્યારે તેને એ બંને ઉપયોગો (જ્ઞાન અને દર્શનરૂપી બોધવ્યાપારો) નિરંતર જ થવા લેઈએ. ત્રીજા પક્ષ એ બે ઉપયોગોનો ભેદ ન માનતાં એક્ય માને છે, અને ફલીલ કરે છે કે, નિરાવરણ કેવલજ્ઞાન થયા પછી, જેમ આવરણદશાનાં મતિ વગેરે બીજાં જ્ઞાનો જુદાં નથી માનતા, તેમ કેવળદર્શનાવરણનો ક્ષય થઈ ગયા પછી કેવળદર્શનને કેવળજ્ઞાનથી અલગ માનવું ઠીક નથી. આ બાબતની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે જુઓ પં. સુખલાલજી અનુવાદિત ‘ચૌથા કર્મગ્રંથ’ પા. ૪૩.

તપોમાર્ગ

શ્રીસુધર્મસ્વામી કહે છે : હે આયુષ્યમન્ (જંણુસ્વામી) ! હિંસા, ગૂઠ, ચેરી, મૈથુન, પરિગ્રહ અને રાત્રીભોજન; ચાલવા બોલવા વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં અસાવધાની; મન-વાણી-કાયાનું અસતપ્રવૃત્તિમાંથી અરક્ષણ; ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ; ઇદ્રિયનિગ્રહનો અભાવ, ગર્વ, દંભવૃત્તિ, ભોગની લાલસા અને મિથ્યાત્વ—એ બધાં આત્મામાં પાપકર્મ દાખલ થવાનાં દારો—આસ્રવો છે. તે બધાંથી રાગદ્વેષયુક્ત બનેલો જીવ પાપકર્મ બાંધે છે ! [૨-૩]

જેમ કોઈ મોટા તળાવને સૂકવી નાખવું હોય, તે પ્રથમ તેમાં નવું પાણી દાખલ થવાના માર્ગો બંધ કરી, અંદરનું પાણી ઉલ્લેચીને સૂકવી નાખવું જોઈએ; તેમ સંયમી ભિક્ષુએ પણ, પ્રથમ, નવાં પાપકર્મ દાખલ થવાનાં આસ્રવો રૂપી દારો બંધ કરી, પછી કરોડો જન્મથી એકઠા થયેલા કર્મને તપ વડે દૂર કરવું જોઈએ. [૫-૬]

એ તપના એ પ્રકાર છે : આજ્ઞ અને આભ્યંતર.

(૧) આજ્ઞ તપના છ પ્રકાર છે : ૧. અનશન અર્થાત આહારનો ત્યાગ કરવો તે. ૨. ઊનોદરિકા અર્થાત ભૂખ કરતાં ઓછું ખાવું તે. ૩. ભિક્ષાચર્યા અર્થાત આહાર ઘેરઘેર માગીને મેળવવો તે. ૪. રસપરિત્યાગ અર્થાત ઘી, દૂધ, દારૂ વગેરે વિકારક રસોનો ત્યાગ. ૫. કાયક્રેશ અર્થાત ટાઢ-તડકામાં કે વિવિધ આસનાદિ વડે શરીરને કસવું તે. ૬. સંલીનતા^૧ અર્થાત ઇન્દ્રિયાદિને નિયમમાં રાખી એકાંતમાં રહેવું તે. [૭-૮]

૧. અનશન એ પ્રકારનું છે. અ. ‘ઘટ્વરિક’ એટલે કે અહપકાલ — નિયતકાલ — માટેનું : એ કાલ પૂરો થયા આદ્ ભોજનની આકાંક્ષા સાથેનું. અને આ. મરણકાલ^૨ એટલે કે મરણ સુધીનું : ફરી ભોજનની આકાંક્ષા વિનાનું.

અ. ઘટ્વરિક તપ મનવાંછિત (સ્વર્ગ, મોક્ષ વગેરે) વિવિધ હેતુથી કરવામાં આવે છે. તે ‘શ્રેણી’^૩ વગેરે નિયત રચના અનુસાર કરવામાં આવે છે, કે તેવી રચના વિના નિજ શક્તિ અનુસાર કરવામાં આવે છે. [૯-૧૧]

આ. મરણકાલ સુધીનું તપ શારીરિક હલનચલનની અપેક્ષાએ એ પ્રકારનું છે. જેમાં ઊભા થવું, એસવું, પડખું

૧. આગળ શ્લોક ૨૮ તથા તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૯-૨૦માં તેને માટે ‘વિવિક્તશય્યાસન’ શબ્દ છે. તત્ત્વાર્થમાં ભિક્ષાચર્યાને બદલે ‘વૃત્તિ-પરિસંખ્યાન’ — વિવિધ વસ્તુઓની લાલચ ટૂંકાવવી તે — એવો શબ્દ છે. બંનેનો અંતર્ગત ભાવ એક જ છે.

૨. તેને ‘યાવત્કથિક’ પણ કહે છે.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૨૦૫.

બદલવું વગેરે ચેષ્ટાઓ કરવાની છૂટ હોય, તે સવિચાર; અને જેમાં તેવી છૂટ ન હોય, તે અવિચાર. તે બંને અનુક્રમે, સપરિકર્મ અને અપરિકર્મ^૧ પણ કહે છે.

તે બંને પ્રકારનાં મરણો ગામમાં સ્વીકાર્યાં હોય કે ગામ બહાર સ્વીકાર્યાં હોય,^૨ તો પણ તે બંનેમાં આહાર-ત્યાગ તો સમાન જ છે. [૧૨-૩]

૨. ભૂખ કરતાં ઓછું ખાવારૂપી ઊનોદરિકા તપ પાંચ પ્રકારનું છે. અ. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ. આ. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ. ઇ. કાલની અપેક્ષાએ. ઈ. ભાવની અપેક્ષાએ. અને ઉ. પર્યાયની અપેક્ષાએ. [૧૪]

અ. જેનો જેટલો આહાર છે,^૩ તેથી ઓછામાં ઓછો એક કોળિયો પણ ઓછો કરે, તો તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઊનોદરિકા તપ થયું કહેવાય.

આ. ગામ, નગર, શેરી, ઘર વગેરે સ્થળોએ^૪ અમુક નિયતપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જ ભિક્ષા માટે ફરવું, એ ક્ષેત્રને

૧. 'વિચાર' એટલે વિચરણ-હાલવું ચાલવું તે; પરિકર્મ એટલે હાલવું ચાલવું વગેરે શારીરિક ચેષ્ટાઓ. સવિચારના ભક્તપ્રત્યાખ્યાન અને ઇંચિની (ઇત્વરિત) મરણ એવા બે વિભાગ છે. અવિચારને પાદપોષગમન પણ કહે છે. તે બધાની સમજ માટે જુઓ પા. ૨૫, નોં. ૨.

૨. મૂળમાં નિહારી અને અનિહારી શબ્દ છે. અંતક્રિયા કરવા શબ્દને અન્ય સ્થળે લઈ જવું પડે એવે સ્થાને મરવું તે નિહારી; અને અંતક્રિયા થઈ શકે તેવે સ્થળે જ (બહાર) મરવું તે અનિહારી.

૩. પુરુષનો ૩૨ કોળિયા અને સ્ત્રીનો ૨૮.

૪. વિગતો માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૨, પા. ૨૦૫.

આશરીને ઊનોદરિકા તપ થયું કહેવાય. વળી જુદાં જુદાં ઘરોમાં પેટીનો આકાર થાય તે પ્રમાણે,^૧ અર્ધી પેટીને આકારે, ગોમૂત્રિકાને આકારે, તીડની પેટે, શંખનાં કુંડાળાંની પેટે કે સીધા જઈને પાછા વળવું^૨ - એ પ્રમાણે ભિક્ષા માગવી, એ પણ ક્ષેત્રને આશરીને ઊનોદરિકા તપ થયું કહેવાય. [૧૫-૯]

૩. દિવસના ચાર પ્રહરમાંથી^૩ જે સમય પોતે મુકરર કર્યો હોય, તે સમયમાં જ ભિક્ષા માગવી, તે કાલની અપેક્ષાએ ઊનોદરિકા તપ થયું કહેવાય. અથવા ત્રીજા પ્રહરના કોઈ હિસ્સામાં કે ચોથા હિસ્સામાં ભિક્ષા માગે, તો પણ તે કાલની અપેક્ષાએ ઊનોદરિકા તપ થયું કહેવાય. [૨૦-૧]

૪. સ્ત્રી અથવા પુરુષ; આભરણયુક્ત કે આભરણરહિત; આદ્ય-યૌવન વગેરેમાંથી અમુક અવસ્થા કે અમુક વસ્ત્રથી

૧. એક ઘરથી ભિક્ષા શરૂ કરી, ચારસ પૂરો થાય તે કમનાં ઘરોમાં જ ભિક્ષા માગવી તે (પેટી). શેરીની બે બાજુનાં ઘરોમાં વારાફરતી ડાબી તરફ તથા જમણી તરફ એક એક ઘર છોડી સળંગ ત્રિકોણાની હાર કરવી તે ગોમૂત્રિકા (બળદ ચાલતાં મૂતરે તો તેવી આકૃતિ થાય); તીડ થોડાં ઊંડે, પાછાં બેસે તેમ વચ્ચે વચ્ચે ઘણાં ઘરો છોડતાં છોડતાં ફરવું તે (પતંગવીથિકા); અને કેન્દ્રમાંથી શંખની પેટે બહાર ગોળ કુંડાળાં કરતા જવું અથવા બહારથી કુંડાળાં કરતા કરતા કેન્દ્રે આવવું, તે શંખકાવર્ત.

૨. મૂળ, 'આયતંગત્વા.' આ બધામાં ઊનોદરપણું એ રીતે કહેવાય કે, આવી આકૃતિઓ કરવા જતાં, ભિક્ષાનું ક્ષેત્ર નિયત થઈ, ભિક્ષાનું પ્રમાણ પણ આપોઆપ ઘટે છે.

૩. મૂળ : પૌરુષી. જુઓ પા. ૧૫૬, ટિ. નં. ૧.

યુક્ત; અમુક વિશેષતા કે અમુક વર્ણુયુક્ત — એ પ્રમાણે નક્કી કરેલ ભાવ (સ્વરૂપ)વાળો દાતા ભિક્ષા આપે, તે જ સ્વીકારવાનો નિયમ કરવો, એ ભાવની અપેક્ષાએ ઊનોદરિકા તપ થયું કહેવાય. [૨૨-૩]

૩. ઉપર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને લગતી જે વિગતો કહી છે, તે બધી વડે જે ઊનોદરિકા તપ કરે, તે પર્યાયની અપેક્ષાએ ઊનોદરિકા થયું કહેવાય.^૧ [૨૪]

૩. ભિક્ષાચર્યામાં, ભિક્ષા માગવાના આઠ મુખ્ય પ્રકારો,^૨ સાત એષણુઓ,^૩ અને બીજા પણ જાતે સ્વીકારેલા નિયમોનો સમાવેશ થાય છે. [૨૫]

૪. દૂધ, દહીં, ઘી વગેરે પુષ્ટિકારક અને ઉદ્દીપક અન્ન-પાનનો ત્યાગ કરવો તે રસવિવર્જન નામનું તપ કહેવાય છે. [૨૬]

૧. એટલે કે, માત્ર દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કે માત્ર ક્ષેત્ર વગેરેની અપેક્ષાએ—એમ નહીં; પરંતુ તે બધાની કોઈ કોઈ વિગત લઈને. જેમકે, દ્રવ્યથી એક કોળિયો ઝાછો કરે; ક્ષેત્રથી અમુક સ્થળમર્યાદા કરે ઇત્યાદિ.

૨. ઉપર (૧૫-૬) માં પેટી, અર્ધપેટી વગેરે જે છ ભેદો ગણાવ્યા છે, તેમાં શંખનાં કુંડાળાંના (નોંધમાં જણાવેલા) જે ભેદો જુદા ગણી તથા આઠમી 'ઋજ્જી' ઉમેરીને આઠ પ્રકાર થાય. ઋજ્જી એટલે માગતા માગતા સીધા ચાલ્યા જવું તે. કેટલાક ઋજ્જી ઉમેરવાને બદલે 'આચરંગત્વા પ્રત્યાગતા'ના જે ભેદ પાડે છે: એક તો, માગતા માગતા જ સીધા જવું તે; અને બીજો, પાછા આવતાં માગવું તે.

૩. સાત એષણુઓ માટે જુઓ 'આચારધર્મ,' પા. ૧૦૫. તેમાં અમુક પ્રકારની કે અમુક રીતે આપેલી ભિક્ષા લેવી એવા નિયમો છે.

૫. પરિણામે સુખકર પરંતુ શરૂઆતમાં કરવાં મુશ્કેલ એવાં વીરાસન^૧ વગેરે આસનો ધારણ કરવાં, તે કાયકવેશ નામનું તપ કહેવાય છે. [૨૭]

૬. નિર્જન તેમજ બ્યાં કોઈનો અવરજવર ન હોય તેવાં, તેમજ સ્ત્રી અને પશુ વિનાનાં સ્થળોએ શયન, આસન, મુકામ વગેરે કરવાં, તે વિવિક્તશય્યાસન નામનું તપ કહેવાય. [૨૮]

આ બહિરંગ તપના છ પ્રકાર થયા. આબ્યંતર તપના પણ છ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે :

૧. પ્રાયશ્ચિત્ત, ૨. વિનય, ૩. વૈયાવૃત્ય (શુશ્રૂષા), ૪. સ્વાધ્યાય, ૫. ધ્યાન, અને ૬. ઉત્સર્ગ (અહંત્વ-મમત્વનો ત્યાગ). [૨૯-૩૦]

૧. પ્રાયશ્ચિત્તના આશોચના વગેરે દશ પ્રકાર^૨ છે. [૩૧]

૨. ગુરુને આવતા દેખી ઊભા થઈ જવું, હાથ બેડવા, આસન આપવું, તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવો અને તેમની શુશ્રૂષા કરવી, એ વિનય કહેવાય. [૩૨]

૩. આચાર્યાદિ^૩ને યથાશક્તિ ખાનપાન વગેરે સાધનો પૂરાં પાડીને કે પોતાની જાતને તેમના કામમાં લાવીને તેમની સેવા-શુશ્રૂષા કરવી, તે વૈયાવૃત્ય. [૩૩]

૧. હિંદુ યોગ ગ્રંથોના આસનથી આ જૈન આસન જુદા પ્રકારનું લાગે છે. ટીકામાં જણાવ્યું છે કે, સિંહાસન વિના, સિંહાસન ઉપર બેઠા હોઈએ એ રીતે બેસવું તે વીરાસન.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩, પા. ૨૦૬.

૩. મૂળમાં 'આચાર્યાદિ દશને' એમ છે. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૪, પા. ૨૦૭.

૪. સ્વાધ્યાય પાંચ પ્રકારનો છે : (૧) વાચના (શબ્દ કે અર્થનો પ્રથમ પાઠ લેવો તે). (૨) પૃચ્છના (શંકા દૂર કરવા કે ખાતરી કરવા પૃચ્છા કરવી તે). (૩) પરિવર્તના (શીખેલ વસ્તુનું પુનરાવર્તન). (૪) અનુપ્રેક્ષા (શબ્દપાઠ કે અર્થનું મનથી ચિંતન). (૫) ધર્મકથા (જાણેલ વસ્તુનું રહસ્ય સમજાવવું તે).^૧ [૩૪]

૫. આર્ત અને રૌદ્ર એ બે પ્રકારનાં દુર્ધ્યાનો છોડી, ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનમાં ભલે પ્રકારે સ્થિત થવું, તે ધ્યાન^૨ નામનું તપ કહેવાય. [૩૫]

૬. આસને બેસીને, ઊભા રહીને કે સૂઈને શરીરની તમામ એષ્ટાંગોનો ત્યાગ કરવો, તે કાયવ્યુત્સર્ગ નામનું^૩ તપ કહેવાય. [૩૬]

આ પ્રમાણે આજ્ઞ અને આબ્યંતર એવું બે પ્રકારનું તપ જે મુનિ આચરે છે, તે પંડિત શીઘ્ર સર્વ સંસારથી મુક્ત થાય છે, એમ હું કહું છું. [૩૭]

૧. જુઓ પા. ૧૮૧-૨.
૨. ધ્યાનના એ ચાર પ્રકારો માટે જુઓ પા. ૧૬૪, ટિ. ૨.
૩. અહીં માત્ર કાયવ્યુત્સર્ગ જેવો ભાવ છે. પરંતુ ‘તત્ત્વાર્થ’ ૯-૨૦ વગેરેમાં વ્યુત્સર્ગ શબ્દ છે. અને આંતરિક ભાવનો (અહંતાનો) ત્યાગ અને આજ્ઞ પદાર્થોના (મમતાનો) ત્યાગ—એમ તેના, એ પ્રકાર ગણાવાય છે. ટીકાકાર અહીં કાયના વ્યુત્સર્ગને ઉપલક્ષણ ગણવાનું કહી, ઉપરનો વિસ્તૃત ભાવ સમજવાનું સૂચવે જ છે.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણુ નં. ૧. મૂળમાં શ્રેણી વગેરે રચનાના પાંચ પ્રકાર આપ્યા છે : શ્રેણી, પ્રતર, ઘન, વર્ગ, વર્ગવર્ગ. અને તેની રચના વિનાનો છઠ્ઠો પ્રકાર 'પ્રકીર્ણ' નામથી જ્ઞાન્યો છે.

શ્રેણી વગેરે રચનાઓ આ પ્રમાણે છે : એક ઉપવાસ કરીને પારણું કરવું; પછી તરત બે ઉપવાસ કરીને પારણું કરવું — એ એક શ્રેણી થઈ. પછી એક ઉપવાસ ને પારણું, બે ઉપવાસ ને પારણું અને ત્રણ ઉપવાસ ને પારણું એ બીજી શ્રેણી થઈ. એ રીતે એક ઉપવાસ ને પારણું, બે ઉપવાસ ને પારણું, ત્રણ ઉપવાસ ને પારણું અને ચાર ઉપવાસ ને પારણું એ ત્રીજી શ્રેણી થઈ. એમ શ્રેણી વધારતાં વધારતાં વધારેમાં વધારે છ માસના ઉપવાસ સુધી થઈ શકે છે. એ બધાં શ્રેણી તપ કહેવાય. શ્રેણી તપને શ્રેણીગણું કરવાથી પ્રતર તપ થાય. એમ કે ઉપર જ્ઞાનેલી ચાર ઉપવાસવાળી શ્રેણી લઈએ, તે તેનો પ્રતર આ પ્રમાણે થાય :

૧	૨	૩	૪	}	દરેક શ્રેણી બદલાતાં શરૂઆતનો નંબર બદલાય છે, તે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.
૨	૩	૪	૧		
૩	૪	૧	૨		
૪	૧	૨	૩		

પ્રતર તપ શ્રેણીગણું કરવાથી ઘન તપ થાય. ઘન તપ ઘનગણું કરવાથી વર્ગ તપ થાય. વર્ગ તપ વર્ગગણું કરવાથી વર્ગવર્ગ તપ થાય.

ટિપ્પણુ નં. ૨. મૂળમાં ભિક્ષા માટે ફરવાનાં ક્ષેત્રોની યાદી આ પ્રમાણે છે : ગામ, નગર, રાજધાની, નિગમ (વેપારીઓનું મથક), આકર (ખાણ), પટ્ટી (વૃક્ષો વાંસ વગેરેની ઝાડીમાં વસેલું હલકું જનસ્થાન), ખેટ (ધૂળની દીવાલવાળું સ્થળ), કબ્રીટ (નાનું નગર), દ્રોણમુખ (જળસ્થળ બંને માર્ગવાળું), પત્તન (મોટું શહેર—

‘ભૃગુકચ્છ-ભરુચ વગેરે જેવું.’ —દીકા.), મડંબ (જેની આબુખાબુ અઢી યોજન સુધીમાં બીજું ગામ ન હોય તેવું સ્થળ), સંબાધ (જેમાં ચારે વર્ણના ઘણા લોકો રહેતા હોય તેવું સ્થળ), આશ્રમપદ (તાપસોના આશ્રમોનું સ્થાન), વિહાર (દેવગૃહ), સંનિવેશ (મેળા વગેરે અર્થે એકઠા થયેલા લોકોનો પડાવ), સમાજ (મુસાફરોનો પડાવ), ઘોષ (ગોવાળોનો નિવાસ-ગોકુળ), સ્થલી (ઉચ્ચ ભૂમિ પરનો નિવાસ), સેના, સ્કંધાવાર (સેનાનો પડાવ), સાર્થ (સોદાગરોનો કાફલો), સંવર્ત (ભયથી ત્રાસેલા લોકોનું નિવાસસ્થાન), કોટ, વાડા (વાટ), શેરીઆ, ઘર. તેમાંથી કૌટિલ્ય દ્રોણમુખને ‘ચતુઃશતગ્રામ્યામધ્યે’ આવેલું વણુવે છે. કલ્પસૂત્રની દીકામાં મડંબને અર્ધયોજન આસપાસ ગામ ન હોય એમ કહ્યું છે; તથા સંવાહને ‘સમભૂમિમાં ખેડ કરી, જે દુર્ગભૂમિમાં ખેડૂતો રક્ષાર્થે ધાન્યાદિ લઈ જાય તે સ્થળ’ કહ્યું છે. ઔપપાતિક સૂત્ર અને કલ્પસૂત્રમાં કર્ણટની વ્યાખ્યા ‘કુનગર’ એવી આપી છે. રાજપસેળીયની દીકામાં તેને ‘ક્ષુલ્લપ્રાકારવેષ્ટિત’ કહ્યું છે. કૌટિલ્યે તેને ખાખાટિક કહ્યું છે અને ‘દ્વિશતગ્રામ્યામધ્યે આવેલું’ જણાવ્યું છે.

ટિપ્પણ નં. ૩. પ્રાયશ્ચિત્તના ૧૦ પ્રકાર : ગુરુ સમક્ષ ભૂલ પ્રગટ કરવી તે આલોચન; થયેલ ભૂલનો અનુતાપ કરી તેમાંથી નિવૃત્ત થવું અને નવી ભૂલ ન કરવા સાવધાન થવું તે પ્રતિક્રમણ; તે ખને સાથે કરવાં તે મિત્ર; ખાનપાન વગેરેમાં જે અકલ્પનીય આવી જાય તો માલૂમ પડે તેનો ત્યાગ કરવો તે વિવેક; એકાગ્રતાપૂર્વક શરીર અને વચનના વ્યાપારો છોડવા તે વ્યુત્સર્ગ; અનશનાદિ બાહ્ય તપ કરવું તે તપ; દોષ પ્રમાણે દિવસ, પક્ષ, માસ કે વર્ષની પ્રવ્રજ્યા ઘટાડવી તે છેદ; ચારિત્રપર્યાયનો સંપૂર્ણ છેદ કરી ફરીથી મૂળ વ્રતનું આરોપણ કરવું તે મૂળ; ફરી વ્રત આરોપવાને પણ નાલાયક હોવાથી ગુરુએ કહેલું તપ કરી દોષરહિત થયા બાદ વ્રતમાં સ્થાપના કરવી તે અનવસ્થાપ્ય; અને કરેલા અપરાધનો તપ વગેરે વડે પાર પામવો તે પારાયિક. ‘તત્વાર્થ’ ૯-૨૩માં મૂળ,

અનવસ્થાપ્ય અને પારાચિક એ ત્રણને બદલે, પરિહાર (દોષપાત્ર વ્યક્તિને અમુક સમય પર્યાંત સંસર્ગની બહાર રાખવી તે) અને ઉપસ્થાપન (મહાપ્રતોનો ભંગ થવાથી ફરી પ્રથમથી જ આરોપણ કરવું તે) એ બે લઈ, કુલ સંખ્યા ૯ની ગણાવી છે.

ટિપ્પણ નં. ૪. આચાર્યાદિ દશ આ પ્રમાણે : (પ્રત અને આચાર ગ્રહણ કરાવનાર) આચાર્ય, ઉપાધ્યાય (અધ્યાપક), સ્થવિર (વૃદ્ધ-વડીલ-સાધુ), તપસ્વી, ગ્લાન (રોગી), શૈક્ષ (નવદીક્ષિત-શિક્ષણનો ઉમેદવાર), સાધર્મિક (જ્ઞાનાદિ ગુણો વડે સમાન), કુળ (એક ગુરુના શિષ્ય), ગણ (એક ગચ્છના મુનિ), અને સંઘ (ધર્મના અનુયાયી).

ચારિત્રવિધિ

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહે છે, હે આયુષ્મન (જંબુ)! હવે હું મુમુક્ષુ જીવને કલ્યાણકારી એવો ચારિત્ર્યવિધિ (સંખ્યા-નુક્રમે) કહી બતાવું છે, જેને સ્વીકારીને ઘણા જીવો સંસાર-સાગર તરી ગયા છે. [૧]

૧. સાધુને નિવૃત્ત થવાનું સ્થાન એક છે; અને પ્રવૃત્ત થવાનું સ્થાન પણ એક છે : અસંયમમાંથી નિવૃત્ત થવું અને સંયમમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. [૨]

૨. રાગ અને દ્વેષ એ બે પાપ છે; તેઓ બધાં પાપ-કર્મનાં મૂળ છે. જે ભિક્ષુ તેમનો વિરોધ કરે છે, તે આ સંસારમંડળમાંથી નીકળી જાય છે. [૩]

૩. મન, વાણી અને કાયાની અસત્ પ્રવૃત્તિરૂપી ત્રણ દંડ છે; રિદ્ધિ, રસ અને સાતા (સુખ) એ ત્રણને લગતી ત્રણ બહાઈઓ (ગારવ) છે; દંભ, ભોગેચ્છા અને મિથ્યાત્વ-રૂપી ત્રણ શલ્ય છે. દેવ, તિર્યંચ અને મનુષ્યે કરેલાં એમ

વિધી (ઉપસર્ગો) પણ ત્રણ પ્રકારનાં છે. જે ભિક્ષુ એ દંડાદિ તજે છે અને વિધી સહન કરી લે છે, તે આ સંસારમંડળમાંથી નીકળી જાય છે. [૪-૫]

૪. વિકથા (અર્થાત્ અનુપયોગી કે હાનિકારક વાતચીત) ચાર પ્રકારની છે : રાજ, દેશ, ભોજન અને સ્ત્રી સંબંધી. કપાયો (એટલે કે જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપને મલિન કરનાર તથા સંસારની વૃદ્ધિ કરનાર માનસિક વિકારો) ચાર છે : ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. સંજ્ઞા (એટલે કે વૃત્તિ) ચાર છે : આહાર, ભય, પરિગ્રહ અને મૈથુન. જે ભિક્ષુ ઉપરનાં બધાંનો તથા ધ્યાનના પણ ચાર પ્રકારોમાંથી^૧ પહેલા બેનો ત્યાગ કરે છે, (અને પછીના એ સેવે છે,) તે આ સંસારમંડળમાંથી નીકળી જાય છે. [૬]

૫. વ્રતો પાંચ છે : અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ. રૂપ, રસ વગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયો પાંચ છે. સમિતિઓ પાંચ છે.^૨ ક્રિયાઓ પણ પાંચ છે, જેમકે : દુષ્ટ ભાવયુક્ત થઈ પ્રયત્ન કરવો અર્થાત્ કોઈ કામવાસના માટે તત્પર થવું તે 'કાયિકી' ક્રિયા; હિંસાકારી સાધનો ગ્રહણ કરવાં તે 'આધિકરણિકી' ક્રિયા; ક્રોધના આવેશથી થતી 'પ્રહોષિકા' ક્રિયા; પ્રાણીઓને સતાવવારૂપી 'પારિતાપનિકી' ક્રિયા; અને પ્રાણીઓને પ્રાણથી^૩ વિખૂટાં કરવારૂપી 'પ્રાણા-તિપાતિકી' ક્રિયા.

૧. જુઓ પા. ૧૯૪, ટિ. નં. ૨.

૨. જુઓ પા. ૧૩૯.

૩. પાંચ ઇન્દ્રિયો; મન, વચન અને કાય બળ; ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ અને આયુષ એ દશ પ્રાણ છે.

જે ભિક્ષુ એ પંચકો જાણે છે : તેમાંથી સ્વીકારવો યોગ્યને સ્વીકારે છે, સાગવા યોગ્યને ત્યાગે છે, અને સાવધાન રહેવા યોગ્યથી સાવધાન રહે છે, તે આ સંસારમંડળમાંથી નીકળી જાય છે. [૭]

૬. લેશ્યાઓ^૧ છ છે; પ્રાણીઓના વર્ગો^૨ છ છે. આહારનાં કારણો^૩ છ છે. [૮]

૭. ભિક્ષા ગ્રહણ કરવાના નિયમો^૪ સાત છે; અને ભયનાં સ્થાનો^૫ પણ સાત છે. [૯]

૮-૧૦. મદના પ્રકાર આઠ^૬ છે; બ્રહ્મચર્યની વાડો નવ છે.^૭ તથા ભિક્ષુના ધર્મો દશ છે.^૮ [૧૦]

૧૧-૨. ઉપાસકની પ્રતિમાઓ^૯ અગિયાર છે; અને

૧. જુઓ આગળ અધ્ય. ૩૪, પા. ૨૩૩.

૨. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ (જંગમ), એ છ.

૩. જુઓ પા. ૧૫૪.

૪. જુઓ પા. ૨૦૨, નોં. ૩.

૫. ઠંડલોક્ષય, પરલોક્ષય, આદાનભય, અકસ્માતભય, આજીવિકાભય, મરણભય અને અપયશભય.

૬. નતિ, ક્લ, રૂપ, તપ, ક્રુત, લાભ, જૈશ્વર્ય અને પ્રજ્ઞા - એ આઠને લગતા.

૭. જુઓ પા. ૮૮ ઉપર ૧ થી ૯.

૮. જુઓ પા. ૪૭.

૯. અમુક વિશિષ્ટ તપોને પ્રતિમા કહે છે : સમ્યક્ત્વ, આજ્ઞપ્રતોનું પાલન, સામાયિક, પૌષ્ઠ, કાયોત્સર્ગ (ધ્યાન), બ્રહ્મચર્ય, સચિત્ત-આહાર-વર્જન, સપાપ પ્રવૃત્તિ ભતે કરવાનો ત્યાગ, ઉદ્દેશીને કરેલા આહારનો ત્યાગ, અને શ્રમણ-સાધુ જેવું જીવન, એ અગિયાર ઉપાસકની પ્રતિમાઓ માટે જુઓ આ માળાનું 'દશ ઉપાસકો,' પા. ૭૪.

ભિક્ષુની પ્રતિમાઓ આર^૧ છે. [૧૧]

૧૩-૫. ક્રિયાસ્થાનો^૨ ૧૩ છે; પ્રાણીઓના વર્ગો^૩ ૧૪ છે; અને પરમ-અધાર્મિક દેવો^૪ પંદર છે. [૧૨]

૧૬-૭. સૂત્રકૃતાંગ ગ્રંથ^૫(ના પહેલા ખંડ)નાં અધ્યયનો ૧૬ છે; અને અસંયમના પ્રકાર^૬ ૧૭ છે. [૧૩]

૧૮-૨૦. બ્રહ્મચર્ય અઢાર પ્રકારનું^૭ છે; જ્ઞાતાધર્મ-

૧. ભિક્ષુની પ્રતિમાઓ માટે જુઓ આ માળાનું 'સંયમધર્મ' પુસ્તક, પા. ૨૦૦-૧. તેમાં મુખ્યત્વે અમુક પ્રમાણમાં આઢાર લેવો, અમુક પ્રકારે રહેવું-ખેસવું-સૂવું, વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

૨. હિંસા, અસત્ય, ચોરી, માન, માયા, લોભ વગેરે કર્મબંધનનાં ૧૩ સ્થાનો ક્રિયાસ્થાનો કહેવાય છે. જુઓ આ માળાનું 'સંયમધર્મ' પુસ્તક, પા. ૧૭૪-૮૧.

૩. પૃથ્વી, પાણી વગેરે એકેન્દ્રિય જીવોના સૂક્ષ્મ અને બાદર એવા બે વર્ગો; બે ઈન્દ્રિયવાળા; ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળા; ચાર ઈન્દ્રિયવાળા; અને પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા દેવ મનુષ્ય વગેરેના સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી એવા બે ભેદો — મળી કુલ સાત વર્ગો થાય. તે દરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે ભેદો ગણતાં કુલ ૧૪ થાય. વિશેષ સમન્વૃત્તિ માટે જુઓ અધ્ય. ૩૬ : પા. ૨૪૮, નોં. ૩. પદાર્થના સ્વભાવનો પૂર્વાપર વિચાર અથવા અનુસંધાન કરી શકે તેવી માનસશક્તિ વાળા 'સંજ્ઞી' કહેવાય.

૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૧, પા. ૨૧૩.

૫. આ માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું 'સંયમધર્મ' પુસ્તક.

૬. સંયમથી ભલટો તે અસંયમ. ૧૭ પ્રકારનો સંયમ આ પ્રમાણે : પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન; પાંચ ઈન્દ્રિયોનો જય; ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયોનો જય; અને મન-વાણી-કાયાની અસત્ પ્રવૃત્તિરૂપ ત્રણ દોષોમાંથી નિવૃત્તિ.

૭. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૨, પા. ૨૧૪.

કથા ગ્રંથ(ના પ્રથમ ખંડ)ના^૧ અધ્યયનો ૧૯ છે; અને અસમાધિનાં સ્થાન^૨ ૨૦ છે. [૧૪]

૨૧-૨. અશુભ ક્રિયાઓ^૩ ૨૧ છે; અને પરિષદો^૪ ૨૨ છે. [૧૫]

૨૩-૪. સૂત્રકૃતાંગ ગ્રંથના અને ખંડોનાં અધ્યયનો ૨૩ છે; અને દેવોના વર્ગો ૨૪^૫ છે. [૧૬]

૨૫-૬. પાંચ મહાવ્રતોની ભાવનાઓ^૬ ૨૫ છે; અને દશાશ્રુતસ્કંધ, 'બૃહત્કલ્પ તથા વ્યવહારસૂત્ર એ ગ્રંથોના ઉદ્દેશો ૨૬ છે. [૧૭]

૨૭-૮. સાધુના ગુણો^૭ ૨૭ છે; અને આચારાંગનાં^૮ અધ્યયનો ૨૮ છે. [૧૮]

૧. આ માળાનું 'ધર્મકથાઓ' નામનું પુસ્તક.
૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૩, પા. ૨૧૪.
૩. મૂળ, 'શબ્દ': ચારિત્રને મેલું કરે છે માટે. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૪, પા. ૨૧૪.
૪. જુઓ અધ્ય. ૨, પા. ૧૦.
૫. ૧૦ ભવનપતિ, ૮ વ્યંતર, પાંચ જ્યોતિષક અને વૈમાનિક. જુઓ અધ્ય. ૩૬, ટિ. ૩, પા. ૨૬૧.
૬. દરેક મહાવ્રત જીવનમાં ભાંડું ભરે તે માટે તે દરેકને અનુકૂળ થઈ પડે તેવી ખાસ ગણાવેલી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ 'ભાવના' કહેવાય છે. જુઓ આ માળાનું 'આચારધર્મ,' પા. ૧૭૨-૮૪.
૭. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫, પા. ૨૧૫.
૮. 'આચારધર્મ' નામે આ માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું પુસ્તક. હાલ તે તેમાં ૨૪ અધ્યયનો ઉપલબ્ધ છે. મહાપરિણા, ઉધ્વાય, અનુધ્વાય અને આરોવણા એ ચાર હુમ્મ થયાં ગણાય છે.

૨૯-૩૦. પાપશાસ્ત્રો^૧ ૨૯ છે; અને મોહનાં સ્થાનો^૨ ૩૦ છે. [૧૯]

૩૧-૩. સિદ્ધીના અતિશયવાળા ગુણો^૩ ૩૧ છે; શરીર મન અને વાણીના શુભ વ્યાપારો ૩૫ યોગો^૪ ૩૨ છે; અને ગુરુ વગેરેની આમન્યાભંગના પ્રકારો^૫ ૩૩ છે. [૨૦]

આ અધી આપ્તોમાં જે ભિક્ષુ હંમેશ યત્નવાન રહે છે : જાણવા યોગ્યને જાણે છે, સ્વીકારવા યોગ્યને સ્વીકારે છે, અને ત્યાગવા યોગ્યને ત્યાગે છે; તે પંડિત, સર્વ સંસારમાંથી શીઘ્ર મુક્ત થાય છે, એમ હું કહું છું. [૨૧]

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. પરમ અધાર્મિક દેવો એ, દેવાના ચાર વર્ગોમાંથી (જુઓ પા. ૨૬૧, ટિ. નં. ૩) ભવનપતિ દેવોમાંના અસુરકુમારવર્ગના દેવોની એક જાતિ છે. નરકની સાત ભૂમિઓમાંથી પહેલી ત્રણ સુધીમાં તેઓ હોય છે. તેઓ સ્વભાવે એટલા નિર્દય અને કુતૂહલી હોય છે કે, તેમને ખીનઓને સતાવવામાં જ આનંદ મળે છે. તેથી તેઓ નારકોને અનેક રીતે દુઃખ આપ્યા કરે છે.

૧. સાધુને જાણવાં નિષિદ્ધ એવાં નિમિત્ત, જ્યોતિષ, નાટ્ય, ધનુર્વેદ વગેરે શાસ્ત્રો. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૬, પા. ૨૧૫.

૨. જેનાથી મોહનીય કર્મ અંધાય એવાં પાપકર્મો. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૭, પા. ૨૧૫.

૩. અધ્યયન ૩૩માં (પા. ૨૨૬) ૧ થી ૮ સુધીનાં જ્ઞાનાવરણીયથી અંતરાય સુધીનાં ૩૧ કર્મોથી રહિત હોવાપણા૩પી.

૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૮, પા. ૨૧૬.

૫. તેમાં ગુરુની આમન્યાનો ભંગ થાય એવી રીતે ખેસવા, ખેસવા, ચાલવા વગેરે પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે.

તેઓ દેવવર્ગના હોઈ, તેમને ખીન્ન પશુ સુખસાધન છે; છતાં પૂર્વ-જન્મકૃત દોષને કારણે તેઓ ખીન્નને સતાવવામાં જ પ્રસન્ન રહે છે.

ટિપ્પણ નં. ૨. ૧૮ પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય : 'દિવ્ય' એટલે દેવશરીર અને મનુષ્ય, પશુ વગેરેનું સ્થૂલ 'ઔદારિક' શરીર, તે બંને શરીરો સાથે મૈથુનનો ત્યાગ એ બે મુખ્ય પ્રકાર છે. તે દરેકના, ન કરવું, ન કરાવવું અને ન અનુમતિ આપવી - એ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર ગણતાં છ થયા. અને તે દરેકનો મન, વાણી અને કાયાથી એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે ત્યાગ ગણતાં કુલ ૧૮ પ્રકાર થયા.

ટિપ્પણ નં. ૩. અસમાધિ એટલે કે ચિત્તની અસ્વસ્થતા થવાનાં ૨૦ સ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે : ઉતાવળે ચાલવું (તેમ કરતાં પડી જઈએ તો પોતાને વાગે, અન્ય જીવને વાગે અને તે હિંસાજન્ય કર્મ બંધાવાથી પરલોકમાં પાછું દુઃખ ભોગવવું પડે, એમ ત્રણ પ્રકારે અસમાધિ પ્રાપ્ત થાય; એ રીતે પછીનાંમાં પણ સમજવું); પ્રમાણ્યા-સાફ કર્યા વિના બેસવું-સૂવું ઇં; ખરાખર પ્રમાણ્યા વિના બેસવું-સૂવું ઇં; જરૂર કરતાં વધુ શય્યાસન રાખવાં કે મોટા મકાનમાં રહેવું; પોતાથી અધિક ગુણવાળાની સામું બોલવું; સ્થવિર એટલે વૃદ્ધ સાધુની આમન્યા ન રાખવી; પ્રમાદથી જીવનો ઘાત કરવો; વારંવાર ક્રોધ કરવો; ચિરકાળ ક્રોધ કરવો; પરોક્ષે પરની નિંદા કરવી; વારંવાર નિશ્ચયકારી ભાષા બોલવી; નવા નવા ઋધડા ઉપાડવા; શાંત થયેલા ઋધડા ઉપાડવા; અકાળે સ્વાધ્યાય કરવો; સજીવ પૃથ્વીની રજકણથી ખરડાયતા હાથપગ વગેરે લૂછ્યા વિના ગ્રહણાદિ ક્રિયાઓ કરવી; વિકાળે (મોડી રાતે) મોટેથી બોલવું; જેની તેની સાથે કલહ કરવો; પોતાને તેમજ ખીન્નને અસમાધિ ઉપજાવવી અથવા ગચ્છનો ભેદ કરવો; સવારથી સાંજ સુધી ખા ખા કરવું; અને (જીવનયાત્રામાં આવશ્યક નિર્દોષ સાધનો મેળવવામાં સાવધાનતાથી પ્રવર્તવારૂપી) એમણાસમિતિ ન પાળવી.

ટિપ્પણ નં. ૪. ૨૧ અશુભ ક્રિયાઓ : હસ્તકર્મ; (અતિચાર-પૂર્વક) મૈથુન; રાત્રીભોજન; સાધુને ઉદ્દેશીને કરેલું અન્ન ખાવું;

રાજપિંડ લેવો; ખરીદેલો પિંડ લેવો; ઉધારે આણેલો લેવો; સામે આણીને આપેલો લેવો; ઝૂંટવી આણેલો લેવો; નિયમથી ત્યાગેલી વસ્તુ ખાવી; છ મહિનામાં વગર કારણે ગચ્છ બદલવો; એક માસમાં ત્રણ વાર નાભિપ્રમાણ પાણીવાળી નદી વગેરે ઓળંગવાં; જાણી જોઈને પૃથ્વી આદિ જીવ હણવા; ન્હૂંડું ખોલવું; ન આપેલી ચીજ લેવી; વ્યવધાન વિનાની સજીવ પૃથ્વી ઉપર ખેસવું સૂવું; સચિત્ત રજકણ વગેરે વડે વ્યાજ પૃથ્વી, શિલા વગેરે ઉપર સ્થાનાદિ કરવાં; જીવજંતુ, લીલ, ફૂગ વગેરે વાળા આસનાદિ ઉપર ખેસવું ઇં; જાણી જોઈને કંદમૂળાદિ ખાવાં; એક વર્ષમાં દશ વાર નદી વગેરે ભિતરવાં; અને જાણી જોઈને સચિત્ત પાણી વગેરેથી વ્યાજ હાથ વગેરેથી આહાર ગ્રહણ કરવો.

ટિપ્પણુ નં. ૫. સાધુના ૨૭ ગુણો : પાંચ મહાવ્રતો; રાત્રીભોજનત્યાગ; પાંચ ઇંદ્રિયોનો નિરોધ; ભાવસત્ય [જુઓ પાન ૧૮૮, (૫૦ તથા ૫૧)]; કરણસત્ય; ક્ષમા; વિરાગતા; મન, વચન અને કાયાના એમ ત્રણ નિરોધ; છ જીવવર્ગોની રક્ષા એ છ; સંયમયોગની રક્ષા; પરિષદો (મુશકેલીઓ) સહન કરવા; ઉપસર્ગો (વિદ્વો) સહન કરવા.

ટિપ્પણુ નં. ૬ : ૨૯ પાપશાસ્ત્રો : દિવ્ય, ઉત્પાત, અંતરિક્ષ, ભૌમ, આંગ, સ્વર, લક્ષણ અને વ્યંજન એ આઠ નિમિત્તશાસ્ત્રો અને તે દરેકના સૂત્ર, વૃત્તિ અને વાર્તિકરૂપે ત્રણ ભેદ ગણતાં ૨૪ થાય; તેમાં ગાંધર્વ, નાટ્ય, વાસ્તુ, ધનુર્વેદ અને આયુર્વેદ ઉમેરતાં ૨૯ ભેદ થયા.

ટિપ્પણુ નં. ૭. મોહનાં ૩૦ સ્થાનો : ત્રસજીવોને પાણીમાં ઝાંઘીને, શ્વાસ ઇંધીને, વાઘરી વગેરે વડે ખાંધીને, મુદ્ગર વગેરે વડે મસ્તકમાં પ્રહાર કરીને હણે; ઘણા લોકોના નાયકને હણે; ખીમાર વગેરેનું છતી શક્તિએ ઔષધાદિક ન કરે; ભિક્ષા માટે આવેલા સાધુને વિદ્યર્થી હોવાથી હણે; ખોટી દલીલોથી પોતાને કે ખીન્ને ચારિત્રધર્મથી બ્રહ્મ કરે; જિનેશ્વરની નિંદા કરે; આચાર્યાદિકની

નિંદા કરે; તેમની સેવાચાકરી ન કરે; વારંવાર ક્લહ બ્રહ્મા કરી તીર્થનો ભેદ કરે; દોષ ભણવા છતાં વશીકરણાદિ કરે; કામભોગ ત્યાગવા છતાં વિષયોની પ્રાર્થના કરે; પોતે બહુશ્રુત; તપસી; કુમાર; કે બ્રહ્મચારી ન હોવા છતાં, ‘હુ’ એમ કહે; માણસવાળા ધરને સળગાવે; પોતે કરેલું અકાર્ય ખીલને ઓઢાડે; માયાથી લોકોને છતરે; સત્ય જોલનારને અસત્ય જોલનારો કહી ખોટો પાડે; નિરંતર ક્લહ કર્યા કરે; લોકોને માર્ગમાં લઈ જઈ લૂંટી લે; અન્યને વિશ્વાસ ઉપજવી તેની સ્ત્રી પ્રત્યે ગમન કરે; જેનાથી ઐશ્વર્ય પામ્યો હોય તેનું જ ધન હરે; કે તેના જ ભોગાદિકમાં અંતરાય કરે; સેનાપતિ, ઉપાધ્યાય, રાજા, શ્રેષ્ઠી વગેરેને હણે; દેવાદિ ન જ્ઞેયા છતાં જ્ઞેયાનું કહે; દેવોને વિષયાસક્ત કહી નિંદે.

ટિપ્પણ નં. ૮. ૩૨ યોગોઃ ગુરુ પાસે દોષનું નિવેદન કરવું; કોઈએ કરેલું નિવેદન ખીલને કહી ન દેવું; આપત્તિમાં પણ ધર્મમાં દૃઢ રહેવું; ફળની વાંછા વિના તપ કરવું; મજેલી શિક્ષા આચરની; અને નવી ગ્રહણ કરવી; શરીરાદિની મમતાનો ત્યાગ કરવો; તપ ગુપ્ત રાખવું; લોભ ત્યાગવો; પરિષદ-ઉપસર્ગ (મુરકેલીઓ-વિદ્વો) છતવા; ચિત્ત સરળ રાખવું; સંયમ વિશુદ્ધપણે પાળવો; સમક્તિ શ્રદ્ધા-રુચિ) નિર્મળ રાખવું; ચિત્તની એકાગ્રતા-સમાધિ સાચવવાં; આચાર કપટરહિત રાખવો; વિનયી થવું; સંતોષ-ધૃતિ રાખવાં; વૈરાગ્યભાવના કેળવવી; માયારહિત થવું; શુદ્ધ કરણીમાં સાવધાન થવું; સંવર આદરવો (પાપ રોકવાં); પોતાના દોષ ઠાળવા; સર્વ વિષયથી વિરક્ત રહેવું; મૂળ ગુણથી પાંચ મહાવ્રતો પાળવાં; ઉત્તર-ગુણથી મહાવ્રત પાળવાં (જુઓ પા. ૧૫૧ નો. ૨); ઉત્સાહપૂર્વક આસન-ધ્યાન-કાર્યોત્સર્ગ કરવાં; પ્રમાદરહિતપણે વર્તવું; આત્મચારિત્રમાં સૂક્ષ્મતાથી સાવધાન રહેવું; ધ્યાન એકાગ્રતાપૂર્વક કરવું; મરણાંત દુઃખથી ભય ન પામવો; સ્ત્રીઆદિકના સંગનો ત્યાગ કરવો; પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું; મરણકાળે આરાધના કરવી.

પ્રમાદસ્થાનો

શ્રીસુધર્મસ્વામી કહે છે : અનાદિકાળથી ચાલતા આવેલા સર્વ પ્રકારના દુઃખમાંથી સમૂળગા છૂટવાનો ઉપાય હું તમને કહી સાંભળાવું છું; તે તમે બધા પોતાનું હિત વિચારી પ્રતિપૂર્ણ ચિત્તે સાંભળો; કારણ કે, એ વસ્તુ અત્યંત હિતકર છે. [૧]

સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનને નિર્માળ કરવાથી, અજ્ઞાન અને મોહને ત્યાગવાથી, તથા રાગ અને દ્વેષનો ક્ષય કરવાથી એકાંતિક સુખરૂપી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. [૨]

તેનો માર્ગ આ પ્રમાણે છે : સદ્ગુરુ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરુષોની સેવા કરવી; અજ્ઞાનીઓનો સંગ દૂરથી જ ત્યાગવો; એકાગ્રચિત્તથી સતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો; તેના અર્થનું ચિંતન કરવું; અને ધૃતિ એટલે કે ચિત્તની સ્વસ્થતા કેળવવી. [૩]

સમાધિની^૧ કામનાવાળા તપસ્વી ભિક્ષુએ દોષરહિત અને પ્રમાણસર આહાર ધર્યો; તત્ત્વજ્ઞાનમાં^૨ પહોંચવાનો સાથી શોધ્યો; અને એકાંત રહેકાણુ મેળવ્યું. પોતાનાથી ગુણમાં અધિક કે સમાન એવો નિપુણ સાથી ન મળે, તે પોતે એકલા જ નિષ્પાપપણે અને ઇન્દ્રિયસુખોમાં અનાસક્તપણે વિચર્યું. [૪-૫]

જેમ બગલી ઈંડામાંથી પેદા થાય છે; અને ઈંડું બગલીમાંથી પેદા થાય છે; તેમ મોહનું ઉત્પત્તિસ્થાન તૃણ્યા છે, અને તૃણ્યાનું ઉત્પત્તિસ્થાન મોહ છે. રાગ અને દ્વેષ એ કર્મનાં બીજ છે; અને તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન મોહ છે. કર્મ જ જન્મમરણનું મૂળ છે; અને જન્મમરણ એ જ દુઃખ છે. જેને મોહ નથી, તેનું દુઃખ ગયું; જેને તૃણ્યા નથી, તેનો મોહ ગયો; જેનામાં લોભ નથી, તેની તૃણ્યા ગઈ; અને જેને લોભ નથી, તેને કાંઈ નથી.^૩ [૬-૮]

એ રાગ, દ્વેષ અને મોહને નિર્મૂળ કરવાના ઉપાયો આ પ્રમાણે છે :

૧. દૂધ, દહીં વગેરે દીપ્તિકર રસો યથેચ્છ ન સેવવા; કેમકે, જેમ સ્વાદુ ફળવાળા વૃક્ષ તરફ પક્ષીઓ ટોળાયુંધ

૧. 'જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર રૂપી'.-ટીકા.

૨. મૂળ, 'નિપુણ્યાર્થ'. '—જીવાદિ તત્ત્વો'.-ટીકા.

૩. 'જેને કાંઈ નથી તેને લોભ નથી' -- એવો અર્થ પણ સેવાય છે.

દોડી આવે છે, તેમ દીપ્ત^૧ મનુષ્ય તરફ કામવાસનાઓ દોડી આવે છે. જેમ બહુ કાષ્ટવાળા વનમાં પવન સહિત સળગેલો દાવાગ્નિ શાંત થતો નથી, તેમ યથેચ્છ આહાર કરનાર બ્રહ્મચારીનો ઇન્દ્રિયાગ્નિ શાંત થતો નથી. અતિ આહાર કોઈને હિતકર નથી. એકાંતમાં રહેનારા, એણું ખાનારા, અને ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનારા પુરુષોને જ રાગરૂપી શત્રુ નથી નમાવી શકતો; પરંતુ ઔષધોથી વ્યાધિની પેઠે જાતે હારી જાય છે. [૮-૧૨]

૨. ગિલાડીના રહેઠાણ પાસે ઉંદરોએ રહેવું એ જેમ ડહાપણ ભરેલું નથી, તેમ સ્ત્રીઓવાળા મકાનમાં બ્રહ્મચારીએ રહેવું સલામતી ભરેલું નથી.

બ્રહ્મચારીએ સ્ત્રીઓનાં રૂપ, લાવણ્ય, વિલાસ, હાસ્ય, મંજુલ વચન, અંગમરોડ અને કટાક્ષ વગેરેનું મનમાં ચિંતન ન કરવું; તેમનું કીર્તન ન કરવું; તેમની અભિલાષા ન કરવી; તેમજ તેમને રાગપૂર્વક નીરખવાં નહીં. સદા બ્રહ્મચર્યમાં રત રહેવા ઇચ્છતા પુરુષોને એ નિયમ હિતકર છે તથા ઉત્તમ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરવામાં મદદરૂપ છે.

ભક્ષેને, મન, વાણી અને કાયાનું બરાબર રક્ષણ કરતા હોય, તથા સ્વરૂપવાન અને અલંકૃત દેવીઓ પણ જેમને ક્ષોભ પમાડવાને શક્તિમાન ન હોય; પરંતુ તેવા મુનિઓએ પણ, અત્યંત હિતકર જાણી, સ્ત્રી વગેરેથી રહિત એવો એકાંતવાસ જ સ્વીકારવો. સંસારથી ડરી, ધર્મમાર્ગમાં

૧. ધાતુ-બલ-વીર્યાદિ યુક્ત.-ટીકા.

સ્થિત થયેલા અને મોક્ષની જ ઇચ્છા રાખનારા સાધુને યુવાન અને મનોહર? સ્ત્રી જેવી દુસ્તર વસ્તુ ખીજી કોઈ નથી.

જેઓ સ્ત્રીની કામના છોડી શક્યા છે, તેઓને અધી કામનાઓ છોડવી સહેલી છે. મહાસાગર તરી જનારાને ગંગા જેવી મોટી નદીનો પણ શો હિસાબ! દેવો સહિત સમગ્ર લોકના દુઃખનું મૂળ કામભોગોની કામના છે. જે માણસ તે વ્યાપ્તમાં વીતરાગ થઈ શકે છે, તે શારીરિક કે માનસિક તમામ દુઃખોમાંથી છૂટી શકે છે. શરૂઆતમાં મનોહર લાગતા કામભોગો અંતે તો રસ અને વર્ણુમાં મનોહર લાગતાં કિંપાકક્ષોની જેમ તે માણસનો નાશ જ કરે છે. માટે સમાધિની ઇચ્છાવાળા તપસ્વી ભિક્ષુઓ ઇન્દ્રિયોને પ્રિય લાગતા કે અપ્રિય લાગતા વિષયોમાં રાગદ્વેષ ન કરવા. [૧૩-૨૧]

૩. ઇન્દ્રિયોનો સ્વભાવ છે કે, સામે આવેલા વિષયને ગ્રહણ કરવો; અને વિષયોનો સ્વભાવ છે કે, ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રાહ્ય થવું. તેમાં પોતાના રાગદ્વેષ ઉમેરી જીવ પ્રિય-અપ્રિયનો ભેદ જિભો કરે છે અને દુઃખી થાય છે. જુદા જુદા વિષયોમાં તીવ્ર આસક્તિ રાખનારાં ગ્રાણીઓ કેવો અકાલ વિનાશ પામે છે, તે જુઓ. દીવાના રૂપમાં ખેંચાઈ, પતંગિયું સળગી મરે છે; પાર્શ્વીના મધુર સંગીતમાં લોભાઈ, હરણુ વીંધાઈ જાય છે; જડીબુટ્ટીના પ્રિય ગંધમાં લોભાઈ, સાપ દરમાંથી બહાર નીકળતાં પકડાઈ જાય છે; માછલું આંકડા

૧. મૂળ : 'બાલમનોહર'. 'બાલ એટલે અવિવેકી-મૂર્ખનું મન હરનારી.'-ટીકા.

ઉપર ભરવેલા માંસના સ્વાદમાં લોભાઈ નાશ પામે છે; પાડો પાણીના શીતળ સ્પર્શથી લોભાઈ મગરનો ભોગ અને છે; અને હાથી તીવ્ર કામાભિલાષથી હાથણીવાળે માર્ગે જઈ ખાડામાં પડે છે.^૧ આમ, ઇન્દ્રિય અને મનના વિષયો રાગી મનુષ્યને દુઃખના હેતુ થઈ પડે છે; પરંતુ નીરાગીને જરા પણ દુઃખકર થતા નથી.

વળી જે મનુષ્ય પોતાને મનોહર લાગતા રૂપ વગેરેમાં અતિ આસક્ત થાય છે, તે બાકીનાં બધાં રૂપોનો દ્વેષ જ કરવાનો. અપ્રિય માનેલા વિષય ઉપર દ્વેષ કરનાર તે ક્ષણે જ દુઃખ પામતો હોય છે! પોતાના પ્રદુષ્ટ ચિત્તથી તે એવાં કર્મ બાંધે છે, કે જે પરિણામે દુઃખરૂપ થઈ પડે છે. આમ જીવ પોતાના દુર્દાન્તપણાથી દોષથી દુઃખી થાય છે; તેમાં વિષયો વગેરેનો કાંઈ અપરાધ નથી. કામભોગ પોતે કાંઈ મનુષ્યોમાં રાગ, દ્વેષ કે સમતા ઉત્પન્ન કરતા નથી; પરંતુ તેમના પ્રત્યે રાગદ્વેષવાળો મનુષ્ય જ પોતે પોતાના મોહથી વિકૃતિ પામે છે.^૨

વળી, વિષયોમાં આસક્તિ બીજાં અનેક મહાપાપોનું કારણ થઈ પડે છે, જેમના ફળરૂપે તેને પાછાં અનેક દુઃખો ભોગવ્યા કરવાં પડે છે. જેમકે, પોતાને પ્રિય લાગતા

૧. હાથી સિવાયના ઉપરના બધા દાખલા અનુક્રમે રૂપ, શબ્દ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ પાંચ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિના છે. હાથીનો દાખલો (આંતર ઇન્દ્રિય) મનના વિષયનો છે. મૂગમાં મનનો વિષય 'ભાવ' કહ્યો છે. પ્રિય અથવા અપ્રિય વિષયનું ચિંતન કે અભિલાષ તે ભાવ.

૨. શ્લોક : ૨૨-૬; ૩૩, ૩૭, ૫૦, ૬૩, ૭૬, ૮૯, ૧૦૦-૧.

વિષયમાં આસક્તિવાળો જીવ પોતાના સુખ ખાતર બીજા જીવોને પીડા કરતી પડે કે તેમનો નાશ કરવો પડે તો પણ પાછું નહિ જુએ. વળી તે પોતાને ગમતા વિષયોનો પરિગ્રહ — સંગ્રહ — કરવા તત્પર થશે. તેમાંય પ્રથમ તો તે વિષયો મેળવવામાં દુઃખી થવાનો; મળ્યા બાદ તેમનું રક્ષણ કરવામાં દુઃખી થવાનો; પછી તેમનો ઉપયોગ કરતાં દુઃખી થવાનો; અને અંતે તેમનો વ્યય અને વિયોગ થતાં દુઃખી થવાનો. દુઃખની વાત તો એ છે કે, એ વિષયોના સંલોગદાળમાં પણ તેને અતૃપ્તિ જ રહે છે. એ અતૃપ્તિ પાછી તેને વધુ ને વધુ વિષયોનો પરિગ્રહ કરવા પ્રેરે છે. આમ તે હંમેશ અસંતુષ્ટ જ રહે છે. એ અસંતોષને પરિણામે, ક્ષોભથી કલુષિત થયેલા ચિત્તવાળો તે જીવ, પછી બીજાના વિષયો ચોરી લેવા તત્પર થાય છે. હંમેશાં અતૃપ્ત રહેતા, તૃષ્ણાથી અભિભૂત થયેલા, અને બીજાના વિષયો ચોરવામાં તત્પર થયેલા તે મનુષ્યને પછી છળ અને જૂઠ્ઠાનો આશ્રય લેવો પડે છે. તેમ છતાં તેનાં દુઃખ તો વધતાં જ જાય છે. કારણ કે, જૂઠ્ઠા, ચોરી વગેરે દરેક પાપકર્મમાં તેને પહેલાં, પછી, તેમજ કરતી વેળાએ દુઃખ જ રહે છે, અને અંતે પણ તેનું પરિણામ માઠું જ આવે છે. આમ તે મનુષ્ય હંમેશાં અસહાય અવસ્થામાં દુઃખ ભોગવ્યાં કરે છે.

[૨૭-૩૨]

તે ઉપરાંત, કામગુણોમાં આસક્ત મનુષ્ય ક્રોધ, માન, માયા, ક્ષોભ, જુગુપ્સા, અરતિ, રતિ, હારથ, ભય, શોક, સ્ત્રીની ઇચ્છા, પુરુષની ઇચ્છા કે અનેની ઇચ્છા વગેરે વિવિધ ભાવો યુક્ત બને છે. અને પરિણામે પરિતાપ, દુર્ગતિ

વગેરે પામે છે. તેની સ્થિતિ કરુણાન્નક અને દીન બની જાય છે; તે શરમીદો થઈ જાય છે; અને બધે અપ્રીતિકર થઈ પડે છે. [૧૦૨-૩]

ઇન્દ્રિયોને વશીભૂત થયેલા મનુષ્યને મોહરૂપી મહાસાગરમાં ડૂબવા માટે અનેક પ્રયોજન ઊભાં થાય છે. કારણ કે, પોતાની આસક્તિથી ઊભાં થયેલાં દુઃખો દૂર કરવા તે બીજા બીજા અનેક ઉદ્ધમો કર્યા કરે છે.^૧ [૧૦૫]

પરંતુ, જે મનુષ્ય વીતરાગી છે, તે શોકરહિત છે. જેમ કમળની પાંખડી પાણીથી ક્ષેપાતી નથી, તેમ સંસારની મધ્યે રહેવા છતાં તે દુઃખપ્રવાહથી અલિપ્ત રહે છે. તેના મનને ગમે તેવા શબ્દાદિ વિષયો, જરા પણ ભેદી શકતા નથી કે વિકૃત કરી શકતા નથી. [૩૪,૧૦૬]

પોતાના રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપી સંકલ્પોનું સ્વરૂપ વિચારવામાં ઉદ્ધમવંત થયેલા તે મનુષ્યને ક્રમે ક્રમે સમતા પ્રાપ્ત થાય છે; પછી વિષયોના સંકલ્પો દૂર થતાં તેની કામગુણોની તૃષ્ણા પણ ચાલી જાય છે. આમ વીતરાગ થઈ, કૃત્યકૃત્ય થયેલા તે મનુષ્યનાં જ્ઞાન અને દર્શનને આવરણ કરનારાં તથા બીજાં અંતરાયક કર્મો ક્ષણ વારમાં

૧. આની પહેલાં જે શ્લોક છે, તેનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. તેનો આવો કાંઈક અર્થ કાઢી શકાય છે : ઇન્દ્રિયોરૂપી ચોરોને વશ થયેલો ભિક્ષુ આચારની (કલ્પની) ઇચ્છા નથી કરતો, જેટલી સેવા કરનાર સહાયકની કરે છે; અને તપની વૃદ્ધિ નથી ઇચ્છતો, જેટલો ભિક્ષુ થયાનો પશ્ચાત્તાપ કરે છે. આમ તે અનેક વિકૃતિઓ પામે છે. [૧૦૪]

ક્ષય પામી જાય છે, અને તે બધું જાણનારો તથા જ્ઞેનારો અને છે. મોહરહિત, અંતરાયરહિત, આસવરહિત (નિષ્પાપ), ધ્યાન અને સમાધિયુક્ત તથા વિશુદ્ધ અનેજ્ઞો તે પુરુષ આયુષ્યનો ક્ષય થતાં મોક્ષ પામે છે. સંસારી મનુષ્યોને બાધા કરતાં સર્વ દુઃખોમાંથી તે મુક્ત થાય છે. લાંબા કાળના રોગમાંથી છૂટેજ્ઞો અને સર્વનો સ્તુતિપાત્ર અનેજ્ઞો તે આત્મા અત્યંત સુખી તથા કૃતાર્થ થાય છે. [૧૦૮-૧૦]

અનાદિ કાળથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ દુઃખમાંથી છૂટવાનો આ માર્ગ જ્ઞાની પુરુષોએ ઉપદેશ્યો છે. તેને અનુસરનારાં પ્રાણીઓ યથાકાળે અત્યંત સુખનાં ભાગી થશે, એમ હું કહું છું. [૧૧૧]

કર્મવિચાર

“ ‘ મિથ્યાત્વ ’ એટલે કે યથાર્થ વસ્તુમાં શ્રદ્ધાને અભાવે કે અયથાર્થ વસ્તુમાં શ્રદ્ધાને કારણે; ‘ અવિરતિ ’ એટલે કે દોષોથી ન વિરમવાને કારણે; ‘ પ્રમાદ ’ને કારણે અને રાગ-દ્વેષાદિ ‘ કષાય ’ પૂર્વક કરાતી મન, વાણી તથા કાયાની પ્રવૃત્તિ એટલે કે ‘ યોગ ’ને કારણે, જીવ કર્મપરમાણુઓ ગ્રહણ કરે છે. જેમ દીવો વાટ દ્વારા તેલને ગ્રહણ કરી, ખેતાની ઉણ્ણુતાથી તેને જ્વાળાણે પરિણમાવે છે, તેમ જીવ કાષાયિક વિકારથી કર્મણે પરિણમવાને યોગ્ય પરમાણુઓ ગ્રહણ કરી, તેમને કર્મભાવે પરિણમવામાં નિમિત્ત થાય છે. આત્માના પ્રદેશો સાથે એ કર્મપરમાણુઓનો સંબંધ તેનું નામ જ બંધ. જીવ સ્વભાવે અમૂર્ત છતાં અનાદિ કાળથી કર્મસંબંધવાળો હોવાને લીધે, મૂર્ત જેવો થઈ જવાથી, મૂર્ત કર્મપરમાણુઓ ગ્રહણ કરે છે.

“ જીવ કર્મપરમાણુઓ પ્રહણ કરે છે, તે વખતે જ તેઓમાં નીચેના ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે : (૧) જ્ઞાનને આવૃત્ત કરવાનો, કે દર્શન અટકાવવાનો કે સુખદુઃખ અનુભવાવવાનો વગેરે સ્વભાવ. તેને ‘ પ્રકૃતિબંધ ’ કહે છે. (૨) તે સ્વભાવથી અમુક વખત સુધી વ્યુત ન થવાની કાલમર્યાદા. તેને ‘ સ્થિતિબંધ ’ કહે છે. (૩) સ્વભાવનું નિર્માણ થવા સાથે જ તેમાં તીવ્રતા મંદતા આદિપણે ફલાનુભવ કરાવનારી વિશેષતાઓ બંધાય છે, તેને ‘ અનુભાવબંધ ’ કહે છે. (૪) અને સ્વભાવ દીઠ તે પરમાણુઓ અમુક અમુક પરિમાણમાં વહેંચાઈ જાય છે, તે પરિમાણવિભાગને ‘ પ્રદેશબંધ ’ કહે છે.

“ આ ચારમાંથી પહેલો અને છેલ્લો યોગ (પ્રવૃત્તિ) ની તરતમતાને આભારી છે; અને બીજા તથા ત્રીજા કષાય (રાગદ્રોષ)ની તરતમતાને આભારી છે. ”

પ્રકૃતિબંધ આઠ પ્રકારનો છે. તે આ પ્રમાણે : ૧. જ્ઞાનાવરણીય, ૨. દર્શનાવરણીય, ૩. વેદનીય, ૪. મોહનીય, ૫. આયુષ, ૬. નામ, ૭. ગોત્ર, ૮. અંતરાય. [૧-૩]

૧. જ્ઞાનાવરણીય : વસ્તુમાત્રનો પ્રથમ દર્શને ‘ સામાન્ય બોધ ’ થાય છે; અને પછી ‘ વિશેષ બોધ ’ થાય છે. વિશેષ બોધ એટલે જ્ઞાન; અને સામાન્ય બોધ એટલે દર્શન. તે વિશેષ બોધરૂપી જ્ઞાનને આવરનાર — ન પ્રગટ થતાં દેનાર કેર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય કેર્મ કહેવાય. જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારો^૧ અનુસાર તેના મતિજ્ઞાનાવરણીય, શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય,

૧. જુઓ પા. ૧૬૮, ટિ. નં. ૧. વધુ વિસ્તાર માટે જુઓ આ માળાનું ‘ આચારબર્મ ’ પુસ્તક પા. ૧૮૪-૬. જ્ઞાનાવરણીયકર્મ

અવધિજ્ઞાનાવરણીય, મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણીય અને કેવળજ્ઞાનાવરણીય — એમ પાંચ પ્રકારો છે. [૪]

૨. દર્શનાવરણીય : એટલે કે વસ્તુના 'સામાન્ય બોધ'રૂપ દર્શનને આવરનાર કર્મ. તેના નવ પ્રકાર છે : નેત્રજ્ઞન્ય સામાન્ય બોધને આવરનાર 'ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય;' નેત્ર સિવાયની ઇન્દ્રિય કે મનથી થતા સામાન્ય બોધને આવરનાર 'અચક્ષુર્દર્શનાવરણીય;' અવધિલઙ્ઘિથી થતા સામાન્ય બોધને આવરનાર તે 'અવધિદર્શનાવરણીય;' અને કેવળલઙ્ઘિથી થતા સમસ્ત પદાર્થના સામાન્ય બોધને આવરનાર તે 'કેવળદર્શનાવરણીય.' જે કર્મથી સહેલાઇથી જાગી શકાય એવી નિદ્રા આવે, તે 'નિદ્રાવેદનીયદર્શનાવરણીય;' જેનાથી નિદ્રામાંથી જાગવું વધારે મુશ્કેલ બને, તે નિદ્રાનિદ્રાવેદનીય૦;' જેનાથી બેદાબેદા કે ઊભા ઊભા ઊંઘ આવે, તે 'પ્રચલાવેદનીય૦;' જેનાથી ચાલતાં પણ નિદ્રા આવે, તે 'પ્રચલાપ્રચલાવેદનીય૦;' અને જેનાથી જાગૃત અવસ્થામાં ચિંતવેલ કાર્ય નિદ્રાવસ્થામાં સાધવાનું બળ પ્રગટે, તે 'સ્થાનગૃહ્ણિ.' [૫-૬]

શું શું કરવાથી અંધાય તે માટે જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૬-૧૧.
જેમકે : જ્ઞાન, જ્ઞાની અને જ્ઞાનનાં સાધનો પ્રત્યે દ્વેષ ધારણ કરવો;
કલ્મષિત ભાવથી જ્ઞાન છુપાવવું; અંજો જ્ઞાન લઈ ન જાય તેવો મત્સર
રાખવો; કોઈને જ્ઞાન મેળવવામાં અંતરાય નાખવો; અંજો કોઈ
આપતો હોય તો તેનો નિષેધ કરવો; અંજો વાજબી કહ્યું હોય
છતાં અવળી ગતિથી તેના દોષ બતાવવા — એ બધાં દુષ્કૃત્યોથી
જ્ઞાનાવરણીય કર્મ અંધાય છે.

૩. વેદનીય : તેના બે પ્રકાર છે. જેનાથી પ્રાણીને સુખનો અનુભવ થાય તે 'સાતવેદનીય'; અને જેનાથી દુઃખનો અનુભવ થાય, તે 'અસાતવેદનીય.'^૧ [૭]

૪. મોહનીય : તેના બે પ્રકાર છે, દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય.^૨ [૮-૧૧]

૫. આયુષ : જેના ઉદ્દયથી દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નરકગતિનું જીવન ગાળવું પડે, તે આયુષ કર્મ તે જ કર્મથી ચાર પ્રકારનું છે.^૩ [૧૨]

૬. નામકર્મ : એટલે કે ગતિ, શરીર, આકૃતિ, વર્ણ, વગેરે નક્કી કરનારું કર્મ. તેના બે પ્રકાર છે : શુભ અને અશુભ.^૪ તે દરેકના પાછા અનેક પ્રકાર છે. [૧૩]

૧. અનુકંપા, દાન, સરાગી અવસ્થાનો સંયમ, સંયમાસંયમ, પરાણે કરેલો ભોગત્યાગ, યથાર્થ જ્ઞાન વિનાનું તપ, શાંતિ, શૌચ વગેરેથી સાતવેદનીય કર્મ બંધાય છે; અને દુઃખ, શોક, તાપ, આકંદન, વધ, પરિહેવન તથા તાડન, તર્જન વગેરે પોતામાં કે બીજામાં ઉત્પન્ન કરવાથી અસાતવેદનીય કર્મ બંધાય છે.

૨. તે દરેકના પ્રકારો વગેરે વિવરણ માટે જુઓ પા. ૪૬, ટિ. નં. ૨.

૩. આરંભ-પરિગ્રહમાં તીવ્ર સતત પ્રવૃત્તિ, અને ભોગાસક્તિ એ નરકઆયુષોનાં કારણ છે; માયા એ તિર્યંચોનું; આરંભ-પરિગ્રહની વૃત્તિનો ઘટાડો, મૃદુતા, સરળતા એ મનુષ્યોનાં; અને સરાગસંયમ, વગેરે ઉપર જણાવેલ સાતવેદનીય કર્મના હેતુઓ એ દેવઆયુષ કર્મનાં કારણ છે.

૪. મન, વચન અને કાયાની કુટિલતા તથા બીજા પાસે અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરાવવી વગેરે અશુભ નામકર્મના હેતુઓ છે; અને તેમનાથી ભલદું કરવું એ શુભ નામકર્મના.

૭. ગોત્રકર્મ : તેના બે પ્રકાર છે. પ્રતિષ્ઠા પમાય એવા કુળમાં જન્મ અપાવનાર તે ઉચ્ચ ગોત્રકર્મ; અને શક્તિ છતાં પ્રતિષ્ઠા ન પમાય તેવા કુળમાં જન્માવનાર તે નીચ ગોત્રકર્મ.^૧ [૧૪]

૮. અંતરાયકર્મ : તેના પાંચ પ્રકાર છે : કંઈ પણ દેવામાં, લેવામાં, એક વાર ભોગવવામાં, વારંવાર ભોગવવામાં અને સામર્થ્ય ફેરવવામાં અંતરાય ઊભા કરે, તે અનુક્રમે દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, ભોગાંતરાય, ઉપભોગાંતરાય અને વીર્યાંતરાય કર્મ કહેવાય છે. [૧૫]

આ પ્રમાણે કર્મના આઠ સ્વભાવો વર્ણવી ગતાવ્યા. તેમના વડે અંધારાને છૂવ આ સંસારમાં રખડે છે. હવે તે આડેની કાલમર્યાદા વર્ણવવામાં આવે છે.

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અંતરાય કર્મની વધુમાં વધુ સ્થિતિ^૨ ત્રીસ સાગરોપમ વર્ષ^૩ જેટલી છે; મોહનીયની સિત્તેર કોટી કોટી સાગરોપમ વર્ષની છે; આયુષ કર્મની ૩૩ સાગરોપમ વર્ષની છે; તથા નામ અને ગોત્ર કર્મની વીસ કોટી કોટી સાગરોપમ વર્ષની છે. નામ

૧. પરનિંદા, આત્મપ્રશંસા, ખીબના સદ્ગુણનું આશ્છાદન, અને પોતામાં ન હોય એવા ગુણોનું ઉદ્ભાવન - એ નીચગોત્રકર્મના ફેતુઓ છે; અને તેમનાથી ઊલટું કરવું એ ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે દિપ્પણ નં. ૧, પા. ૨૩૨.

૩. સાગર વર્ષની ગણતરી માટે જુઓ પા. ૨૪૩, ટિં ૪.

અને ગોત્રની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ આઠ મુહૂર્તની છે; બીજાં બધાંની અંતમુહૂર્તની^૨ છે.

એ આઠે કર્મોના પરમાણુઓનું^૨ પરિમાણ અનંત છે : કદી મુક્ત નથી થવાના એવા જીવો^૩ની સંખ્યાથી વધારે; પરંતુ મુક્ત થયેલા જીવોની સંખ્યાની અંદર. [૧૭]

સર્વ જીવો^૪ પોતાની આણુઆણુ જીવે દિશામાં રહેલા કર્મપરમાણુઓને ગ્રહણ કરે છે અને પોતાના સર્વ પ્રદેશોની

૧. નવ સમયથી માંડી એ ઘડીથી કાંઈક ઓછા - એટલામાંથી કોઈ પણ કાળ અંતમુહૂર્ત કહેવાય. સમય એ કાળનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અંશ છે. આંખ મીંચતાં, ટચાકો ફાડતાં, બંદનું વસ્ત્ર ફાડતાં, કે કોઈ જીવાન પુરુષ ભાક્ષથી કમળપત્ર વીધે તેટલામાં તે અસંખ્ય સમયો વ્યતીત થઈ જાય. તેવા અસંખ્ય સમયો=૧ આવલિકા; અને ૧૬,૭૧૭,૨૧૬ આવલિકા=૧ મુહૂર્ત=૪૮ મિનિટ. 'તત્વાર્થ' ૮-૧૬માં વેદનીયની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ ૧૨ મુહૂર્તની કહી છે.

૨. આઠે પ્રકારનાં કર્મોના તમામ પરમાણુની ગણતરી અહીં વિવક્ષિત નથી; પરંતુ એક જીવ એક સમયમાં આઠે પ્રકારના કર્મોમાંથી જેટલાં બાધે, તેની અહીં ગણતરી છે.-ટીકા.

૩. મૂળમાં 'અથિતસત્ત્વ' એવો શબ્દ છે. તેનો અર્થ બદ્ધ - મુક્ત નહિ તેવો - એવો થાય; પરંતુ બધી ટીકાઓ તેનો અર્થ 'અબલ્ય' - કદી મોક્ષ ન પામનાર એવો લે છે.

૪. ટીકાકાર એમ કહેવા માગે છે કે, એકેન્દ્રિય જીવો નિયમથી જીવે દિશાનાં કર્મોણુઓ નથી ગ્રહણ કરતા; પરંતુ કદાચિત્ ત્રણ ચાર, પાંચ કે છ દિશાનાં પણ ગ્રહણ કરે છે.

સાથે સર્વ કર્મ^૧ સર્વ પ્રકારે બાંધે છે. [૧૮]^૨ એટલે કે જાએ, નીચે, તીરછે એમ બંધી દિશામાં રહેલા આત્મપ્રદેશો વડે કર્મસ્કંધો ગ્રહણ થાય છે; કાઠ એક જ દિશામાં રહેલા આત્મપ્રદેશો વડે નહિ. જીવોનો માનસિક, વાચિક અને કાયિક યોગ—વ્યાપાર—એકસરખો ન હોવાથી તેના તરતમભાવ પ્રમાણે પ્રદેશબંધમાં પણ તરતમભાવ આવે છે. જીવપ્રદેશના ક્ષેત્રમાં જ રહેલા કર્મસ્કંધો બંધાય છે; તેની બહારના ક્ષેત્રમાં રહેલા નહિ. અને પ્રત્યેક કર્મના અનંત સ્કંધો બંધાય આત્મપ્રદેશોમાં બંધાય છે; થોડા ઘણામાં નહિ. બંધ પામતા તે દરેક કર્મસ્કંધ અનંતાનંત પરમાણુના બનેલા હોય છે.

જીવ એક સમયે મુક્ત જીવોના અનંત ભાગ જોટલા અનંત કર્મોજીવોના સ્કંધો ભોગવી નાખે છે. પરંતુ તે સ્કંધોના ઘૂટા પરમાણુઓ ગણીએ તો, સર્વે જીવો કરતાં તેમની સંખ્યા વધુ થાય. [૨૪]

આમ, કર્મોનો જીવો જીવો સ્વભાવ, સ્થિતિ, કૃણ દેવાની શક્તિ વગેરે સમજીને બુદ્ધિમાન મનુષ્ય તેમને બંધાતાં રોકવામાં અને બંધાયેલાંને દૂર કરવામાં યત્નવાન થાય. [૨૫]

૧. એટલે કે આડે કર્મ. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે, આયુષ્ય કર્મ છોડી (જીવો પા. ૧૮૨) સાતે કર્મોનો બંધ એકસાથે થાય છે. જીવો જીવો કર્મો બંધાવાનાં જીવો જીવો કારણો ગણાવાંય છે; તે પણ મુખ્યપણાની અપેક્ષાએ જ સમજવું. બાકી તો અમુક કર્મપ્રકૃતિ-જનક પાપ વખતે બીજી કર્મપ્રકૃતિઓ પણ બંધાય છે જ.

૨. અહીંથી ફરરાના અંત સુધીનો ભાગ અન્ય ગ્રંથમાંથી લીધેલું વિવરણ છે.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણુ નં. ૧. મોહનીય વગેરે કર્મોની જે અસંખ્ય વર્ષોની જુદી જુદી સ્થિતિ-મર્યાદા ગણાવી છે, તેની પાછળ શો મુદ્દો રહ્યો છે તે સમજવા માટે, શ્રીમદ્દરાજ્યંદ્રનું નીચેનું અવતરણ મદદરૂપ થશે. “ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ એક જીવને મોહનીય કર્મનું અંધન થાય, તેા સિત્તેર કોરાકોડી સાગરોપમનું થાય, એમ જિને કહ્યું છે. તેનો હેતુ સ્પષ્ટ છે કે, જે અનંતકાળનું અંધન થતું હોય, તેા પછી જીવને મોક્ષ ન થાય તે તે કર્મોની સ્થિતિ ગમે તેટલી વિટંબનારૂપ છતાં, અનંત દુઃખ અને ભવનો હેતુ છતાં પણ, જેમાં જીવ તેથી નિવૃત્ત થાય એટલો, અમુક પ્રકાર બાધ કરતાં, સાવ અવકાશ છે. આ પ્રકાર જિને ઘણો સૂક્ષ્મપણે કહ્યો છે; તે વિચારવા યોગ્ય છે, - જેમાં જીવને મોક્ષનો અવકાશ કહી કર્મ અંધ કહ્યો છે.”

લેશ્યા

“સ્ફટિકની નહક રંગીન વસ્તુ આવતાં જેમ તેનામાં તેવા રંગનો ફેરફાર થાય છે, તેમ ખોતે આંધલાં વિવિધ કર્મોના સાન્નિધ્યથી આત્મામાં થયેલા ફેરફારનું નામ લેશ્યા.” *

લેશ્યાઓ છ છે : કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા, તેજલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુકલલેશ્યા. [૩]

કૃષ્ણ લેશ્યાનો રંગ પાણીવાળી વાદળી જેવો, પાડાના શીંગડા જેવો, અરીડાના ફળ^૧ જેવો, મળી જેવો, કાજળ જેવો અને આંખની ડીડી જેવો કાળો છે. નીલ લેશ્યાનો રંગ નીલ અશોકવૃક્ષ જેવો, ચાસ પક્ષીની પાંખ જેવો તથા

* આ વાક્ય મૂળનું નથી. લેશ્યાના વધુ વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૧ તથા ૨, પા. ૨૩૮.

૧. મૂળ શબ્દના અર્થમાં બહુ મતભેદ છે. અરિષ્ટફલ, અરિષ્ટરત્ન, કે રિષ્ટગ (કાગડો) એવા જુદા અર્થ સૂચવાયા છે.

સ્નિગ્ધ વૈદ્યરત્ન જેવો છે. કાપોત શ્લેશ્માનો રંગ અતસી (અળસી?)ના ફૂલ જેવો, ક્રાયલનાં પીંછાં^૧ જેવો અને કબૂતરની ડોક જેવો છે. તેજ્જેશ્માનો રંગ હિંગળોક જેવો, ભિગતા સૂર્ય જેવો, પોપટની ચાંચ જેવો અને દીવાની ન્યોત જેવો છે. પદ્મશ્લેશ્માનો રંગ હરિતાલ કે હળદરના ટુકડા જેવો, અને શણુ^૨ તથા અસનના^૩ ફૂલ જેવો છે. શુકલશ્લેશ્માનો રંગ શંખ જેવો, અંક નામના મણિ જેવો, કુંદ પુષ્પ જેવો, દૂધની ધારા જેવો, રૂપા જેવો તથા મોતીની માળા જેવો છે. [૪-૯]

કૃષ્ણ શ્લેશ્માનો સ્વાદ કડવા તુંબડા કરતાં, લીમડા કરતાં અને કડવી રોહિણી કરતાં પણ અનંતગણો વધારે કડવો છે. નીલ શ્લેશ્માનો સ્વાદ સૂંઠ, મરી અને પીપર એ ત્રણના કરતાં તેમજ ગજપીપર કરતાં પણ અનંતગુણુ તીવ્રો છે. કાપોત શ્લેશ્માનો સ્વાદ કાચી કેરી, તેમજ કાચા કોઠા કરતાં પણ વધારે ખાટો છે. તેજ્જેશ્માનો સ્વાદ પાકી કેરી કે પાકા કોઠા કરતાં અનંતગણો ખટમધુરો છે. પદ્મ શ્લેશ્માનો સ્વાદ ઉત્તમ વારુણી (મદિરા), વિવિધ આસવો (પુષ્પ મદ્ય), મધુ (મદ્ય) અને મૈરેય (સરકો) કરતાં અનંતગણો ખાટો-તુરો-મધુરો છે. શુકલશ્લેશ્માનો સ્વાદ ખજૂર, દ્રાક્ષ, ક્ષીર, ખાંડ અને સાકર કરતાં અનંતગણો મધુર છે. [૧૦-૫]

૧. એનો અર્થ પણ સમજતો નથી. તેલકણ્ટક, કોકિલકણ્ટક એવા અર્થ સૂચવાય છે.

૨. 'ધાન્યવિશેષ.' -ટીકા.

૩. 'બીજક વૃક્ષ.' -ટીકા.

પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓનો ગંધ ગાય, કૂતરા, કે સાપના મેહદા કરતાં અનંતગણો ખરાબ છે. પછીની ત્રણનો ગંધ સુગંધીદાર પુષ્પો અને સુગંધી દ્રવ્યો કરતાં અનંતગણો ઉત્તમ છે. [૧૬-૭]

પહેલી ત્રણનો સ્પર્શ કરવત, ગાયની જીભ અને સાંગના પાન કરતાં પણ અનંતગણો કકરો છે. પછીની ત્રણનો સ્પર્શ રૂ, માખણ અને શિરીષ ફૂલ કરતાં પણ અનંતગણો કોમળ છે. [૧૮-૯]

છયે લેશ્યાનાં પરિણામ (મુખ્યત્વે) ત્રણ પ્રકારનાં છે : ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ. પછી તે દરેકના પાછા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર ગણુતાં ૯, ૨૭, ૮૧ અને ૨૪૩ પ્રકાર થાય. [૨૦]

હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય, અશ્રદ્ધચર્ય, પરિગ્રહ — એ પાંચ આસ્રવોયુક્ત; મન, વાણી અને કાયાનું સંગોપન ન કરનારો, પૃથ્વી પાણી વગેરે છ જીવવર્ગોમાં અવિરત,^૧ ઉત્કટ દોષપ્રવૃત્તિઓમાં મચ્ચેસો રહેતો, ક્ષુદ્ર (અધાનું અહિત વાંછનારો), સાહસિક (વિના વિચારે ચોરી વ્યભિચાર વગેરે અપકૃત્યો કરનારો), આ શ્લોક કે પરશ્લોક કશાની પરવા ન કરનારો, નૃશંસ, અને અન્નિતેન્દ્રિય — માણસ કૃષ્ણ લેશ્યા પામે છે. [૨૧-૨]

ઠ્ઠિયાં, અમર્ષ, તપનો અભાવ, અવિદ્યા, માયા, નિર્વૈજ્ઞતા, વિષયલપટતા અને પ્રદોષથી યુક્ત; શક, પ્રમત્ત, રસશોભુપ, ઈન્દ્રિયસુખાભિલાષી, વિવિધ પાપપ્રવૃત્તિઓમાંથી

૧. એટલે કે પોતાના સુખ માટે તેમનો હવયોગ કે તેમની હિંસા કરનારો.

વિરત ન થયેલો, ક્ષુદ્ર અને સાહસિક — એવો માણસ નીલ ક્ષેત્ર્યા પામે છે. [૨૩-૪]

વાંકું બોલનારો, વાંકું આચરનારો, શક,^૧ અસરલ, પોતાના દોષ ઠાંકનાર, કપટયુક્ત, વિપરીત શ્રદ્ધાવાળો, અનાર્થ,^૨ બીજાનું મર્મ ચિરાઈ જાય એવું દુષ્ટ બોલનારો, ચોર અને મત્સર યુક્ત — એવો માણસ કાપોત ક્ષેત્ર્યા પામે છે. [૨૫-૬]

નમ્ર, અચપલ, અમાયી, અકુતૂહલી, વિનયા, ઇન્દ્રિય-નિગ્રહી, યોગવાન,^૩ ઉપધાનવાન (સ્વાધ્યાય માટે વિહિત તપ કરનારો), ધર્મપ્રિય, દૃઢધર્મી, પાપભીરુ અને સર્વનો હિતૈષી — એવો માણસ તેજ્જ્વલ ક્ષેત્ર્યા પામે છે. [૨૭-૮]

જ્ઞેતાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ બહુ એવાં ધર્મ ગયાં છે તેવો, પ્રશાંતચિત્ત, આત્માનું દમન કરનારો, યોગવાન, ઉપધાનવાન, સ્વદ્વેષભાષી, ઉપશાંત તથા જિતેન્દ્રિય — એવો માણસ પદ્મ ક્ષેત્ર્યા પામે છે. [૨૯-૩૦]

આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન એ બેને છોડીને ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન^૪ ધ્યાનરો, પ્રશાંતચિત્ત, આત્માનું દમન કરનારો, પાંચ સત્પ્રવૃત્તિઓ (સમિતિઓ)^૫ વાળો, મન, વાણી

૧. મૂળ, 'નિકૃતિમાન.'

૨. 'સારાં લક્ષણ વિનાનો.' — ટીકા.

૩. જુઓ પા. ૨૧૬, ટિ. ૮.

૪. જુઓ પા. ૧૬૪, ટિ. નં. ૨.

૫. જુઓ પા. ૧૩૯.

અને કાયાનું સંગોપન કરનારો, તથા સરાગી^૧ કે વીતરાગી હોવા છતાં જે ઉપશાંત અને નિતેન્દ્રિય છે — એવો માણસ શુક્લલેશ્યા પામે છે.^૨ [૩૧-૨]

(કાળના મોટા મોટા યુગો રૂપી) અસંખ્ય અવસર્પિણીઓ અને ઉત્સર્પિણીઓના,^૩ (નાનામાં નાના અવિભાજ્ય અંશરૂપ) જેટલા સમયો હોઈ શકે; તેમ જ લોકાકાશના^૪ (નાનામાં નાના અવિભાજ્ય અંશરૂપ) જેટલા પ્રદેશો હોઈ શકે; તેટલાં અશુભ લેશ્યાનાં સંકલેશરૂપી અને શુભ લેશ્યાનાં વિશુદ્ધિરૂપી સ્થાનો છે.^૫ [૩૩]

કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત એ ત્રણ અધર્મલેશ્યાઓ છે : તે ત્રણથી જીવ દુર્ગતિ પામે છે. તેજ, પદ્મ અને શુક્લ એ ધર્મલેશ્યાઓ છે : તે ત્રણથી જીવ સદ્ગતિ પામે છે. [૫૬-૫૭]

મરણ વખતે અંતર્મુદ્ધર્ત આયુષ આકી રહે છે, ત્યારે પછીના ભવની લેશ્યા પરિણમવા લાગે છે. તે ક્રિયાના ત્રણ વિભાગ પાડીએ, તે પરિણમવાનો પહેલો સમય વીત્યા પછી અને પરિણમવાનો છેલ્લો સમય આકી હોય ત્યારે, જીવ

૧. 'સરાગી' શબ્દનો અર્થ અહીં 'રાગયુક્ત' એમ નથી સમજવાનો; પરંતુ, જેનામાં રાગ દબાયેલો કે શાંત પડેલો હોવા છતાં, નિર્મૂળ નથી થયો, તેવો.

૨. આ જુદી જુદી લેશ્યાવાળાઓની જુદી જુદી મનોવૃત્તિઓનાં ક્રીકામાં આપેલાં ઉદાહરણ માટે જુઓ ટિ. નં. ૨, પા. ૨૩૯.

૩. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૪, પા. ૨૪૩.

૪. પા. ૧૬૯, ટિ. નં. ૩. મૂળમાં 'લોક' શબ્દ જ છે.

૫. એટલે કે લેશ્યાના ચડતાઊતરતા પ્રકારો અસંખ્ય છે.

પરલોકમાં કે પરભવમાં જાય છે; પરિણુમવાને પહેલે કે છેલ્લે સમયે નહિ.^૧ [૫૮-૬૦]

લેશ્યાઓનું આ સ્વરૂપ વિચારીને માણુસે અધર્મ-લેશ્યાઓનો ત્યાગ કરવો અને ધર્મલેશ્યાઓનો સ્વીકાર કરવો, એમ હું કહું છું.^૨ [૬૧]

ટિપ્પણી

ટિપ્પણી નં. ૧. લેશ્યા શબ્દથી બે ભિન્ન બાબતો સમજવામાં આવે છે. એક તો કર્મોના સાન્નિધ્યથી આત્મામાં થતો વૃત્તિઓનો ફેરફાર અથવા વિશિષ્ટ વૃત્તિ. અને બીજું, તે ફેરફાર કે વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરનાર દ્રવ્ય-પદાર્થ. પહેલીને ભાવલેશ્યા કહે છે, અને બીજીને દ્રવ્યલેશ્યા. દ્રવ્યલેશ્યાની બાબતમાં ભિન્ન ભિન્ન મત છે. કેટલાક એમ માને છે કે, લેશ્યાદ્રવ્ય કર્મપરમાણુઓનું બનેલ હોય છે; જો કે તે આડ પ્રકારના કર્મઆણુઓથી ભિન્ન હોય છે. બીજા એવું

૧. ‘આથી કરીને જીવના મરણ સમયે આગામી ભવની લેશ્યા અંતર્મુહૂર્ત જેટલો સમય અવશ્ય હોય છે; તથા જીવના ઉત્પત્તિકાળે અતીતભવની લેશ્યા પણ અંતર્મુહૂર્ત અવશ્ય હોય છે. નહિ તો મનુષ્ય અને તિર્યંચને દેવ કે નારકી તરીકે ઉત્પન્ન થતી વખતે મૃત્યુકાળે અંતર્મુહૂર્ત પર્યાંત ઉત્તરભવની લેશ્યા કેમ કરીને સંભવે? તેમજ દેવ અને નારકોને સ્થવન પામ્યા બાદ મનુષ્ય કે તિર્યંચ તરીકે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પ્રાગ્ભવની લેશ્યા અંતર્મુહૂર્ત સુધી કેમ કરીને સંભવે? તેથી આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત બાકી રહે ત્યારે પરભવની લેશ્યા પરિણુમે છે, એમ સમજવું જોઈએ. તેથી જ દેવો અને નારકોઓની લેશ્યાની સ્થિતિ પણ પોતાના આયુષ્યકાળ ઉપરાંત પહેલા અને પછીના જન્મનાં એમ બે અંતર્મુહૂર્ત ઉમેરીને ગણાય છે.’—ટીકા.

૨. લેશ્યાઓની સ્થિતિમર્યાદા માટે મૂળમાં જે શ્લોકો છે, તે માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૩, પા. ૨૪૦.

માને છે કે, લેશ્યાદ્રવ્ય બધ્યમાન કર્મપ્રવાહ (નિબ્યન્દ) ૩૫ જ છે. ત્રીજા તેને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે.

ટિપ્પણ નં. ૨. જુદી જુદી લેશ્યાવાળાઓની જુદી જુદી વૃત્તિઓનું ઉદાહરણ ટીકાકાર નીચે પ્રમાણે આપે છે : છ પુરુષોએ માર્ગમાં એક ફળેલું બંધુડાનું ઝાડ જોયું. તે જોઈ કૃષ્ણ લેશ્યાવાળો બોલ્યો, ‘આલો, એને મૂળમાંથી કાપી નાખી એનાં બંધુડાં ખાઈએ.’ ત્યારે નીલવાળો બોલ્યો, ‘આખું ઝાડ કાપવાની જરૂર નથી; એક ડાળખું જ બસ છે.’ તેજેલેશ્યાવાળો બોલ્યો, ‘ડાળ કાપવાની પણ જરૂર નથી, એક ઝૂમખું પણ આપણે છયેને બહુ છે.’ પદ્મવાળો બોલ્યો, ‘ઝૂમખું કાપવા જતાં અંદર કાચાં પણ બહુ આવી જાય. માટે પાકાં તોડીને જ લઈએ.’ ત્યારે શુક્લવાળો બોલ્યો, ‘ઝાડને લાગેલાં તોડવાની શી જરૂર છે ? અહીં પાકીને નીચે પડેલાં જ બસ છે.’

જે માણસ પોતાનાં સુખસગવડ માટે ઉભરો પ્રાણીઓને વિવશ રાખે, અને તેમના સુખની પરવા પણ ન કરે, તેવા માણસની મનોવૃત્તિ કૃષ્ણ લેશ્યા કહી શકાય.

જે માણસ પોતાના આરામમાં કસર આવવા દીધા વિના, જે પ્રાણીઓ વડે પોતાને સુખસગવડ મળે છે, તેમની પણ સારસંભાળ કરતો રહે, તેની મનોવૃત્તિ નીલ લેશ્યા કહેવાય.

જે માણસ પોતાનાં સુખસંપાદક પ્રાણીઓની જરા વધારે સંભાળ લે, તેવા સુખેશી મનુષ્યની મનોવૃત્તિ કાપોત લેશ્યા કહેવાય.

આ ત્રણ વૃત્તિઓમાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે અકારણ મૈત્રીની દેખના સુધ્ધાં નથી હોતી, પરંતુ કેવળ સ્વર્થનું જ સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું હોય છે. પરંતુ જે માણસ પોતાના આરામને કમી કરી, તેમાં સહાય કરનારાં પ્રાણીઓની પણ ઉચિત રીતે સારસંભાળ રાખે, તેની વૃત્તિ તેજેલેશ્યા કહેવાય.

જે માણસ પોતાની સુખસગવડોને વળી કમતી કરી અને પોતાનાં આશ્રિત તથા સંસર્ગમાં આવનારાં અન્ય પણ બધાં

પ્રાણીઓની ખેદ, મોહ, કે ભય વિના ભલે પ્રકારે સારસંભાળ રાખે, તેની વૃત્તિ પદ્મલેશ્યા કહેવાય.

જે શાંતાત્મા પુરુષ યોગીનાં સુખસાધનોને સર્વથા ન્યૂન કરી, યોગીના શરીરનિર્વાહ યોગ્ય સાધારણ સામગ્રી માટે પણ કોઈ પ્રાણીને લેશમાત્ર દુઃખ ન પહોંચાડે, તથા જેને કશી વસ્તુ ઉપર લોભપતા ન હોય, તથા જે માત્ર આત્મભાનથી જ સંતુષ્ટ રહેતો હોય, તેવા માણસની વિશુદ્ધ વૃત્તિ શુક્લલેશ્યા કહેવાય. (પં. બેચરદાસજી, ‘જીનાગમકથાસંગ્રહ’-ટિપ્પણ.) લેશ્યાના જૈન સિદ્ધાંતને મળતા આજીવિકોના છ જાતિઓના સિદ્ધાંત માટે જુઓ ‘દીવનિકાય-સામગ્રી-સુત્ત.’ મહાભારતમાં (૧૨,૨૮૬) છ જીવ-વર્ણો જણાવ્યા છે; તથા યોગદર્શન ૪,૭માં કર્મના ચાર વિભાગ કરી જીવોના ભાવોની શુદ્ધિ અશુદ્ધિનું પૃથક્કરણ કર્યું છે, તે પણ લેશ્યાના જૈન સિદ્ધાંત સાથે સરખાવવા જેવું છે.

ટિપ્પણ નં. ૩. કૃષ્ણલેશ્યાની સ્થિતિ, વધારેમાં વધારે ૩૩ સાગર^૧ વર્ષો અને ઉપરાંત એક મુહૂર્ત^૨ છે (સાતમા નરકમાં). નીલલેશ્યાની વધારેમાં વધારે દસ સાગર વર્ષો ઉપરાંત પલ્લેપમનો^૩ અસંખ્યાતમો ભાગ છે (પાંચમા નરકમાં). કાપોત લેશ્યાની ત્રણ સાગર વર્ષો ઉપરાંત પલ્લેપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે (ત્રીજા નરકના ઉપરના પ્રસ્તરમાં). તેજલેશ્યાની બે સાગર વર્ષો ઉપરાંત પલ્લેપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે (ઈશાન દેવલોકમાં). પદ્મલેશ્યાની

૧. ‘સાગર’, ‘પલ્લેપમ’ વગેરેના અર્થ માટે જુઓ શિલ નં. ૪, પા. ૨૪૩.

૨. દીકાકારનું એમ કહેવું છે કે, સંપ્રદાય અનુસાર મુહૂર્ત એટલે બધે જ અંતર્મુહૂર્ત જ ગણવું. તથા એ વધારાનું મુહૂર્ત હમેરવાનું કારણ એ છે કે, પરલોકમાં જે લેશ્યા મળવાની હોય, તે મરણ પામતાં પહેલાં એક અંતર્મુહૂર્ત વહેલી આવે છે.

દશ સાગરવર્ષો ઉપરાંત એક મુહૂર્ત છે (બ્રહ્મદેવલોકમાં). અને શુકલ લેશ્યાની તેત્રીસ સાગર વર્ષો ઉપરાંત એક મુહૂર્ત છે (અનુ-તરવિમાનમાં).

તે બધાની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ અર્ધું મુહૂર્ત^૧ છે. [૩૪-૯]

આ તે બધી લેશ્યાઓની સામાન્ય પ્રકારે સ્થિતિ થઈ. દેવ, મનુષ્ય, નરક અને તિર્થંચ એ ચાર ગતિઓ અનુસાર જુદી જુદી લેશ્યાઓની સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે : [૪૦]

નરકગતિમાં કાપોત લેશ્યાની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની છે (પહેલા નરકના ઉપલા થરમાં); અને વધારેમાં વધારે ત્રણ સાગર વર્ષ ઉપરાંત પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે (ત્રીજા નરકના પહેલા થરમાં). તે જ પાછી નીચ લેશ્યાની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ છે (ત્રીજા નરકમાં); અને વધારેમાં વધારે દશ સાગર વર્ષ ઉપરાંત પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે (પાંચમા નરકને પહેલે થરે). એ જ પાછી કૃષ્ણ લેશ્યાની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ છે (પાંચમાં નરકમાં); અને વધારેમાં વધારે ૩૩ સાગર વર્ષ છે (સાતમા નરકમાં). [૪૧-૩]

તિર્થંચ અને મનુષ્ય ગતિમાં શુકલ લેશ્યા બાદ કરતાં બાકીની પાંચ લેશ્યાઓની ઓછામાં ઓછી તેમજ વધારેમાં વધારે સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત છે.^૨ [૪૫]

૧. ટીકાકારના કલા પ્રમાણે આ ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ તિર્થંચ અને મનુષ્યગતિમાં જ હોય છે.

૨. પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિ કાર્યને વિષે પહેલી ચાર સંભવે છે; તેજ, વાયુ, (૨-૩-૪ ઈદ્રિયવાળાં) ચિકલેંદ્રિય, સંમૂર્છિમ, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને નારકો વિષે પહેલી ત્રણ સંભવે છે; બાકીનાં બીજાંને વિષે (એટલે કે જરાયુજ, અંડજ, પોતજ-ગર્ભજ-અને દેવ વિષે) છયે સંભવે છે. સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ વિના ઉત્પત્તિસ્થાનમાં સ્થિત

શુક્લ લેશ્યાની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ અંતર્મુદ્ધર્ત છે; અને વધારેમાં વધારે નવ વર્ષ ઓછાં એવાં એક કરોડ પૂર્વ^૧ વર્ષની છે. [૪૬]

દેવોમાં કૃષ્ણલેશ્યાની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ દશહજાર વર્ષની તથા વધારેમાં વધારે પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે (ભવનપતિ-વ્યંતરમાં). [૪૮] કૃષ્ણલેશ્યાની જે વધારેમાં વધારે સ્થિતિ તેમાં એક સમય અધિક ઉમેરતાં નીલલેશ્યાની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ થાય; તથા પલ્લોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ એ વધારેમાં વધારે સ્થિતિ નળુવી (ભવનપતિ, વ્યંતરમાં). [૪૯] નીલની વધારેમાં વધારે સ્થિતિમાં એક સમય ઉમેરતાં કાષોતની ઓછામાં ઓછી થાય; અને પલ્લોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ એ તેની વધારેમાં વધારે સ્થિતિ નળુવી (ભવનપતિ, વ્યંતરમાં). [૫૦] તેજલેશ્યાની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ દશહજાર વર્ષની (ભવનપતિ અને વ્યંતરમાં), તેમજ એક પલ્લોપમ વર્ષની (વૈમાનિકમાં સૌધર્મ કલ્પમાં) છે; અને વધારેમાં વધારે જે સાગર વર્ષો ઉપરાંત પલ્લોપમનો અસંખ્યા-

ઔદારિક પુહ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણુત કરવાં એ સંમૂર્ઠિમ જન્મ છે. પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેંદ્રિય, અને અગર્ભજ પાંચેંદ્રિય તિર્યંચ તથા મનુષ્યને સંમૂર્ઠિમજન્મ હોય છે. ગર્ભજ મનુષ્યના મળ, મૂત્ર કફ વગેરે બધા અશુદ્ધ પદાર્થોમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે. તેમના દેહવું પરિમાણ આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય છે. તેઓ અસંયમી, મિથ્યાત્વી તથા અજ્ઞાની હોય છે અને અપર્યાપ્ત દશામાં જ, અંતર્મુદ્ધર્ત માત્રમાં મરી નય છે.

૧. 'પૂર્વ' એટલે ૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ. નવ વર્ષ આદ કરવાનું દારણ એ છે કે, એટલા મોટા આયુષ્યવાળો કોઈ મનુષ્ય આઠમે વર્ષે ચારિત્ર મહણુ કરે; પછી ઓછામાં ઓછું ૧ વર્ષ વીતે ત્યારે તેને શુક્લલેશ્યા અને કેવલજ્ઞાન થવાનો સંભવ છે. પછી જીવન પર્યાંત તે રહે.

તમેા ભાગ (ઈશાન દેવલોકમાં) છે. [૫૨-૩] તેજ્ઞલેક્ષ્યાની જે વધારેમાં વધારે સ્થિતિ છે, તેમાં એક સમય ઉમેરતાં પદ્મલેક્ષ્યાની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ થાય (સાનત્કુમાર દેવલોકમાં). અને વધારેમાં વધારે દશ (સાગર વર્ષ^૧ ઉપરાંત એક)^૨ અંતર્મુદ્ધૃત^૩ જેટલી જાણુવી (પંચમ બ્રહ્મલોકમાં). [૫૪] પદ્મલેક્ષ્યાની જે વધારેમાં વધારે સ્થિતિ છે, તેમાં એક સમય ઉમેરતાં શુક્લલેક્ષ્યાની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ થાય (લાંતક દેવલોકમાં); અને તેની વધારેમાં વધારે સ્થિતિ ૩૩ સાગર વર્ષ^૪ ઉપરાંત અંતર્મુદ્ધૃત^૫ જેટલી છે (અનુત્તર વિમાનમાં). [૫૫]

ટિપ્પણુ નં. ૪. સંખ્યાથી નહિ પણ ઉપમાથી જ સમજી શકાય એવી વર્ષોની એક ગણતરીને ‘પલ્ક્યોપમ’ કહેવામાં આવે છે. (જેમકે, અમુક કદના ખાડાને ઝીણામાં ઝીણા વાળના ટુકડાઓથી ઠાંસીને ભરે અને તેમાંથી દર સો વર્ષે એક એક ટુકડો કાઢે. એ રીતે તે ખાડો ખાલી થતાં જે વખત લાગે તે.)

તેવાં $10 \times (1 કરોડ \times 1 કરોડ)$ ‘પલ્ક્યોપમ’ વર્ષો = 1 સાગર વર્ષ^૬.

જેનો કાળચક્રના ઊંચે ચડતો અને નીચે ઊતરતો એવા બે ભાગ પાડે છે. ઊંચે ચડતો ભાગ તે ‘ઉત્સર્પિણી’ કહેવાય અને નીચે ઊતરતો તે ‘અવસર્પિણી’ કહેવાય. ઉપર જણાવેલ $10 \times (કરોડ \times કરોડ)$ સાગર વર્ષોની એક ઉત્સર્પિણી થાય અને તેટલાં જ ખીન્ન^૭ વર્ષોની એક અવસર્પિણી થાય.

૧. કૌંસમાં મૂકેલ વધારો ટીકાકારનો છે.

ધર વિનાનો ભિક્ષુ

શ્રીસુધર્મસ્વામી કહે છે, તીર્થકરોએ ઉપદેશેલો ગુણવાન સાધુનો માર્ગ મારી પાસેથી તમે એકાગ્ર મને સાંભળો. તે માર્ગને અનુસરીને ભિક્ષુ દુઃખોનો અંત લાવી શકે છે. [૧]

ગૃહવાસ તજીને પ્રવ્રજ્યા લેનારા મુનિએ અસત્ય, ચોર્ય, અપ્રહ્મચર્ય, ઇચ્છા, કામ તથા લોભથી નિવૃત્ત થવું જોઈએ; તેમજ નીચે જણાવેલાં અંધનનાં સ્થાનો, કે જેમાં સંસારીઓ અંધાય છે, તે જાણવાં જોઈએ તથા ત્યાગવાં જોઈએ. [૨-૩]

સંયમીએ માત્ર અને ગંધથી સુવાસિત, બારીબારણાં યુક્ત, તથા સફેદ ચંદરવાઓવાળા મનોહર અને સુશોભિત ધરની મનથી પણ ઇચ્છા નહીં કરવી. કારણ કે, કામરાગની વૃદ્ધિ કરનાર તેવા ધરમાં ભિક્ષુની ઇંદ્રિયો વિષયોમાંથી પાછી વાળવી દુષ્કર થઈ જાય છે. [૪-૫]

સંયમી સાધુએ સ્મશાનમાં, નિર્જન ઘરમાં, ઝાડ નીચે એકાંતમાં તથા બીજાએ પોતાને માટે બનાવેલા સ્થાનમાં એકલા રહેવાની ઇચ્છા કરવી. જ્યાં કોકોનો બહુ અવરજવર ન હોય, તથા ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ ન હોય, એવા નિર્દોષ સ્થળમાં તેણે રહેવું. તેણે જતે કદી પોતાને માટે ઘર ન બાંધવું, કે બીજા પાસે ન બંધાવવું. કારણ કે, ઘર બંધાવવામાં સ્થાવર-જંગમ, સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ એમ અનેક પ્રાણીઓનો દેખીતો નાશ થાય છે. [૬-૯]

તે જ પ્રમાણે અન્નપાણી રાંધવા-રંધાવવામાં પણ પાણી, ધાન્ય, જમીન કે લાકડાં વગેરેમાં રહેલા ધણુ જીવોનો નાશ થાય છે. માટે પ્રાણીઓ ઉપર દયા લાવીને તે પ્રવૃત્તિ પણ તેણે ન કરવી-કરાવવી. સાધુએ અગ્નિ પણ ન સળગાવવો, કારણકે તેના જેવું દૂર પ્રસરનારું તથા ચારેઆજીવનાં પ્રાણીઓનો નાશ કરનારું બીજું કોઈ નથી. [૧૦-૨]

સાધુએ સોનારૂપાને તો મનથી પણ ન ચિંતવવું. સોનામાં અને ઢેકામાં સમજીદ્ધિવાળા ભિક્ષુએ વાણિયાની પેઠે કે સંસારીની પેઠે વેચવા-ખરીદવાની પ્રવૃત્તિ ન કરવી. તે મહા દોષનું સ્થાન છે. તેણે તો ભિક્ષાવૃત્તિથી જ જીવનનિર્વાહ કરવો. તે જ સુખકર છે. [૧૩-૫]

મુનિએ શાસ્ત્રોક્ત રીતે, દોષરહિત વસ્તુઓ થોડી થોડી ઘણી જગાએથી માગીને મેળવવી; અને મળે કે ન મળે તેમાં સંતોષ રાખી, ભિક્ષા માટે દૂરવું. તે રીતે મેળવેલો આહાર પણ તેણે સંયમના નિર્વાહાર્થે ખાવો; રસને અર્થે

નહિ. તેણે સ્વાદ્વેલુપ કે રસદ્વેલુપ ન થતાં, જીભને નિગ્રહમાં રાખવી તથા આસક્તિરહિત થવું. [૧૬-૭]

સાધુએ અર્ચન, સેવા, વંદન, પૂજન, ઋદ્ધિ, સત્કાર, અને સન્માનની મનથી પણ ઇચ્છા ન કરવી. તેણે શુક્લધ્યાનમાં લીન રહેવું, પાપકર્મરહિત થવું, અકિંચન થવું અને શરીરની મમતા છોડી મરણકાળ સુધી વિચરવું. [૧૮-૯]

મરણકાળ નજીક આવ્યે તે પ્રભુ, આહાર છોડી દે. એ રીતે મનુષ્યશરીરનો ત્યાગ કરીને દુઃખથી મુક્ત થવાય છે. નિર્મમ, નિરહંકાર, વીતરાગ, હિંસાદિ દોષરહિત, અને કેવલજ્ઞાન પામેલો તે યતિ અમર બની પરિનિર્વાણ પામે છે, એમ હું કહું છું. [૨૦-૧]

જીવ-અજીવ તત્ત્વ

૧

પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી સંયમ! જે જીવનું સ્વરૂપ જાણ્યું નથી, કે અજીવનું સ્વરૂપ જાણ્યું નથી, તે સંયમની વાત ક્યાંથી જાણે? કે ધર્મમાર્ગમાં પ્રયત્નપૂર્વક પ્રવૃત્તિ પણ કેવી રીતે કરે? માટે જીવ અને અજીવ એ તત્ત્વોનું સવિસ્તર વર્ણન અત્રે કરવામાં આવે છે. [૧]

પ્રથમ જીવ તત્ત્વ વર્ણવવામાં આવે છે. જીવના બે વર્ગો છે : ૧. સંસારી અને ૨. સિદ્ધ (મુક્ત). [૪-૮]

૧. સંસારી જીવો

સંસારી જીવોના બે પ્રકાર છે : (૧) ત્રસ (જંગમ) અને (૨) સ્થાવર. [૬-૮]

(૧) ત્રસ જીવો ત્રણ પ્રકારના છે : અગ્નિકાય,

વાયુકાય^૧ અને ખીજા (એ ઇદ્રિયોથી માંડી પાંચ ઇદ્રિયો-વાળાં) મોટાં શરીરવાળા. [૧૦૬-૭]

તેમાંથી અગ્નિકાય અને વાયુકાય એ દરેકના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ^૨ એવા બે બે વિભાગ છે.^૩ અને મોટા શરીરવાળાના બે, ત્રણ, ચાર^૪ અને પાંચ ઇદ્રિયવાળા — એમ ચાર વિભાગ છે. [૧૨૬]

પાંચ ઇદ્રિયવાળા જીવોના ચાર પ્રકાર છે : નારકી તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ. [૧૫૫]

નરકા સાત^૫ હોવાથી નારકીઓ સાત પ્રકારના છે. [૧૫૬-૭]

૧. અગ્નિ અને વાયુ વાસ્તવિક રીતે સ્થાવર કોટીના છે. પણ તેમનામાં ગતિ હોવાથી તેમને જંગમમાં ગણ્યા છે. — ટીકા.

૨. સૂક્ષ્મ જીવો સર્વ લોકમાં વ્યાપેલા હોય છે અને સ્થૂલ-જીવો લોકના અમુક ભાગમાં જ હોય છે, એમ મૂળમાં જણાવ્યું છે. [૧૧૧-૩] સૂક્ષ્મ જીવોનો એક જ પ્રકાર હોય છે; સ્થૂલ જીવોના અનેક પ્રકાર હોય છે. તેમના નામ માટે જીવો પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૧, પા. ૨૫૬.

૩. તે દરેકના પાછા પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ એવા બે ભેદ મૂળમાં પાઞ્યા છે. [૧૦૮] આહાર, એટલે કે નવું શરીર આંધવા માટે પરમાણુઓનું ગ્રહણ, શરીર, ઇદ્રિય, પ્રાણાપાન, ભાષા અને મન એ છ પર્યાપ્તિઓમાંથી પોતાની યોગિને અનુરૂપ પર્યાપ્તિઓ પૂરી પ્રાપ્ત કરે તે પર્યાપ્તિ કહેવાય અને એક અંતર્મુહૂર્તમાં તે પ્રાપ્ત કર્યા વિના મરી જાય, તે અપર્યાપ્તિ કહેવાય.

૪. તે દરેકનાં નામ, પ્રકાર વગેરે માટે જીવો પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૧, પા. ૨૫૬.

૫. રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા, અને તમસ્તમસપ્રભા એ સાત. [૧૫૬-૭]

તિર્થંચના એ પ્રકાર છે : ગર્ભજ અને સંમૂર્છિમ. ૨ તે અનેના પાછા ત્રણ ત્રણ ભેદ છે : જલચર સ્થલચર અને ખેચર. તેમાંથી સ્થલચરના એ ભેદ છે : ચોપગા અને પરિસર્પ. પરિસર્પના પાછા એ વિભાગ છે : હાથ ઉપર ચાલનારા ઘો વગેરે ભુજપરિસર્પ; અને પેટ ઉપર ચાલનારા સાપ વગેરે ઉરપરિસર્પ. તે દરેકના અનેક પ્રકાર હોય છે. [૧૭૦-૧,૧૭૮,૧૮૦]

મનુષ્યના એ પ્રકાર છે : ગર્ભજ અને સંમૂર્છિમ. તેમાંથી ગર્ભજ મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના છે : કર્મભૂમિના, અકર્મભૂમિના અને અંતરદ્વીપોના. ૩ સંમૂર્છિમ મનુષ્યોના પણ તે જ ભેદ છે. [૧૯૬-૯]

દેવોના ચાર પ્રકાર છે : ભવનવાસી, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક. તેમાંથી વૈમાનિકના પાછા એ પ્રકાર છે : કલ્પવાસી અને કલ્પાતીત. કલ્પાતીતના પણ એ પ્રકાર છે : ઐવેચક અને અનુત્તર. ૪ [૨૦૫,૨૧૦,૨૧૩]

(૨) સ્થાવર જીવોના ત્રણ ભેદો છે : પૃથ્વીકાય, જળકાય અને વનસ્પતિકાય ૫. તેમાંથી વનસ્પતિકાયના એ

૧. પ્રકરણ અનુસાર પાંચ ઇદ્રિયોવાળા તિર્થંચ જ સમજવા.
૨. જીઓ. પા. ૨૪૧, નોંધ ૨.
૩. તે ત્રણેની માહિતી માટે જીઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨, પા. ૨૬૦.
૪. વિગત માટે જીઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૩, પા ૨૬૬.
૫. તે દરેકના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એવા એ ભેદો પાડવામાં આવે છે. જીઓ પા. ૨૪૮, નોં. ૨. આ ચારના પેટાવિભાગો માટે જીઓ ટિ. નં. ૪, પા. ૨૬૨.

ભેદો છે : પ્રત્યેક શરીરવાળા અને સાધારણ શરીરવાળા;^૧ જીવ દીઠ સ્વતંત્ર શરીર હોય એ પ્રત્યેક શરીરવાળા કહેવાય; અને એક જ સામાન્ય શરીરમાં અનેક જીવ રહેતા હોય, તો તે સાધારણ શરીરવાળા કહેવાય.^૨ [૬૯-૭૦-૮૪]

૨. મુક્ત જીવો

મુક્ત અથવા સિદ્ધ જીવોના તેમના છેલ્લા જન્મની અપેક્ષાએ^૩ વિવિધ ભેદો પાડવામાં આવે છે : જેમકે, સ્ત્રી-શરીરથી સિદ્ધ થયેલા, પુરુષશરીરથી સિદ્ધ થયેલા, નપુંસક-શરીરથી સિદ્ધ થયેલા,^૪ જૈન સાધુ થઈને સિદ્ધ થયેલા, અન્ય સંપ્રદાયના સાધુ થઈને સિદ્ધ થયેલા કે ગૃહસ્થાશ્રમ-માંથી જ સિદ્ધ થયેલા. [૪૯]

સિદ્ધો વધારેમાં વધારે (પાંચસો ધનુષ પ્રમાણ) જિંચાઈ વાળા શરીરમાંથી સિદ્ધ થાય છે,^૫ કે ઓછામાં ઓછી (એ હાથ જેટલી જિંચાઈ)એથી સિદ્ધ થાય છે, કે મધ્યમ જિંચાઈ-એથી પણ સિદ્ધ થાય છે. વળી ઊર્ધ્વ શ્લોકમાંથી, અધો-

૧. તેમની વિગત માટે જીવો પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪ નો છેવટનો ભાગ, પા. ૨૬૩.

૨. મૂળમાં આ બધા જીવોના આયુષ્યનું સવિસ્તર વર્ણન છે. તે માટે જીવો પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૫, પા. ૨૬૩.

૩. કારણ કે સિદ્ધ થયેલ સમગ્ર જીવોમાં ગતિ, લિંગ આદિ સાંસારિક ભાવો ન હોવાથી, કોઈ ખાસ ભેદ જ નથી હોતો.

૪. જન્મથી નહીં, પણ કૃત્રિમ.—દીકા.

૫. પહેલા તીર્થંકરના વખતમાં તેટલી જિંચાઈ હતી, પણ તે ઘટતી ચાલી છે, એવી માન્યતા છે.

લોકમાંથી, મનુષ્યલોક વગેરે વાળા તીરછા (મધ્યમ) લોકમાંથી
ક સમુદ્રમાંથી કે ખીજા જગત્સ્થાનમાંથી સિદ્ધ થાય છે. [૫૦]

એક સમયે? નપુંસકમાંથી દશ જ જલુ સિદ્ધ થઈ
શકે; સ્ત્રીઓમાંથી ૨૦ અને પુરુષોમાંથી ૧૦૮. ગૃહસ્થા-
શ્રમમાંથી એક સમયે વધારેમાં વધારે ચાર સિદ્ધ થાય;
જૈનેતર સાધુમાંથી ૧૦ થાય અને જૈન સાધુમાંથી ૧૦૮ થાય.
વધારેમાં વધારે ઊંચાઈવાળા શરીરમાંથી એક સાથે બે સિદ્ધ
થાય છે; ઓછામાં ઓછીએ ચાર અને મધ્યમ ઊંચાઈએ
૧૦૮. એક સમયે ઊર્ધ્વ લોકમાંથી ચાર સિદ્ધ થાય છે;
સમુદ્રમાંથી ૨; ખીજાં જગત્સ્થાનમાંથી ૩; અધોલોકમાંથી ૨૦
અને મનુષ્યલોકવાળા તીરછા લોકમાંથી ૧૦૮. [૫૧-૪]

સિદ્ધી આ લોકને વિષે શરીર તજી, સ્વાભાવિક
ઊર્ધ્વગતિથી લોકના અગ્ર ભાગને વિષે જઈને અટકે છે;
આગળ અલોકમાં (ગતિ સહાયક ધર્માદિ તત્ત્વ ન હોવાથી)^૨
જઈ શકતા નથી. [૫૬]

સર્વાર્થસિદ્ધ નામના છેલ્લા અનુત્તર દેવવિમાનની^૩ ઉપર
બાર યોજન જઈએ, ત્યારે છત્રાકાર ઈપિતપ્રાગ્ભાર નામની
પૃથ્વી આવે છે. તે ૪૫ લાખ યોજન લાંબી છે, અને
તેટલી જ પહોળી છે. તેનો પરિઘ તેનાથી ત્રણગુણા (ત્રી
વધારે એટલે ૧,૪૨,૩૦,૨૪૯ યોજન) જેટલો છે. તે પૃથ્વી
મધ્યમાં આઠ યોજન જાડી છે, અને પછી પાંતળી થતી.

૧. જુઓ પા. ૨૩૦, નોં. ૧.

૨. જુઓ પા. ૧૬૯, ટિ. નં. ૩.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૩, પા. ૨૬૧.

ચતી છેડે માખની પાંખ કરતાં પાતળી છે. તે પૃથ્વી સ્વભાવથી જ નિર્મળ, શ્વેત સુવર્ણમય તથા ચતા રાખેલા છત્ર જેવા આકારની જિનેશ્વરોએ કહી છે. તે શંખ, અંકરત્ન, અને કુંદ પુષ્પ જેવી પાંદુર, નિર્મળ અને શુભ છે. તેનું ખીલું નામ શીતા છે. તેનાથી એક યોજન ઊંચે લોકનો છેડો છે, તે યોજનનો જે છેલ્લો કોસ છે, તેના છઠ્ઠા ભાગ સુધી સિદ્ધો રહેલા છે. [૫૭-૬૨]

સિદ્ધિ નામની ઉત્તમ ગતિને પામેલા, મહાભાગ્યવંત તે સિદ્ધો ભવપ્રપંચમાંથી મુક્ત થઈ ત્યાં લોકની ટોચે સ્થિર રહેલા છે. પોતાના છેલ્લા જન્મમાં જેનું જે કદ હોય, તેનાથી ત્રીજો ભાગ ઓછું એવું તેમનું કદ હોય છે.^૧ તેઓ અરૂપી છે, જીવધન^૨ છે, જ્ઞાન અને દર્શન એટલી જ તેમની સંજ્ઞા (સ્વરૂપ) છે. જેની ઉપમા નથી એવા અતુલ સુખને તેઓ પામેલા છે. [૬૩-૬]

૨

હવે અજીવ તત્ત્વ વર્ણવવામાં આવે છે.

અજીવ તત્ત્વના બે ભેદ છે: (૧) રૂપી — એટલે કે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય ગુણોયુક્ત — મૂર્ત; અને (૨) અરૂપી એટલે કે અમૂર્ત. [૪]

(૧) રૂપીદ્રવ્યો: — પરમાણુઓ અને તેમના બનેલા સ્કંધો એ રૂપી દ્રવ્ય છે. તેમના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર

૧. જુઓ. પા. ૧૯૩, નોં. ૪.

૨. છેલ્લા શરીરનો પોલાણનો ભાગ નીકળી ગયો હોવાથી. જુઓ ઉપર નોંધ ૧.

છે : રકંધ (એટલે કે વિભાગ); દેશ (એટલે કે રકંધમાં કલ્પેલો વિભાગ); પ્રદેશ (રકંધનો કલ્પી શકાય તેવો સૌથી નાનો વિભાગ); અને પરમાણુ (એટલે કે રકંધથી છૂટા એવો નાનામાં નાનો અંશ). [૧૦]

પરમાણુ તો લોકના એક જ પ્રદેશમાં રહી શકે છે; પરંતુ રકંધ તો એક અંશમાં તેમ જ સમગ્ર લોકમાં પણ વ્યાપેલો હોય. ^૧ [૧૧]

પ્રવાહની દૃષ્ટિએ તો તે રકંધો અને પરમાણુઓ અનાદિ અને અનંત છે. માત્ર એક સ્થળે સ્થિતિની અપેક્ષાએ તેમને સાદિ કે સાંત કહી શકાય. તે દૃષ્ટિએ જ તેમની સ્થિતિ પણ ઓછામાં ઓછી એક સમયની અને વધારેમાં વધારે અસંખ્ય કાળ સુધીની કહી શકાય. અમુક ક્ષેત્રથી વ્યુત થઈ ફરી તે ક્ષેત્ર આવવાનું અંતર ઓછામાં ઓછું એક સમય જેટલું અને વધુમાં વધુ અનંત કાળ સુધીનું હોઈ શકે. [૧૨-૪]

વર્ણુથી, ગંધથી, રસથી, સ્પર્શથી અને સંસ્થાન (આકૃતિ)થી એ રીતે એમનો પરિણામ પાંચ પ્રકારનો છે. વર્ણુની બાબતમાં તેમનો પરિણામ પાંચ પ્રકારનો છે : કાળો, નીલો, લાલ, પીળો અને સફેદ. ગંધની બાબતમાં તેમનો પરિણામ એ પ્રકારનો છે : સુગંધી અને દુર્ગંધી. રસની

૧. એટલે કે, એક પરમાણુ તો એક જ પ્રદેશમાં રહે; પરંતુ રકંધો ગમે તેટલા પરમાણુના બન્યા હોય તો પણ માત્ર એક પ્રદેશમાં પણ સમાઈ શકે, કે બેમાં ત્રણમાં — એમ પોતાનાં પરમાણુની સંખ્યા બરાબર પ્રદેશોમાં પણ રહી શકે.

આયતમાં તેમનો પરિણામ પાંચ પ્રકારનો છે : તીખો, કડવો, તૂરો, ખાટો અને મધુર. સ્પર્શની આયતમાં તેમનો પરિણામ આઠ પ્રકારનો છે : કર્કશ, મૃદુ, ભારે, હલકો, શીતળ, ઊનો, સિંગ્ધ અને લૂખો. સંસ્થાનની આયતમાં તેમનો પરિણામ પાંચ પ્રકારનો છે : મંડળાકાર (ચૂડીની પેડે), ગોળ (દડાની કે ઝાલરની પેડે), ત્રણ ખૂણિયો, ચાર ખૂણિયો અને લાંબો. [૧૫-૨૧]

પ્રત્યેક પરમાણુમાં પાંચ રસમાંનો કોઈ એક રસ; એ ગંધમાંનો કોઈ એક ગંધ; પાંચ વર્ણમાંનો કોઈ એક વર્ણ; અને આઠ સ્પર્શમાંથી પરસ્પર અવિરુદ્ધ એવા એ સ્પર્શ હોય છે : અર્થાત્ સિંગ્ધ અને ઊનો, સિંગ્ધ અને ઠંડો, લૂખો અને ઠંડો, તથા લૂખો અને ઊનો — એ ચાર જોડકાંમાંથી કોઈને કોઈ એક. મોટા સ્કંધોમાં તે આઠે સ્પર્શો યથોચિતપણે હોઈ શકે.

પરમાણુ, પરમાણુત્વની અપેક્ષાએ નિત્ય છે; અને એના પલટાતા રસ, ગંધાદિની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે.

(૨) અરૂપી દ્રવ્ય : ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય,^૧ આકાશ અને કાળ^૨ એ અરૂપી દ્રવ્યો છે. તેમાંના પ્રથમ ત્રણના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એમ ત્રણ ત્રણ ભાગ ગણતાં તેમની કુલ સંખ્યા દશ થાય.

૧. જૈન દર્શનમાં જ જુદા અર્થમાં સ્વીકારાતાં એ દ્રવ્યોની સમજ માટે જુઓ પા. ૧૬૬, ટિ. નં. ૩.

૨. મૂળમાં 'અહ્વાસમય' શબ્દ છે.

અસ્તિકાય એટલે પ્રદેશોનો સમૂહ. જેનો ખીન્ને ભાગ ન થઈ શકે તેવા ખંડને 'અસ્તિ' અથવા પ્રદેશ કહે છે. ધર્મ, અધર્મ, અને આકાશ માત્ર એક પ્રદેશરૂપ અથવા એક અવયવરૂપ નથી; પરંતુ પ્રચય એટલે કે સમૂહરૂપ છે. તેથી તે અસ્તિકાય કહેવાય છે. પરંતુ, કાળ એક સમય-રૂપ — વર્તમાન ક્ષણરૂપ — છે. તેથી તે અસ્તિકાય નથી કહેવાતો અને તેના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એવા પ્રકાર પણ નથી.

આકાશ લોક તેમજ અલોકમાં વ્યાપેલું છે. તેમાં ધર્મ વગેરે દ્રવ્યો રહેલાં છે; પણ તે સમગ્ર આકાશમાં નહીં; પરંતુ અમુક પરિમિત ભાગમાં જ. જેટલા ભાગમાં તે રહેલાં છે, તેટલો ભાગ જ લોક કહેવાય છે; આક્રીનો અલોક કહેવાય છે. લોકમાં પણ કાળ, મનુષ્યલોકમાં (અઠી દ્વીપ અને બે સમુદ્રમાં)^૧ જ રહેલો છે.^૨

ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યો અનાદિ અને અનંત છે. કાળ પણ નિરંતર પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ-અનંત જ છે. પરંતુ, કોઈ કાર્યના આરંભની અપેક્ષાએ સાદિ અને સાંત પણ છે. [૯]

આ પ્રમાણે જીવ તથા અજીવના સ્વરૂપને ગુરુમુખે સાંભળીને, તથા તેના ઉપર શ્રદ્ધા કરીને, મુનિ જ્ઞાન અને

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨, પા. ૨૬૦.

૨. વધુ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૬, પા. ૨૬૭.

ક્રિયા એ બન્ને દષ્ટિએને^૧ અનુમત એવા સંયમમાં રમણુ કરે. [૨૪૭]

ત્યાર બાદ, ઘણાં વર્ષ સુધી સંયમને પાળી, મુનિ નીચેના ક્રમે આત્માનું દમન^૨ કરે. તે ક્રમમાં વધારેમાં વધારે લાંબો ક્રમ ૧૨ વર્ષનો છે; મધ્યમ ક્રમ ૧ વર્ષનો છે; અને ટૂંકામાં ટૂંકો ૭ માસનો છે. [૨૪૮-૯]

બાર વર્ષવાળો ક્રમ આ પ્રમાણે છે : પહેલાં ચાર વર્ષમાં ઘી વગેરે વિકારક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે (અને આંખેલ^૩ વગેરે તપ કરે); બીજાં ચાર વર્ષ (૭ ટંક પછી ખાતું, આઠ ટંક પછી ખાવું વગેરે) જુદાં જુદાં તપ કરે. પછી એ વર્ષ એકાંતરે આંખેલ કરે : એટલે કે ઉપવાસ કરે (ચાર ટંક છોડે) અને પછી આંખેલ કરે. ત્યાર પછી અર્ધું વર્ષ આઠ ટંક છોડવાનું કે બાર ટંક છોડવાનું એવું આકરું તપ ન કરે. ત્યાર પછી અર્ધું વર્ષ તેવાં આકરાં તપ

૧. “જીવનના બે વિભાગ છે : એક, સત્યને જોવાનો અને બીજો, તે સત્યને પચાવવાનો. જે ભાગ માત્ર સત્યનો વિચાર કરે છે, અર્થાત્ તત્ત્વને સ્પર્શે છે, તે જ્ઞાનદષ્ટિ—જ્ઞાનનય; અને જે ભાગ તત્વાનુભવને પચાવવામાં જ પૂર્ણતા લેખે છે, તે ક્રિયાદષ્ટિ—ક્રિયાનય.”

૨. મૂળમાં ‘સંલેખના’ છે. તેને મારણાંતિક સંલેખના પણ કહે છે. શરીર અને કષાયોને ક્ષીણ કરતા જવા રૂપી તપ—એવો તેનો અર્થ થાય.

૩. આંખેલ એટલે ધી, દૂધ વગેરે રસ વિનાનું અન્ન એક વાર ખાવું, અને ગરમ પાણી પીવું તે. આવશ્યક નિં ૦ ગા. ૧૬૦૩-૫.

કરે. પ્રણ તે આખા વર્ષ દરમ્યાન આંખેલ પરિમિત^૧ જ કરે. (એટલે કે, ચાર ટંક, આઠ ટંક વગેરે છોડ્યા પછી પારણા વખતે આંખેલ કરે). ત્યાર બાદ એક વર્ષ કોટી સહિત આંખેલ કરે : એટલે કે, પ્રથમ આંખેલ કરે; પછી બીજા દિવસે ચાર ટંક વગેરે છોડવાનું તપ — ઉપવાસ કરી, તેને અતે ફરી આંખેલ કરે ૬૦. છેવટે માસ, અર્ધમાસ એમ સર્વ આહારનો ત્યાગ કરે અને (શરીરનો) અંત લાવે. [૨૫૦-૩]

નીચેની ભાવનાઓ સમ્યક્ દર્શન, ચારિત્ર વગેરેનો ભંગ કરનારી છે, અને મરણ સમયે દુર્ગતિનું કારણ થાય છે. માટે (મરણાંતિક અનશનાદિ કરનારે) તે ન સેવવી. તે પાંચ આ પ્રમાણે છે : કંદર્પભાવના, આભિયોગિક ભાવના, કિલ્વિષિક ભાવના, મોહભાવના અને આસુરભાવના.

૧. કંદર્પ (અટ્ટહાસ, મોટેથી બોલવું અને કામકથા); કૌકુચ્ય (ભૂકુટિ — નેત્રાદિકની ચેષ્ટા વડે તથા પક્ષી વગેરેની બોલી મોં વડે બોલી અન્યને હસાવવા તે); તથા તેવા પ્રકારના શીલ, સ્વભાવ, હાસ્ય, અને વિકથા વડે બીજાને વિસ્મય પમાડવા — એમ કરનારો પ્રાણી કંદર્પ ભાવના કરે છે.

૨. જે (સાધુ, સરસ આહાર કે વસ્ત્રાદિની પ્રાપ્તિ અર્થે) મંત્રો સાર્ધીને (માણસ, પશુ, કે ધર વગેરેની રક્ષા નિમિત્તે દોરાધાગા આપવા; ઝાડકપટ કરવી વગેરે) ભૂતિકર્મ કરે છે, તે આભિયોગિક ભાવના કરે છે.

૧. 'પરિમિત' એટલે કે પછી જણાવેલી કોટી સહિત નહિ એવું.

જે માથી પુરુષ જ્ઞાન, કેવળી, ધર્મોચાર્ય, સંઘ, અને સાધુની નિંદા કરે છે, તે કિલ્લિવિક્ક ભાવના કરે છે.

જેનો રોષ ચિરસ્થાયી હોય છે તથા જે શુભાશુભ નિમિત્તો ભ્રાજ્જવાનો ધર્ષો કરે છે, તે આસુરી ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે.^૧

શસ્ત્રગ્રહણ, વિપલક્ષણ, બળી મરવું, ડૂબી મરવું, પર્વત ઉપરથી પડવું, વગેરે અનાચારરૂપ ગણ્યાતા ઉપાયોનું સેવન વારંવાર જન્મમરણનું કારણ થઈ પડે છે. (એ મોહભાવનાનું વર્ણન થયું.) [૨૫૪, ૨૬૧-૫]

જે જીવો મિથ્યાદર્શનમાં અનુરક્ત, વિષયાભિલાષી (સનિદાન), હિંસક તથા કૃષ્ણચેસ્થાવાળા રહીને મરે છે, તેઓને બીજા જન્મમાં બ્રોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ થાય છે. પરંતુ, જે જીવો સમ્યક્ દર્શનમાં અનુરક્ત, વિષયાભિલાષા વિનાના, તથા શુકલચેસ્થાવાળા થઈને મરે છે, તેમને બીજા જન્મમાં બ્રોધિજ્ઞાન સુલભ થાય છે. [૨૫૫-૭]

જે જીવો જિનવચનમાં અનુરક્ત થાય છે, તથા મલરહિત અને ક્રોધશરહિત થઈને તેને ભાવપૂર્વક આચરે છે, તેઓ સંસારનો ઉચ્છેદ કરી શકે છે. પણ, જેઓ જિનવચનોને બળ્યતા નથી, તે ગિચારા વારંવાર (કાંસો ખાઈ, ઝેર ખાઈ, ક્રોધોતે મરવારૂપી) આલમરણ પામે છે, કે (ધરૂછા વિના ક્ષુધાનૃષ્ણા, રોગ, જરા વગેરે કારણે પરાણે મરવા રૂપી) અકામમરણ પામે છે. [૨૫૬]

૧. કંદર્પ સિવાયની ઉપરની ભાવનાઓના નામને મળતી હલકી દેવયાનિઓ (જીઓ પા. ૧૦૯ ટિં ૧ નં. ૧.) પણ છે. શ્રીકાકર એમ જણાવે છે કે, તે ભાવનાવાળા તે દેવયાનિને પામે છે.

બહુ આગમોનું રહસ્ય જાણનારા, સમાધિ ઉત્પન્ન કરનારા,^૧ તથા ગુણગ્રાહી લોકો ખીજાને મુક્તિ અપાવી શકે છે.^૨ [૨૬૦]

આ પ્રકારે મુમુક્ષુઓને માન્ય એવાં ૩૬ ઉત્તમ (ઉત્તર) અધ્યયનો પ્રગટ કરીને, જ્ઞાતપુત્ર શ્રીમહાવીર ભગવાન પરિનિર્વાણ પામ્યા, એમ હું કહું છું. [૨૬૬]

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. સ્થૂળ અગ્નિજ્વોના નીચેના પ્રકાર મૂળમાં આપ્યા છે :

બળતા અંગારા, ભસ્મમિશ્રિત અગ્નિઃણુ (મુર્ચુર), અગ્નિ, (દીવા વગેરેની) જ્વોત, (વટક થઈ ઊંચી ગયેલી) જ્વોત્ષા, ઉલ્કા, અને વીજળી. [૧૦૯-૧૦]

સ્થૂળ વાયુજ્વોના પ્રકાર : રહી રહીને વાતો વાયુ (ઉલ્કાક્રિક), વટોળિયો (મંડલિક), ધનવાયુ (નરકની સાત ભૂમિઓની દરેકની વચ્ચે આવતું વાયુનું પડ), ગુંબરવ કરતા વાયુ, શુદ્ધ વાયુ અને સંવર્તક વાયુ (ઘાસ વગેરેને એકસ્થાનેથી ખીજે સ્થાને ઉપાડી જાય તે.—ટીકા. પ્રવ્યક્ષકાગ્ને વાયુ ?). [૧૧૮-૯] એકઊંદ્રિય જ્વોની એક ઊંદ્રિય તે સ્પર્શ સમજવી.

૧. મૃદુ વચનોથી ખીજના મનમાં સ્વસ્થતા 'ઉત્પન્ન' કરનારા.
—ટીકા.

૨. છેવટના ભાગના મૂળ પાઠનો અર્થ તો, 'ખીજની આલોચના (પાપની કષ્ટજ્ઞાત) સાંભળવા યોગ્ય છે,' એવો છે. પરંતુ આખા ક્રમમાં તે વાત બંધબેસતી ન હોવાથી, પ્રો. જ્ઞેકોખીએ સૂચવેલો અવચૂરિનો અર્થ અહીં ઉતાર્યો છે. રજડમા શ્લોક પછીનો આખો ભાગ નવો ઉમેરો છે, એમ તરત સમજવું છે.

જે ઇન્દ્રિય (સ્પર્શ અને રસ)વાળા જીવોના પ્રકાર : કૃમિ, સોમંગલ, અળસિયાં, માતૃવાહક (ચૂડેડી ?), વાસીમુખ, છીપ, શંખ, શંખનક, પલ્લુક, આણુ પલ્લુક, કોડા, જળો (નલગ), નીલક, ચંદનક. [૧૨૮-૯]

ત્રણ-ઇન્દ્રિય (સ્પર્શ, રસ, ધ્રાણ)વાળા જીવોના પ્રકાર : કુંથુ, ક્રીડી, ઉદંશ, ઉત્કાલિક, ઉદેડીઆ (બઘઈ ?) તૃણાહારી, કાષ્ટાહારી, માલૂક, પત્રાહારી, કપાસની મીંજમાં થતા (કપાસટુંકિમિંજ) (: કે ?) તિંદુક, તંસમિંજક, સદાવરી, કાનખન્ડૂરા (ગુલ્મી), ઇંદ્રકાયિક, ઇંદ્રગોપ (ગોકળગાય). [૧૩૭-૯]

ચાર ઇન્દ્રિય (સ્પર્શ, રસ, ધ્રાણ, આંખ) વાળા જીવો : અધિઆ, પોત્તિઆ, માખી, મચ્છર, ભમરા, ક્રીટ, પતંગ, બગઈ (ઢિંકુણુ), કુંકણુ, શ્રંગરીડી, નંદાવર્ત, વીંછી, ડોલ (ખડમાંકડી), ભૂંગરીટક, વિરડી, અક્ષિવેધક, અક્ષિવ, માગધ, અક્ષીરોટક, ચિત્રપત્રક, ઉપધિબલ્લિક, નીચક (નીચ-તીડ ?) તામ્રક. [૧૪૬-૮]

જલચર [પંચેન્દ્રિય (સ્પર્શ, રસ, ધ્રાણ, આંખ, કાનવાળા) તિર્થચી] ના પ્રકાર : માછલાં કાચળા, ગ્રાહ, મગર, સુંસુમાર. [૧૭૨]

સ્થવચર ચોપગાના પ્રકાર : એક ખરીવાળા (ઘોડા વગેરે), બે ખરીવાળા (બળઃ વગેરે), ગંડીપદા (ગંડી-કમળની કણિકા જેવા ગોળ પગવાળા-હાથી વગેરે), સનખપદા (સિંહ વગેરે). [૧૭૬]

એચરના પ્રકાર : ચર્મમય પાંખવાળાં (ચામાચીડિયાં ઇં), શેમમય પાંખવાળાં, સમુદ્ગપક્ષી (દાખડાના આકાર જેવી પાંખવાળાં), વિતતપક્ષી (સૂપડા જેવી પાંખવાળાં). [૧૮૬-૭] છેલ્લાં બે માનુષોત્તર પર્વતની પેઢી પાર રહેનારાં મનાય છે.

ટિપ્પણુ નં. ૨. મધ્યલોકમાં જંબુદ્વીપ, તેની આબુખાબુ વીંટાઈને આવેલો લવણસમુદ્ર તથા તેની અંદર આવેલા પદ અંતરદ્વીપો, તે સમુદ્રની આબુખાબુ વીંટળાઈને આવેલો ધાતક્રી ખંડ, તેની આબુખાબુ આવેલો કાલોદંધિ તથા તેની આબુખાબુ આવેલો પુષ્કરદ્વીપનો માનુષોત્તર પર્વત સુધીનો અર્ધો ભાગ —

એટલે ભાગ મનુષ્યલોક કહેવાય છે. તેની બહાર કોઈ પણ માણસ જન્મતો કે મરતો નથી. જંબુ વગેરે અઢી દ્વીપોને ભરત વગેરે (સરખા નામનાં સાત સાત) ક્ષેત્રોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. જંબુ કરતાં ધાતકીખંડમાં તે નામનાં જ બમણાં ક્ષેત્રો છે; અને અર્ધા પુષ્કર દ્વીપમાં પણ તેટલાં. એટલે દરેક નામનાં પાંચ પાંચ થયાં. તેમાંથી જેમાં મોક્ષમાર્ગને જાણનાર અને તેનો ઉપદેશ કરનાર તીર્થંકરો પેદા થઈ શકે છે, તે ભાગોને કર્મભૂમિ કહે છે; અને બાકીની અકર્મભૂમિ કહેવાય છે. પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત, અને પાંચ વિદેહ એ કર્મભૂમિઓ છે; પાંચ હૈમવત, માંચ હૈરણ્યવત, પાંચ રમ્યક, પાંચ હરિવર્ષ, પાંચ દેવકુરુ અને પાંચ ઉત્તરકુરુ એ ત્રીસ અકર્મભૂમિઓ છે. દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ એ વિદેહના જ ભાગો છે. પણ તે અકર્મભૂમિઓ છે. [૧૬૪-૫]

ટિપ્પણ નં. ૩. ભવનવાસી દેવોના દશ ભેદો છે: અસુરકુમાર, નાગકુમાર, વિદ્યુતકુમાર, સુપર્ણકુમાર, અશ્વિનકુમાર, વાયુકુમાર, સ્તનિતકુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર અને દિકકુમાર. [૨૦૪] તેઓ કુમાર એટલા માટે કહેવાય છે કે, તેઓ કુમારની માફક દેખાવમાં મનોહર, સુકુમાર તથા મૃદુ-મધુર ગતિવાળા અને ક્રીડાશીલ હોય છે. તેઓ મોટે ભાગે આવાસોમાં અને ક્યારેક ભવનોમાં રહે છે. આવાસ મંડપ જેવા હોય છે અને ભવન નગર જેવાં હોય છે.

વ્યંતરના આઠ ભેદ છે : કિનર, કિંપુરુષ, મહોરગ, ગાંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત અને પિશાચ. [૨૦૫] તેઓ પણ ભવનો અને આવાસોમાં રહે છે. તેઓ પોતાની ઇચ્છાથી તથા ખીબની પ્રેરણાથી ભિન્ન ભિન્ન જગાએ જાય છે. એમાંથી કેટલાક મનુષ્યની સેવા પણ કરે છે.

ન્યૌતિષ્કના પાંચ પ્રકાર છે : ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર, ગ્રહ અને તારાઓ. તેમાંથી મનુષ્યલોકમાં આવેલા ન્યૌતિષ્કો મેરુ પર્વતની આસપાસ સદા જામણ કરે છે; પણ તેની બહારના સૂર્યાદિ સ્થિર છે. [૨૦૬]

વેમાનિકના બે પ્રકાર છે : કલ્પોપપત્ર (કલ્પવાસી) અને કલ્પાતીત. કલ્પવાસીના બાર પ્રકાર છે : સૌધર્મ, ઔશાન, સાનત્કુમાર, માહેંદ્ર, અક્ષલોક, લાંતક, મહાશુક, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણુત, આરણુ, અચ્યુત. [૨૦૮-૯] કલ્પાતીતના બે પ્રકાર છે : ઐવેચક અને અનુત્તર. ઐવેચકની ત્રણ ત્રિકો છે : હેડેની, મધ્યમ અને ઉપરની. અને તે દરેકની પાછી નીચેની, મધ્યમ અને ઉપરની એમ ત્રણ ત્રિકો મળી કુલ નવ પ્રકાર છે. [૨૧૦-૩] અનુત્તરના પાંચ પ્રકાર છે : વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ. તે સૌથી ઉત્તર (ઉપર) તેમજ પ્રધાન હોવાથી અનુત્તર કહેવાય છે. [૨૧૩-૪]

કલ્પવાસી દેવોમાં સ્વામી-સેવક ભાવ છે; પણ કલ્પાતીતમાં નથી. મનુષ્યલોકમાં પણ કોઈ નિમિત્તથી જવાનું થાય, તો કલ્પવાસી જ જાય છે. કલ્પાતીત દેવો સ્થાન છોડી ક્યાંય જતા નથી.

ટિરપણુ નં. ૪. સ્થૂળ (પર્યાપ્ત) પૃથ્વીકાયના બે પ્રકાર છે : સ્વક્ષુ અને કઠણુ. તેમાંથી સ્વક્ષુ પૃથ્વીના સાત પ્રકાર છે : કાળી, નીલ, રાતી, પીળી, ઘોળી, પાંદુર અને (પણુગમદ્વીઆ) પૂર ભીતરી ગયા પછી રહેતો કાંપ. કઠણુ પૃથ્વીના ૩૬ ભેદો છે : શુદ્ધ પૃથ્વી, કાંકરા, રેતી, (ઉપલ) પથ્થર, શિલા, લવણુ, ભસ, લોદું, તાંબુ, ક્લાઈ, સીસું, રૂપું, સુવર્ણું, વજ્ર (હીરા), હડતાલ, હિંગગોક, મણુસીલ, સાસગ (ઘાતુવિશેષ.-ટીકા. સરચક-મણિવિશેષ ? કે સીસક-જસત ?), અંજન (સુરમો), પરવાળાં, અબ્રકનાં પડ, અબ્રકની રેતી, (તથા નીચેના મણિઓ :) ગે.મેદક, રુચક, અંકરત્ન, સ્ફટિક, લોહિત, મરકત, મસારગદ્ધ, ભુજમોચક, ઇંદ્રનીલ, ચંદ્રનમણિ, ગૈરિક, હંસગર્ભ, પુલક, સૌગંધિક, ચંદ્રપ્રભ, વૈદ્ય, જલકાંત, સૂર્યાકાંત. [૭૦-૬]

અહીં મણિના ૧૮ ભેદ છે. તેમાંથી કોઈ પણ ચારનો સમાવેશ બીજી ભતિમાં કરી લઈ, ૪૦ને બદલે ૩૬ ની સંખ્યા ગણવી, એમ ટીકાકાર કહે છે.

સ્વૃષ્ઠ (પર્યાપ્ત) જળકાયના પાંચ પ્રકાર છે : મેઘનું પાણી, ઓસ, હરતાણુ (તૃણના અગ્રભાગ હપરનાં બિંદુ), મહિકા (ધૂમર), હીમ. [૮૫]

વનસ્પતિકાયના પ્રત્યેકશરીરીના ભેદો આ પ્રમાણે છે : વૃક્ષ, ગુચ્છ (વૃન્તાક વગેરે), ગુદ્મ (નવમાલિકા વગેરે), લતા (ચંપકાદિ), વહ્ની (તુંબડી વગેરેની), તૃણ (દાહા વગેરે), નાજિયેરી કેળ વગેરે વલ્લયલતા (ખીજ શાખા ન હોવાથી), શેરડી વગેરે પર્વજ, કુહાણુ (છત્ર જેવા ભૂમિકોડા), કમળ વગેરે જલદુહ, ઔષધિ (શાળી વગેરે ધાન્ય), ભાજી વગેરે હરિતકાય. [૯૪-૫]

સાધારણશરીરીના ભેદો : આહુ (ખટાટા), મૂળા, આહુ, હિરિકી, સિરિકી, સિરિસરિકી, ચાવતિ, કેચકંદલી, હુંગળી, લસણુ, (કંદલી, કુહમત કે) કુહમત કંદલી, લોહિની, હૂત, થીહ, કુહક, કૃષ્ણુ, વજ, સૂરજ, અશ્વકર્ણી, મુસંદી, હરિદ્રા (લીલી હળદર) વગેરે કંદો. [૯૬-૯]

ટિપ્પણુ નં. ૫. મૂળમાં ફરેક જીવના આયુષ્ય (ભવસ્થિતિ) વગેરેનું જે નિરૂપણુ છે, તે આ પ્રમાણે છે : ૧. ભવસ્થિતિ—એટલે કે મરતા સુધીનું આયુષ્ય. ૨. કાયસ્થિતિ—એટલે કે મર્યા બાદ ખીજ કોઈ ભતિમાં ગયા વિના તે જ ભતિમાં ફરી ફરીને પેદા થવાની કાલમર્યાદા. અને ૩. પુનરાગમનકાળ—એટલે કે પોતાની ભતિ છોડી, ખીજ કાયમાં હત્પત્ર થઈ, ફરીથી તે ભતિમાં પાછા આવવાનો સમય. પ્રવાહની અપેક્ષાએ તો બધા જીવ અનાદિ અને અનંત છે; પણ આયુષ્યની અપેક્ષાએ તેઓ સાદિ સાંત છે.

અગ્નિજીવોની આયુષ્યસ્થિતિ ઓછામાં ઓછી અંતર્મુહૂર્ત અને વધારેમાં વધારે ત્રણ રાત દિવસની છે; તેમની કાયસ્થિતિ ઓછામાં ઓછી અંતર્મુહૂર્ત અને વધારેમાં વધારે અસંખ્ય કાળની

૧. ‘અસંખ્ય’, ‘સંખ્યેય’, ‘અનંત’ વગેરેના પારિભાષિક અર્થો માટે જુઓ પા. પર, ટિપ્પણુ નં. ૧.

૨૧૪ મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ

છે; અને તેમનો પુનરાગમનકાળ ઓછામાં ઓછો એક અંતર્મુહૂર્ત અને વધારેમાં વધારે અનંતકાળ છે. [૧૧૩-૬]

વાયુજીવોની આયુષ્યસ્થિતિ વધારેમાં વધારે ૩ હજાર વર્ષની છે. બાકીનું બધું અગ્નિ પ્રમાણે. [૧૨૨-૪]

બે ઇન્દ્રિયજીવોની આયુષ્યસ્થિતિ વધારેમાં વધારે ૧૨ વર્ષની છે અને કાયસ્થિતિ વધારેમાં વધારે સંખ્યેય^૧ કાળની છે, બાકીનું બધું અગ્નિ પ્રમાણે.

ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળાની આયુષ્યસ્થિતિ વધારેમાં વધારે ૪૯ દિવસની છે. બાકીનું બધું બેઠાંદ્રિય પ્રમાણે. [૧૪૧-૩]

ચાર ઇન્દ્રિયવાળાની આયુષ્યસ્થિતિ વધારેમાં વધારે છ માસની છે. બાકીનું બધું બેઠાંદ્રિય પ્રમાણે. [૧૫૧-૩]

નરકમાં	આયુષ્યસ્થિતિ ઓછામાં ઓછી	વધારેમાં વધારે
પહેલાં ,,	૧૦ હજાર વર્ષ	૧ સાગર વર્ષ
બીજાં ,,	૧ સાગર વર્ષ	૩ ,,
ત્રીજાં ,,	૩ ,,	૭ ,,
ચોથાં ,,	૭ ,,	૧૦ ,,
પાંચમાં ,,	૧૦ ,,	૧૭ ,,
છઠ્ઠાં ,,	૧૭ ,,	૨૨ ,,
સાતમાં ,,	૨૨ ,,	૩૩ ,,

નારકી મરીને તરત પાછો નારકી થઈ શકતો નથી. તેથી તેની કાયસ્થિતિ જુદી નથી. તેનો પુનરાગમનકાળ ઓછામાં ઓછો એક અંતર્મુહૂર્ત અને વધારેમાં વધારે અનંતકાળ છે. [૧૬૦-૮]

૧. જુઓ પા. ૫૨, ટિપ્પણ નં. ૧.

આયુષ્યસ્થિતિ	જલચર	સ્થલચર	એચર
ઓછામાં ઓછી	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત
વધારેમાં વધારે	પૂર્વકોટી ^૧	ત્રણપલ્લોપમર	પલ્લોપમનો અસં- ખ્યાતમે ભાગ૩

કાયસ્થિતિ

ઓછામાં ઓછી	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત
વધારેમાં વધારે	૨ થી ૬ પૂર્વકોટી	૩ પલ્લોપમવત્તા	પલ્લોપમનો અસં- ૨ થી ૬ પૂર્વકોટી ખ્યાતમે ભાગ અને ૨ થી ૬ પૂર્વકોટી

પુનરાગમનકાળ

ઓછામાં ઓછો	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત
વધારેમાં વધારે	અનંતકાળ	અનંતકાળ	અનંતકાળ

[૧૮૬-૯૧]

મનુષ્યની ઓછામાં ઓછી આયુષ્યસ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત છે; અને વધારેમાં વધારે ત્રણ પલ્લોપમ છે. કાયસ્થિતિ ઓછામાં ઓછી અંતર્મુહૂર્ત છે અને વધારેમાં વધારે ત્રણ પલ્લોપમ વત્તા ૨ થી ૬ (એટલે કે ૭) પૂર્વકોટી છે. પુનરાગમનકાળ ઓછામાં ઓછો અંતર્મુહૂર્ત અને વધારેમાં વધારે અનંતકાળ.

૧. 'પૂર્વ'ના અર્થ માટે જુઓ પા. ૨૪૨, નોંધ ૧.

૨. ગર્ભજ જુજપરિસર્પ અને ઉરપરિસર્પનું પૂર્વકોટી અને સંમૂર્છિમનું ૩૨ અને ૫૩ ઉજર વર્ષનું. સંમૂર્છિમ સ્થલચરનું ૮૪૦૦૦ વર્ષ. 'પલ્લોપમ'ના અર્થ માટે જુઓ પા. ૨૪૩. ટિ. ૪.

૩. એ યુગલિકનું છે. બીજા ગર્ભજનું પૂર્વકોટી અને સંમૂર્છિમનું ૭૨૦૦૦ વર્ષ. યુગલિક એટલે (સામાન્ય રીતે) જંબુદ્વીપને વીંટળાયેલા લવણસમુદ્રમાં આવેલા અંતરદ્વીપોનો રહેવાસી. તે સ્ત્રી-પુરુષનું જોડકું જ જન્મે છે.

૪. એ યુગલિકનું છે. સંમૂર્છિમનું તે અંતર્મુહૂર્ત જ ગણવું.

૨૬૧ મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ

દેવ

આયુષ્યરિથતિ

ઓછામાં ઓછી

વધારેમાં વધારે

ભવનપતિ	૧૦ હજાર વર્ષ	એક સાગર વર્ષથી કંઈક વધારે
વ્યંતર	”	એક પલ્લોપમ
જ્યોતિષક પલ્લોપમનો આઠમો ભાગ		” વત્તા એક લાખ વર્ષ
સૌધર્મ	૧ પલ્લોપમ	બે સાગર વર્ષ
ઈશાન	” થી કંઈક વધારે	” થી વધારે
સાનત્કુમાર	બે સાગર વર્ષ	સાત સાગર વર્ષ
માહેન્દ્ર	” થી વધારે	” થી વધારે
બ્રહ્મલોક	૭ સાગર વર્ષ	૧૦ સાગર વર્ષ
લાંતક	૧૦ ”	૧૪ ”
મહાશુક	૧૪ ”	૧૭ ”
સહસ્રાર	૧૭ ”	૧૮ ”
આનત	૧૮ ”	૧૯ ”
પ્રાણુત	૧૯ ”	૨૦ ”
આરણુ	૨૦ ”	૨૧ ”
અબ્યુત	૨૧ ”	૨૨ ”
ત્રીવેચક-૧	૨૨ ”	૨૩ ”
” -૨	૨૩ ”	૨૪ ”
” -૩	૨૪ ”	૨૫ ”
” -૪	૨૫ ”	૨૬ ”
” -૫	૨૬ ”	૨૭ ”
” -૬	૨૭ ”	૨૮ ”
” -૭	૨૮ ”	૨૯ ”
” -૮	૨૯ ”	૩૦ ”
” -૯	૩૦ ”	૩૧ ”

અનુત્તરનાં પહેલાં ચારમાં ઓછામાં ઓછી ૩૧ સાગર અને વધારેમાં વધારે ૩૩ સાગર, અને પાંચમામાં ઓછામાં ઓછી તેમજ વધારેમાં વધારે ૩૩ સાગરોપમ.

હેવો પણ મરીને તરત હેવ નથી થઈ શકતા એટલે તેમની કાયસ્થિતિ જુદી નથી. તેઓ મ્યુત થઈને પૃથ્વી, જળ, વનસ્પતિ અને સંખ્યાત વર્ષ આયુષ્ય વાળાં ગર્ભજ-પર્યાપ્ત એ સ્થાનોમાં જ પેદા થાય છે, અન્ય સ્થાનોમાં નહિ. તેમનો પુનરાગમનકાળ મનુષ્ય જેવો સમજવો. [૨૧૭-૪૪]

	પૃથ્વીજીવ	પાણીજીવ	વનસ્પતિજીવ
આયું	ઓછું	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત
વધારે	૨૨૦૦૦ વર્ષ	૭૦૦૦ વર્ષ	૧૦૦૦૦ વર્ષ
કાયં	ઓછું	અંતર્મુહૂર્ત	પૃથ્વી પ્રમાણે
વધારે	અસંખ્યકાળ	„	અનંતકાળ
પુનરાગમનં	ઓછું	અંતર્મુહૂર્ત	„
વધારે	અનંતકાળ	„	અસંખ્યકાળ

[૮૦-૨, ૧૦૨]

ટિપ્પણુ નં. ૬. કાળદ્રવ્યને લગતું નીચેનું વર્ણન પં. બેચરદાસજીકૃત 'જૈનદર્શન'માંથી ઉતાર્યું છે : “કાળ એ અઠી દ્વીપમાં (મનુષ્યલોકમાં) વર્તેલો ભાવ છે; પરમ સૂક્ષ્મ છે; એના ભાગ થઈ શકતા નથી અને એ એક સમયરૂપ છે. એ એક સમયરૂપ હોવાથી જ તેની સાથે અસ્તિકાય શબ્દનો સંબંધ લાગી શકતો નથી. કારણકે, પ્રદેશોના સમુદાયનું નામ અસ્તિકાય છે.

“એ એક સમયરૂપ કાળ દ્રવ્યરૂપ છે અને પર્યાયરૂપ પણ છે. દ્રવ્યરૂપે એ નિત્ય છે અને પર્યાયરૂપે અનિત્ય છે. અત્યાર સુધીનો બધો કાળ અને હવે પછીનો બધો કાળ કાળરૂપે એકસરખો હોવાથી એને નિત્ય કહેવામાં આવે છે, અને એમાં પ્રતિક્ષણે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થતો હોવાથી એને અનિત્ય પણ કહેવામાં આવે છે.

“આ કાળ નામનો ભાવ કોઈ પદાર્થનું નિર્વર્તક-કારણ નથી. તેમ પરિણામી-કારણ પણ નથી. કિંતુ, પોતાની મેળે જ પેદા થતા પદાર્થોનું અપેક્ષા-કારણ છે. કારણકે, એ પદાર્થો અમુક કાળે જ થવા જોઈએ એ જાતના નિયમનું કારણ કાળ છે. ‘ઘડો ફૂટી ગયો’, ‘સૂર્યને જોઈ છું’, અને ‘વરસાદ થશે’—ઇત્યાદિ પરસ્પર સેળસેળ વિના ચોખ્ખા વ્યવહારો જેની અપેક્ષાએ પ્રવર્તી રહ્યા છે, એનું નામ કાળ છે. તથા, ‘આ મોટું છે’ અને, ‘આ નાનું છે,’ એ બંને વ્યવહારનું નિમિત્ત પણ કાળ જ છે. એ રીતે વર્તના, પરિણામ અને ક્રિયા વગેરેના વ્યવહારોથી મનુષ્યલોકમાં કાળની હયાતી જાણી શકાય છે.

“મનુષ્યલોકથી બહારના ભાગમાં કાળ દ્રવ્યની હયાતી જાણતી નથી. ત્યાં તે સદૃષ્ય પદાર્થ માત્ર પોતાની જ મેળે ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે, અને સ્થિતિ કરે છે. ત્યાંના પદાર્થોની હયાતી સહજ જ છે. તેમાં કાળની અપેક્ષા નથી. ત્યાં આપણી પેઠે સરખે સરખા પદાર્થોની કોઈ પણ ક્રિયા એકસાથે ન થતી હોવાથી, તેઓની કોઈ પણ ક્રિયામાં કાળની જરૂર નથી પડતી. સરખે સરખા પદાર્થોમાં જે ફેરફાર એકસાથે થાય છે, તેનું જ કારણ કાળ છે; પરંતુ જુદા જુદા પદાર્થોમાં એક સાથે જ થતા ફેરફારોનું કારણ કાળ હોઈ શકતો નથી. કારણ કે, એ જુદા જુદા ભાવોની ક્રિયાઓ એક કાળે જ થતી નથી; તેમ નાશ પણ પામતી નથી. માટે મનુષ્યલોકની બહારના ભાગમાં થતા કોઈ પણ ફેરફારનું કારણ કાળ હોઈ શકે નહીં; તેમજ, ત્યાં જે નાનામોટાનો વ્યવહાર ચાલે છે, તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ છે; અને સ્થિતિ હયાતીની અપેક્ષાએ છે; અને હયાતી તે સહજ છે. માટે તે વ્યવહાર માટે પણ ત્યાં કાળની આવશ્યકતા જાણતી નથી.

“કેટલાક આચાર્યો કાળને જુદા દ્રવ્યરૂપે માનતા નથી. તેઓની માન્યતા પ્રમાણે વર્તના અને પરિણામ વગેરે પદાર્થમાત્રમાં થતા ફેરફારો છે.” તે ફેરફારોમાંથી જે પહેલો થયો હોય તે

પુરાણો કહેવાય અને પછી થયો હોય, તે નવીન કહેવાય. એ બધા ફેરફારો પદાર્થોમાં કોઈ બીજાની પ્રેરણા વિના થયા કરે છે. તેને માટે કાળ નામનું જીદું દ્રવ્ય માનવાની જરૂર નથી. પરંતુ કાળને જીદું દ્રવ્ય માનનારા તેમને એવો જવાબ આપી શકે કે, તેમ તો ગતિ વગેરે માટે ધર્માસ્તિકાય વગેરે માનવાની પણ જરૂર ન રહે ! ‘પરંતુ’ કાળને જીદું દ્રવ્ય માનનારાઓમાં પણ મતભેદ છે. કેટલાક તેને મનુષ્યક્ષેત્ર-જ્યોતિષચક્રના ગતિક્ષેત્ર-માત્રમાં રહેલું ગણે છે. અને તેટલું હોવા છતાં સંપૂર્ણ લોકનાં પરિવર્તનોનું નિમિત્ત થવું માને છે. તેમની દલીલ એ છે કે, કાળ પોતાનું કાર્ય જ્યોતિષચક્રની ગતિની મદદથી કરે છે. માટે; જ્યોતિષચક્રની ગતિના ક્ષેત્રની બહાર તેને માનવો ઠીક નથી. જ્યારે બીજા તેને લોકોંયાપી કહે છે. એ લોકોંયાપી હોવા છતાં ધર્માસ્તિકાયની પેઠે સ્કંધરૂપ નથી, પરંતુ અણુરૂપ છે. એના અણુઓની સંખ્યા લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલી છે. એ અણુ અતિહીન હોવાથી લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશ ઉપર જ્યાંનાં ત્યાં સ્થિત રહે છે. તેમનો સ્કંધ નથી બનતો. તેમનામાં તિર્યકપ્રયય (સ્કંધ) થવાની શક્તિ નથી. તેથી કાળ દ્રવ્યને અસ્તિકાય નથી ગણવામાં આવ્યું. આમ કાળદ્રવ્યમાં જોકે તિર્યકપ્રયય નથી; તોપણ ઊર્ધ્વપ્રયય તો છે. તેથી દરેક કાળઅણુમાં સતત પરિણામો થયા કરે છે. તે પરિણામને સમય કહે છે. એ જ અન્ય દ્રવ્યોના પરિણામમાં નિમિત્તકારણ થાય છે. નવીનતા, પુરાણતા વગેરે અવસ્થાઓ કાલઅણુના સમયપ્રવાહની અપેક્ષાએ જ સમજવી નેઈએ. પ્રમાણને લોકાકાશના એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશ સુધી જતાં જેટલી વાર લાગે, તેટલી વારમાં કાળઅણુનો એક સમય-પર્યાય વ્યક્ત થાય. અર્થાત્ ‘સમય’ પરિણામ, અને એક પ્રદેશમાંથી

* અહીંથી શરૂ થતો એક અવતરણ ચિહ્નવાળો ભાગ પં. સુખલાલજી અનુવાદિત કર્મગ્રંથ ભા. ૪, પા. ૫૫૮માંથી સંક્ષેપરૂપ છે.

બીજા પ્રદેશ સુધીની પરમાણુની મંદ ગતિ એ બંનેનું પરિમાણ બરાબર છે. આ દિગંબર ઋષિોનું મંતવ્ય છે.

‘હવે વસ્તુસ્થિતિ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. નિશ્ચયદૃષ્ટિથી જોઈએ તો કાલને અલગ દ્રવ્ય માનવાની કશી જરૂર નથી. તેને અણુવણના પર્યાયરૂપ માનવાથી જ બધો વ્યવહાર ઉપપન્ન થઈ જાય છે. એટલે બાકીના પક્ષો વ્યાવહારિક કે ઔપચારિક છે. કાલને મનુષ્ય-ક્ષેત્ર-પ્રમાણ માનવાનો પક્ષ સ્થૂલ લોકવ્યવહાર ઉપર નિર્ભર છે. અને તેને અણુરૂપ માનવાનો પક્ષ ઔપચારિક છે. એમ ન કબૂલ કરીએ તો, એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે, મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર પણ નવું, નૂનું વગેરે ભાવો થાય છે, તો પછી કાલને મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ કેવી રીતે માની શકાય? કાલને જ્યોતિષવ્યકતના સંચારની અપેક્ષા શામાટે છે? અને હોય તો પણ કાલ લોકવ્યાપી હોઈને પણ તેની મદદ નથી લઈ શકતો?

‘કાલને અણુરૂપ માનવાની કલ્પના ઔપચારિક જ છે. પ્રત્યેક પુદ્ગલ પરમાણુને જ ઉપચારથી કાનાણુ સમજવો જોઈએ. એમ ન માનવાને બદલે કાલાણુને સ્વતંત્ર જ માનો તો પ્રશ્ન થાય છે કે, તો પછી તેને ધર્માસ્તિકાયની પેઠે સ્કંધરૂપ કેમ નથી માનતા? એ સિવાય બીજાં એ પ્રશ્ન પણ થાય છે કે, વળી અણુ-અણુવણના પર્યાયમાં નિમિત્તકારણ સમય-પર્યાય છે; તો પછી સમય-પર્યાયનું નિમિત્તકારણ શું? તેને સ્વાભાવિક માનો, તો પછી અણુ-અણુવણના પર્યાયને પણ સ્વાભાવિક શા માટે ન માનો?

‘વૈદિક દર્શનોમાં પણ કાલના સંબંધમાં મુખ્ય બે પક્ષ છે. વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શન કાલને સર્વવ્યાપી સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે. અને સાંખ્ય, યોગ અને વેદાંત વગેરે કાલને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય ન માની, એને પ્રકૃતિ-પુરુષ (જડ-ચેતન)નું જ રૂપ માને છે. કાલ એ વ્યવહારનિર્વાહ માટે કરવામાં આવેલી કલ્પના જ છે—એ વિષેની ચર્ચા માટે જુઓ યોગદર્શન, ૩. સૂ. ૫૨ ઉપરનું ભાષ્ય’.

સુભાષિતો

અપ્પા ચેવ્વ દમેયવ્વો અપ્પા હુ સ્વલ્લુ દુદ્ધમો ।

અપ્પા દન્તો સુહો હોઈ અસ્સિં લોણ પરત્થ ય ॥

પોતાની જાતને જીતવી જોઈએ. પોતાની જાત જીતવી જ મુશ્કેલ છે, જેણે પોતાની જાત જીતી છે, તે આ લોક અને પરલોકમાં સુખી થાય છે. [૧-૧૫]

વરિ મે અપ્પા દન્તો સંજમેણ ત્તવેણ ય ।

માહં પરેહિ દમ્મન્તો બન્ધણેહિ વહેહિ ય ॥

બીજાઓ અને વધ-બંધનાદિથી દૂર, તેના કરતાં હું યોતે જ મારી જાતને સંયમ અને તપ દ્વારા નિઝહામાં રાખું, એ વધારે સારું છે. [૧-૧૬]

ચત્તારિ પરમંગાણિ દુલ્લહાણીહ જન્તુણો ।

માણુસત્તં સુઈ સદ્દા સંજમંમિ ય વીરિયં ॥

સંસારમાં જીવતે બોધિનાં આ ચાર પરમ ગુણો દુર્લભ છે : મનુષ્યપણું, સદ્ધર્મતું શ્રવણુ, તેમાં શ્રદ્ધા અને તેનું આચરણુ [૩-૧]

માણુસત્તમિ આયાઝ જો ધમ્મં સોચ્ચ સદ્દહે ।

તવસ્સી વીરિયં લઘ્ઠું સંઝુઢે નિઢ્ઢુણે રયં ॥

મનુષ્યપણું પામીને જે પ્રાણી ધર્મ સાંભળી શ્રદ્ધા કરે, અને તેમાં પુરુષાર્થ કરી, તપથી પાપકર્મને પોતામાં આવતું રોકે, તે પોતાની મલિનતા દૂર કરી શકે છે. [૩-૧૧]

અસંખય જીવિયં મા પમાયણ્ જરોવણીયસ્સ હુ નત્થિ તાણં
 एवं વિજાણાહિ જણે પમત્તે કિણ્ણુ વિહિંસા અજયા ગહિન્તિ ॥

તૂટ્યા પછી જીવિત ફરી સાંધી શકાતું નથી, માટે પ્રમાદ ન કરવો. ઘડપણ આવ્યા પછી ખીન્ને રસ્તો નહિ રહે ત્યારે, પ્રમત્ત, હિંસક અને અચત્નશીલ મનુષ્યની શી દશા થશે, તેનો વિચાર કર. [૪-૧]

સુત્તેસુ યાવો પહિબુદ્ધજીવી ન વીસસે પળિહણ આસુપન્ને ।

ઘોરા મુહુત્તા અબલં સરીરં મારુણ્ઢપક્કસી વ ચરપ્પમત્તે ॥

સૂતેલાઓની વચ્ચે જાગતા રહેતું. તીવ્ર બુદ્ધિવાળા પાંડિતે આયુષ્યનો વિશ્વાસ ન કરવો. કાળ નિર્દય છે અને શરીર અચળ છે. માટે ભારંડપક્ષીની પેઠે અપ્રમત્ત રહેવું. [૪-૬]

ન ચિત્તા તાયણ્ માસા કુઝ વિજ્જાણુસાસણં ।

વિસન્ના પાપકર્મ્મેહિં બાલ્યા પંઢિયમાણિણો ॥

વાણીની ચતુરાઈ અચાવી શકતી નથી; વિદ્યાનું શિક્ષણ પણ શી રીતે અચાવે? પોતાને પાંડિત માનતા મૂર્ખો લોકો પાપકર્મોમાં ખૂંચેલા રહે છે. [૬-૧૦]

जो सहस्सं सहस्साणं संगामे दुज्जए जिणे ।

एगं जिणेज्ज अप्पाणं एस से परमो जउ ॥

अप्पाणमेव जुज्झाहि किं ते जुज्जेण बञ्जउ ।

अप्पणामेवमप्पाणं जइत्ता सुहमेहए ॥

दुर्ग्य संत्राभमां लाप्से। योद्धाओने श्रुते, तेना કરતાં
એકક્ષો પોતાને શ્રુતે, તો તે જ્ય હિત્તમ છે.

પોતાની જાત સાથે જ લડવું જોઈએ. બહારનાઓ
સાથે લડીને શું? પોતાના બળથી પોતાની જાતને શ્રુતનારો
સુખી થાય છે. [૯,૩૪-૩૫]

પંચિન્દિયાણિ કોહં માણં માયં તહેવ લોહં ચ ।

દુજ્જયં ચેવ અપ્પાણં સચ્ચં અપ્પે જિયે જિયં ॥

પાંચ ધંદ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ; તથા
સૌથી વિશેષ દુર્ગ્ય એવું પોતાનું મન : એ જિતાયાં એટલે
બધું જિતાયું. [૯-૩૬]

જો સહસ્સં સહસ્સાણં માસે માસે ગવં દણ ।

તસ્સ વિ સંજમો સેઠ અદિન્તસ્સ વિ કિંચગ ॥

મહિને મહિને લાપ્સે। ગાયે દેનારાના દાન કરતાં,
કાંઈ ન આપનારાનુંય સંયમાચરણ શ્રેષ્ઠ છે. [૯-૪૦]

માસે માસે તુ જો બાલો કુસગ્ગેણ તુ સુંજણ ।

ન સો સક્કવાયધમ્મસ્સ વલ્લં અગ્ગહ સોલસિ ॥

કોઈ અજ્ઞાની મનુષ્ય મહિને મહિને દાનની અણી ઉપર
રહે તેટલું અન્ય કોઈને ઉત્તર તપ કરે, તો પણ તે માણસ,

સત્પુરુષોએ યતાવેલા ધર્મને અનુસરનારા મનુષ્યના સોળમા હિસ્સાનેય ન પહોંચે. [૯-૪૪]

કસિગં પિ જો હમં લોયં પહિપુણં દલેજ્જ ઇક્કસ્સ ।

તેણાવિ સે ન સંતુસ્સે હિ દુપ્પૂરણં હમે આયા ॥

વિવિધ પદાર્થોથી ભરેલું આખું વિશ્વ કોઈ એક મનુષ્યને જ આપી દેવામા આવે, તો પણ તેનાથી તેને તૃપ્તિ થાય નહિ. મનુષ્યની તૃષ્ણાઓ એવી દુષ્પૂર છે. [૯-૧૬]

સુવર્ણરુપ્પસ્સ ડ પવ્વયા ભવે

સિયા હુ કેલાસસમા અસંખયા ।

નરસ્સ લુદ્ધસ્સ ન તેહિં કિંચિ

ઈચ્છા ડ આગાસસમા અગન્તિયા ॥

સોનારૂપાના કૈલાસ જેવા અસંખ્ય પર્વતો પણ કોભી મનુષ્યને પૂરતા નથી. કારણ કે, ઇચ્છા આકાશ જેવી અનંત છે. [૯-૪૮]

પુઠ્ઠવી સાલી જવા ચેવ હિરણં પસુમિસ્સહ ।

પહિપુણં નાલમેગ્ગસ્સ હિ વિજ્જા તવં ચરે ॥

ધનધાન્ય સમેત આખી પૃથ્વી કોઈ એક મનુષ્યને જ આપી દે, તો પણ તે તેને પૂરતી થાય નહિ. આમ જાણી નિગ્રહનો આશરો લેવો એ જ ઠીક છે. [૯-૪૯]

સહં કામા દિસં કામા કામા આસી વસોવમા ।

કામે પત્થેમાણા અકામા જન્તિ દોગ્ગહં ॥

કામો શત્યરૂપ છે, કામો વિપરૂપ છે, તથા કામો
ઝેરી સર્પ જેવા છે. એ કામોની પાછળ પડેલા લોકો,
તેમને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ દુર્ગતિ પામે છે. [૬-૫૩]

દુમપત્તણ પળ્લુયણ જહા નિવડઈ રાઠ્ઠગણાણ અચ્છણ ।

एवं मणुयाण जीदियं समयं गोयम मा पमायए ॥

વખત જતાં પાકું થઈ ગયેલું ઝાડનું પાન જેમ
(અચ્છાનક) ખરી પડે છે, તેમ મનુષ્યનું જીવિત પણ
(અચ્છાનક) ખરી પડે છે; માટે હે ગૌતમ ક્ષણ વાર પણ
પ્રમાદ ન કરીશ. [૧૦-૧].

इइ इत्तरियग्ग्मि आउए जीवियए बहुपच्चवायए ।

दिहुगाहि रयं पुरे कडं समयं गोयम मा पमायए ॥

આ જીવિત અહુ ચપળ છે તથા વિદ્યોથી ભરપૂર છે;
માટે ક્ષણ પણ પ્રમાદ કર્યા વિના હે ગૌતમ, તું પૂર્વે કરેલાં
કર્મ ખંખેરી નાખ. [૧૦-૩]

सच्चं विलवियं गीयं सच्चं नट्टं विडम्बियं ।

सच्चे आमरणा मारा सच्चे कामा दुहावहा ॥

बालाभिगमेसु दुहावहेसु न तं सुहं काम्गुणेषु रायं ।

विरत्तकामाण तवोहणाणं जं भिक्खुणं सील्लुगे रयाणं ॥

અધું ગીત વિલાપ જેવું છે, અધું નાટ્ય વિડંબનારૂપ
છે, અધાં આભરણે ભારરૂપ છે, તથા અધા કામો દુઃખાવહ
છે. હે રાજા! જેમાં મૂર્ખા લોકોને આનંદ આવે છે, તેવા
દુઃખાવહ કામોમાં તે સુખ નથી, જે સુખ કામોથી વિરક્ત
અને શીલગુણોમાં રત એવા તપોધન ભિક્ષુને છે. [૧૩, ૧૬-૭].

નાગો જહા પંકજલાવસનો દટ્ટું થલં નામિસમેદ્ તીરં ।

एवं वयं कामगुणेषु गिद्धा न भिक्खुगो मग्गमणुव्वयामो ॥

કાદવમાં ખૂંચી ગયેલો હાથી જેમ કિનારો જેવા છતાં કાંડે આવી શકતો નથી, તેમ કામગુણમાં આસક્ત થયેલા અમે સત્ય માર્ગ દેખવા છતાં તેને અનુસરી શકતા નથી. [૧૩-૩૦]

अब्भाहयंमि लोगंमि सव्वओ परिवारिए ।

अमोहाहिं पडन्तीहिं गिहंसि न रइं लभे ॥

ચારે આગુથી પીડા પામેલા અને ઘેરાયેલા લોકમાં, બધાં અમોઘ કાળ દોડ્યા જ કરે છે, ત્યાં ઘરમાં રહીને અમે રતિ નથી મેળવી શકતા. [૧૪-૨૧]

संसयं खलु सो कुणई जो मग्गे कुणई घरं ।

जत्थेय गन्तुमिच्छेज्जा तत्थ कुव्वेज्ज सासयं ॥

બધાં પોતાને હંમેશ રહેવાનું નથી, એવા રસ્તામાં જે ઘર કરે છે, તે મૂર્ખ છે. માણસે તો બધાં પોતાને કાયમનું જવાનું છે, ત્યાં ઘર કરવું જોઈએ! [૯-૨૬]

जस्सत्थि मच्चुणा सक्खं जस्स चत्थि पलायणं ।

जो जाणे न मरिस्सामि सो हु कंखे सुए सिया ॥

જેને મૃત્યુ સાથે મિત્રતા છે, જે તેના હાથમાંથી ભાગી શકે છે, અથવા ‘હું મરવાનો નથી’ એવું જે બાણે છે, તે એવો વિચાર કરી શકે કે, ‘આ હું આવતી કાલે કરીશ.’ [૧૪-૨૭]

રસા પગામં ન નિસેવિયઞ્વા પાયં રસા દિત્તિકરા નરાણં ।

દિત્તં ચ કામા સમભિદ્વન્તિ દુમં જહા સાઠ્ઠફલં વ પક્ષ્વી ॥

ઘી-દૂધ વગેરે દીપ્તિ કરનારા રસો યથેચ્છ ન સેવવા; કારણ કે, જેમ સ્વાદુ ક્ષણવાળા વૃક્ષ તરફ પક્ષીઓ ટાળાખંધ દોડી આવે છે, તેમ તેવા માણસ તરફ કામવાસનાઓ દોડી આવે છે. [૩૨-૧૦]

જહા દવગ્મી પઠરિન્ધણે વણે સમારુઓ નોવસમં ઉવેહ્ ।

एविन्द्रियगी वि पगामभोङ्गो न बम्भयारिस्स हियाय कस्सई ॥

જેમ બહુ કાષ્ટવાળા વનમાં પવનસહિત સળગેલો દાવાગ્નિ શાંત થતો નથી, તેમ યથેચ્છ આહાર કરનાર બ્રહ્મચારીનો ઇન્દ્રિયાગ્નિ શાંત થતો નથી. અતિ આહાર કાષ્ટને હિતકર નથી. [૩૨-૧૧]

કામં તુ દેવીહિ વિમૂસિયાહિ ન ચાહ્યા સ્વોમહંતં તિગુત્તા ।

तहा वि एगन्तहियं ति नच्चा विवित्तवासो मुणिणं पसत्थो ॥

ભક્ષેને મન, વાણી અને કાયાનું ધરાધર રક્ષણ કરતા હોય, તથા સ્વરૂપવાન અને અલંકૃત દેવીઓ પણ જેમને ક્ષોભ પમાડવાને શક્તિમાન ન હોય; પરંતુ તેવા મુનિઓએ પણ, અત્યંત હિતકર બાણી, સ્ત્રી વગેરેથી રહિત એવો એકાંતવાસ જ સ્વીકારવો. [૩૨-૧૬]

एए य संगे समहकमिन्ता सुदुत्तरा चेव भवन्ति सेसा ।

जहा महासागरमुत्तरित्ता नई भवे अवि गंगासमाणा ॥

જેઓ કામવાસનાને તરી શક્યા છે, તેઓને આક્રીની બીજી વાસનાઓ છોડવી સહેલી છે. મહાસાગર તરી

જનારાને ગંગા જેવી મોટી નદીનો પણ શો હિસાબ!
[૩૨-૧૮]

આલઓ થીજળાહળગો થીક્રહા ય મળોરમા ।
સંયવો ચેવ નારીણં તાસિં ઇન્દિયદરિસણં ॥
કૂઠ્યં રુઠ્યં ગીયં હાસમુત્તાસિયાણિ ય ।
પળીયં મત્તપાણં ચ અહમાયં પાળમોયણં ॥
ગત્તમૂસણમિટ્ટું ચ કામમોગા ય દુજ્જયા ।
નરસ્સત્તગવેસિસ્સ વિસં તાલુહં જહા ॥

[બ્રહ્મચર્યની વાડો:] સ્ત્રીઓથી સંકીર્ણ ધર, મનોરંજક સ્ત્રીકથા, સ્ત્રીઓનો પરિચય, તેઓની ઇંદ્રિયાનું નિરીક્ષણ, તેઓનું કૃજિત, રુદિત, ગીત, હાસ્ય, તેઓની સાથે ભોજન અને ખેડક, રસદાર ખાનપાન અને પ્રમાણથી વધારે ખાનપાન, શરીરની ટાપટીપ, અને શબ્દાદિ પાંચ વિષયોમાં આસક્તિ — એ આત્મગવેષી બ્રહ્મચારી માટે તાલપુટ વિષ જેવાં છે. [૧૬,૧૧-૩]

જહા ય અળ્હપ્પમવા બલાગા અળ્હં બલાગપ્પમવં જહા ય ।
એમેવ મોહાયયણં સુ તળ્હા મોહં ચ તળ્હાયયણં વયન્તિ ॥

જેમ બગલી ઈંડામાંથી પેદા થાય છે, અને ઈંડું બગલીમાંથી પેદા થાય છે, તેમ મોહનું ઉત્પત્તિસ્થાન તૃષ્ણા છે, અને તૃષ્ણાનું ઉત્પત્તિસ્થાન મોહ છે. [૩૨-૬]

દુવસં હયં જસ્સ ન હોઈ મોહો મોહો હઓ જસ્સ ન હોઈ તળ્હા ।
તળ્હા હયા જસ્સ ન હોઈ લોહો લોહો હઓ જસ્સ ન કિંચળાઈં ॥

જેને મોહ નથી, તેનું દુઃખ ગયું; જેને તૃષ્ણા નથી તેનો મોહ ગયો; જેનામાં ક્ષોભ નથી, તેની તૃષ્ણા ગઈ; અને જેનું કાંઈ નથી, તેને ક્ષોભ નથી. [૩૨-૮]

કિરિયં ચ રોયઈ ઘીરે અકિરિયં પરિવજ્જણ ।

દિટ્ઠીણ દિટ્ઠીસંપન્ને ધમ્મં ચરસુ દુચ્ચરં ॥

શુદ્ધિમાન પુરુષ ક્રિયામાં રુચિ રાખે છે, અને અક્રિયાનો ત્યાગ કરે છે. શ્રદ્ધાયુક્ત માણસે શ્રદ્ધા અનુસાર કઠણ ધર્મનું પણ આચરણ કરવું. [૧૮-૩૩]

જહા ગેહે પલિત્તમ્મિ તસ્સ ગેહસ્સ જો પહૂ ।

સારમખ્ણાગિ નીગેહ અસારં અવહજ્જહ ॥

એવં લોણ પલિત્તમ્મિ જરાણ મરણેણ ય ।

અપ્પાણં તારહસ્સામિ તુબ્બેહિ અણ્ણમન્નિઓ ॥

ત્યારે ઘર સળગે છે, ત્યારે ઘરનો ધણી તેમાંથી સારવસ્તુઓ લઈ લે છે અને અસારવસ્તુઓ જતી કરે છે; તેમ જરા અને મરણથી સળગેલા આ સંસારમાં તમારી (વડીલજનોની) અનુમતિથી મારા આત્માને તારવા ધર્યું છે. [૧૯, ૨૨-૩]

અપ્પા નઈ વેયરણી અપ્પા મે કૂહસામલી ।

અપ્પા કામદુહા ઘેણૂ અપ્પા મે નન્દણં વણં ॥

અપ્પા કત્તા વિકત્તા ય દુક્કવાણ ય સુહાણ ય ॥

અપ્પા મિત્તમમિત્તં ચ દુપ્પટ્ઠિયસુપટ્ઠિઓ ॥

આપણો આત્મા જ નરકની વૈતરણી નદી તથા કૂટ શાકમતી વૃક્ષ છે; આપણો આત્મા જ સ્વર્ગની કામદુધા ધેનુ ધયા નંદનવન છે. દુઃખો અને સુખોનો આત્મા જ કર્તા અને વિકર્તા છે. સારે માર્ગે જનારો આત્મા જ મિત્ર છે, અને ખરાય માર્ગે જનારો આત્મા જ શત્રુ છે.

[૨૦,૩૬-૭]

वेद्या अहीया न भवन्ति ताणं मुत्ता दिया निन्ति तमं तमेणं ।
जाया य पुत्ता न हवन्ति ताणं को णाम अणुमन्नेज्ज एयं ॥

ભણેલા વેદો બચાવી શકતા નથી, જમાડેલા ખાહણો અંધારામાંથી અંધારામાં લઈ જાય છે. સ્ત્રીઓ અને પુત્રો પણ રક્ષણ કરી શકતા નથી; તો કાણ એ બધાને સ્વીકારે ?
[૧૪-૧૨]

पसुबन्धा सव्ववेया य जट्टं च पावकम्मुणा ।

न तं तायन्ति दुस्सीलं कम्माणि बलवन्ति हि ॥

પશુઓને યજ્ઞમાં બાંધવાં અને હોમવાં વગેરે યજ્ઞકર્મો, તથા તેમનું વિધાન કરનારા બધા વેદો પાપકર્મનાં કારણરૂપ હોઈ, દુસ્શીલ માણસને બચાવી શકતાં નથી. કર્મો જ આ જગતમાં બળવાન છે. [૨૫-૩૦]

न हु पाणवहं अणुजाणे मुच्चेज्ज कयाइ सव्वदुक्खाणं ।

एवारिएहिं अक्खायं जेहिं इमो साहुधम्मो पनत्तो ॥

પ્રાણીઓનો વધ કરનાર-કરાવનાર કદી સર્વ દુઃખોમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. એવું આ સુંદર ધર્મ ઉપદેશનારા આર્ય પુરુષોએ કહ્યું છે. [૮-૮]

न वि मुण्डिण्ण समणो न ओंकारेण बम्भणो ।

न मुगी रण्णवासेणं कुसचीरेण तावसो ॥

समयाए समणो होइ बम्भचेरण बम्भणो ।

नाणेण उ मुणी होइ तवेण होइ तावसो ॥

कम्मुगा बम्भणो होइ कम्मुगा होइ स्वत्तिओ ।

वइसो कम्मुगा होइ सुदो हवइ कम्मुगा ॥

मात्र भूंडावाथी श्रमणु थवाय नहि, मात्र
 ॐकारथी आह्वणु थवाय नहि, मात्र अरुण्यवासथी मुनि
 थवाय नहि, अने मात्र दाभनां वस्त्रथी तापस थवाय नहि.
 परंतु, समताथी श्रमणु, अह्वयर्थथी आह्वणु, ज्ञानथी मुनि,
 अने तपथी तापस थवाय. कर्मथी न माणुस आह्वणु
 क्षत्रिय, वैश्य के शूद्र थाय छे. [२५,३०-३]

नाणस्स सव्वस्स पगासगाए अनाणमोहस्स विवज्जणाए ।

रागस्स दोसस्स य संखएणं एगन्तसोक्खं समुवेइ मोक्खं ॥

सर्वप्रकारना ज्ञानने निर्भण करवाथी, अज्ञान अने
 मोहने त्यागवाथी, तथा राग अने द्वेषने क्षय करवाथी
 ओकांतिक सुअइपी मोक्ष प्राप्त थाय छे. [३२-२]

तस्सेस मगो गुरुविद्धसेवा विवज्जणा बालजणस्स दूरा ।

सञ्जायएगन्तनिसेवणा य सुत्तथसंचिन्तणया धिई य ॥

तेना मार्ग आ प्रमाणे छे: सद्गुरु अने ज्ञानवृद्ध
 पुरुषोनी सेवा करवी; अज्ञानीओने संग दूरथी न त्यागवो;
 ओकाग्रचित्तथी सतशास्त्रने अभ्यास करवो; तेना अर्थानुं चिंतन
 करवुं; अने चित्तनी स्वस्थताइपी धृति डेणववी. [३२-३]

सूचि

अकर्मभूमि २६१
 अकलेवरत्रैणी ५१
 अकामभरण २५८
 अक्रियावाद ६४, ६७
 अग्निज्ज्वो २५६
 अधाती कर्म १७८
 अज्ज्व द्रव्य २५२
 अज्ञानवाद ६४
 अधर्म द्रव्य १६२, १६६, २५४
 अनंतानुबन्धी (कषाय) १७५, १६४
 'अनंत' वर्ष ४६, ५२
 अनाद्विअ हेव ५७
 अनुप्रेक्षा ४६ (ज्जुअो स्वाध्याय)
 अनुभावबन्ध २२६
 अप्रमाद १६-२१
 अर ६६
 अरिष्टनेभि १२३
 अवगाह १६३
 अवधिज्ञान १३१, १६८
 अवसर्पिणी २३७
 अविनीत पर
 अविरति १७, २२५
 असमाधि -नां स्थान २१२
 'असंभयेय' वर्ष ४६, ५२
 असंयम -ना प्रकार २११
 असिपत्रवन १०६
 अस्तिकाय १७४, २५५

अंग -चार, जोधिनं १६; -दश,
 इत्तम १६; -त्रय १३२, १७४;
 -विद्या ३६; -विकारविद्या ८६
 अंतरायकर्म १६१, २२६
 अंतरीक्ष विद्या ८५
 अंतर्मुहूर्त २३०
 अंधकवृष्ण १२८
 अहिसा ३६, ६३
 आकाश १६२, १६६, २२५; -ना जे
 भेद १७०
 आकाशगंगा १०४
 आचारंग २१२
 आचार्य -वगेरे दश २०७
 आत्मा ७७
 आभिनिष्ठाधिक ज्ञान १६८
 आभियोगिक भावना २५७
 आयुषकर्म १८२, २२८
 आरंभ १४३
 आर्तध्यान १६४, २०४, २३६
 आर्थ -त्व ६४; -धर्म ६४
 आलोचन १७७, २०३, २०६
 आसुरी -दिशा ३०; -भावना २५८;
 -योन ३५
 आस्रव १०७, १६३, २०२
 आंतरदीप २६१
 आग्नेय २५६
 धनुकार ७५

छिद्र ३६, ५६, १२८
 छियांपथिक १६२, १६५
 छिन्नप्राग्भार २५१
 छत्रलोक ८६
 छत्रसेन १२३
 छत्रोदवाह २०
 छत्तरगुण १५१
 छत्पादन होष १४१
 छत्सर्पिणी २३७
 छद्मयन ६६, ६८
 छद्मगम होष १४१
 छपधान २३६
 'छपयोग' १६३
 छपसर्ग -त्रणु २०६
 छपसंपदा १५१
 ऐकेंद्रिय ज्व ४६
 ओषोपधि १४२
 औदारिक शरीर १६३, १६६
 औपग्रहिकोपधि १४२
 कर्णवाद्युका नदी १०६
 कपिल मुनि ३२-७
 कभवावती ७५, ८१
 करकंडु रान् ४५, ६६, ६८
 कर्ण २०५
 कर्म -ना आठ प्रकार १७८; -ना
 हेतुओ १७, २८, २२५; -भूमिरद १
 कलिंग देश ४५, ६६
 कषाय १७, २६, ४६, २०६, २२५
 कथक पथ
 कर्णभावना २५७

कपिलपुर ६६, ७०
 कंजोण पथ
 कपोती वृत्ति १०४
 कामहुवा गाय ११४
 काय -ज, ज्वना (जुओ ज्व)
 कायंयुत्सर्ग २०४
 कायस्थिति ४६, २६३
 कायोत्सर्ग १५५, १७६, २०४
 कर्मणु शरीर १६३, १६६
 काल १६२, १७०, २२५, २६७-७०
 कालिजर पर्वत ७०
 कशी ७०; -राज ६६, ६८
 कारथप १४६
 कांपिल्य नगर ६२
 किल्बिषिक हेव १०६, २५८
 कुरर पक्षी ८२, ११६
 कुष्ठे विधा ११६
 कुंथु रान् ६६
 केवलज्ञान १६८; -दर्शन १६१, १६७
 केवलीकर्मांश १८६, १८८, १६३
 केशव १२२, १२३
 केशीकुमार १३० छं
 केशर उद्यान ६२
 केशक उद्यान १३२
 कौतुककर्म १२४, २५७
 कौशिक रान् ६३
 कौशांभी ११२
 क्रिया -पांय २०६; -वाह ६४,
 ६७; -स्थान २११
 क्षायिक-सम्यक्त्व १७६

ખેટ ૨૦૫
 ગણુધર ૧૫૮
 ગણુરાજ ૮૬
 ગદ્દભાડી ૯૪
 ગર્ગ ૧૫૮
 ગંધન સર્પ ૧૨૮
 ગંધહસ્તી ૧૨૪
 ગારવ -ત્રણુ ૧૦૭,૨૦૮
 ગાંધાર ૪૫,૯૬
 ગુણુ ૧૬૨,૧૬૯; -સાધુના ૨૧૨;
 -સ્થાન ૧૭૨
 ગુપ્તિ ૪૬,૧૩૯ ઇં
 ગોત્રકર્મ ૨૨૯
 ગૌતમ ૪૮,૯૪,૧૩૧ ઇં
 ધાતી કર્મ ૧૭૮
 ચક્રવર્તી -નાં ૨૮૧ ૫૬
 ચર્યા -સાધુની ૧૫૦ ઇં
 ચંપાનગરી ૧૧૮
 ચાતુર્યામ ૧૩૨
 ચારિત્ર ૪૬,૧૩૪,૧૬૧,૧૬૮; -ના
 પાંચ પ્રકાર ૧૬૬ ઇં;
 -મોહનીય ૪૬,૧૭૨
 ચિત્ર ૬૮ ઇં
 ચૂલણીરાણી ૬૯
 ચૈત્ય ૩૯,૧૧૦
 છદ્મરથ ૧૬૮,૧૭૨
 જય ૯૬,૯૯; -ધોષ ૧૪૪
 જંબુદ્વીપ ૫૭,૨૬૧
 જિન ૧૬૮,૧૭૨
 જીવ -ના ખે પ્રકાર ૨૪૭; -કાય, છ

૬,૬૬,૧૬૨; -ખે ઇંદ્રિય, ત્રણુ
 ઇંદ્રિય, ચાર ઇંદ્રિય, જલચર,
 ખેચર, સ્થલચર ૨૬૦; -ત્રસ,
 સ્થાવર ૨૪૭-૯; -પંચેંદ્રિય,
 નારકી, તિર્યંચ ૨૪૮; -સંમૂર્છિમ
 મનુષ્ય, દેવ ૨૪૯; -મુક્ત ૨૫૦;
 -પૃથ્વીકાય, જળકાય, વતસ્પતિ-
 કાય, સાધારણશરીરી ૨૬૩; -ની
 આયુષ્યસ્થિતિ, ભવસ્થિતિ;
 -નો પુનરાગમનકાળ ૨૬૩
 જ્યોતિષાંગ ૧૪૮
 જ્યોતિષકહેવો ૨૬૧
 જ્ઞાતપુત્ર ૯૬,૨૫૯
 જ્ઞાતાધર્મકથા ૨૧૧
 જ્ઞાન ૧૩૪,૧૬૧; -ના પાંચ પ્રકાર
 ૧૬૮; -(વિશેષબોધ) ૧૯૩,૧૯૭
 જ્ઞાનાવરણીયકર્મ ૧૯૧,૨૨૬
 તરવ -નવ ૧૬૩
 તપ ૪૬,૨૦૬; -ના પ્રકાર ૧૯૮-૨૦૯
 તાલપુટ વિષ ૮૯
 તિદુક -વૃક્ષ ૬૧; -ઉદ્યાન ૧૩૨
 તૈજસ શરીર ૧૯૩,૧૯૬
 તૃણપંચક ૧૩૩
 દર્શન ૭૯,૧૦૮,૧૩૪,૧૬૧,૧૬૮,
 ૧૭૫; -નાં દશ કારણુ ૧૬૪; -નાં
 લક્ષણુ ૧૬૬; -વાળાનો આચાર
 ૧૬૬; -(સામાન્યબોધ) ૧૯૩,
 ૧૯૭; -મોહનીયકર્મ ૪૬,૧૭૨
 દશ નાવરણીયકર્મ ૧૯૧,૨૨૭
 દશાણુ ૭૦,૯૬; -ભદ્ર ૯૬,૯૯

दशाहं १२२	नोक्याय ४६
दशाश्रुतस्कंध २१२	पद्मगुह्य ६६
दंड-त्रणु १०७, २०८; -विधा ८६	परम अध्यात्मिक हेव २१३
'दिव्यपाद्री' वर्ष ६५	परमाणु १७०, २५३
देव-ना वर्ग २१२	परिषद् १०-५; -न्य ४६
देवप्री १२२	पर्याय १६२, १६६
दोगुंरुं हेव १०१, १०६, ११६	पापशास्त्र २१३
द्रव्य १६२, १६६	पार्श्वनाथ १३१
द्रोणमुष्ण २०५	पालित ११८
द्रारिका १२५	पांत्राल ४५, ७१, ६६
द्विमुष्ण ४५, ६६	पिडुंड ११८
धर्म ४७, २१०; -अस्तिकाय १६२,	पुद्गल १६२-३, १७०
१६६, २५४; -ध्यान १६४,	पुरुषवेद ४६, १७७
२०४, ३३६	पुरीमताल ६६
ध्यान-यार १६४, २०४, २२६	'पूर्व' वर्ष ५२
नग्नतिराज ४५, ६६	पौरुषी १५१
नग्नवेश (साधुपणु) ११७	पौषध ४२
नपुंसकवेद ४६, १७७	प्रकृतिबंध २२६
नभिराज ३८-४७, ६६	प्रतिकमणु १७६, २०६
नय १३४, १७४	प्रतिभा-कपासकनी २१०; -बिक्षुनी
नलकुणर १२८	२११
नंदनवन ११४	प्रतिकेणना १५२
नंदीशेष ५५	प्रत्याख्यान १८०
नामकर्म १८७, २२८	प्रदेशबंध २२६
निदान १७८	प्रमाणु १७४
निमित्तशास्त्र ११६	प्रमाह १७, २२५
'नियाणु' ६६	प्रवचनमाता १३६ अं०, १७६
निर्णय १६३	प्राणु -दश २०६
निश्चयनय १३४	प्राणी-छ वर्ग २१०; -१४ वर्ग २११
नीलपर्वत ५७	प्रायश्चित्त -दश २०३; २०६

અક્ષયદ્ર ૧૦૧	મહાપદ્મ ૯૬,૯૯
અક્ષયકુમાર ૧૦૧	મહાબલ ૯૬,૯૯
અહલકલ્પ ૨૧૨	‘મહાપાલી’ ૯૫
અભિચર્ય ૮૭-૯,૨૧૦,૨૧૧; -અને આહાર ૨૧૯	મહાપ્રાણુ વિમાન ૯૫
અભિદત્ત ૬૯ ઇ૦	મંગળકર્મ ૧૨૪
અભિલોક ૯૫	મંડિકુક્ષિ ચૈત્ય ૧૧૧
અભિણુ ૧૪૬	મંત્રવિદ્યા ૮૬
અક્ષત્રવ્યાખ્યાન ૨૫,૧૮૫	મંદરગિરિ ૫૭
અદ્રા ૬૩	મારણાતિક સંલેખના ૧૫૪
અચરથાન, સાત ૨૧૦	મિથિત્તા ૩૮
અરત ૯૬,૯૯	મિથ્યાત્વ ૧૭,૫૦,૨૨૫
અવનવાસી, દશ ૨૬૧	મિથ્યાદર્શન ૧૭૮
અવસ્થિતિ ૪૯,૨૬૩	મૂલ -ગુણુ ૧૫૧; -વિદ્યા ૮૬
આરંડ પક્ષી ૨૦	મૃગા ૧૦૧; -પુત્ર ૧૦૦ ઇ૦
આવના ૪૭,૨૧૨,૨૫૭	મોક્ષ ૧૬૩
અિક્ષા ૭,૮૪,૧૫૪; -ના નિયમ ૨૧૦; -નાં કારણો ૨૧૦	મોહ -નાં રથાન ૨૧૩; -ભાવના ૨૫૮
આગરાજ ૧૨૮	મોહનીયકર્મ ૩૮,૪૬,૧૯૧,૨૨૮
આગલોકો ૮૬	મ્લેચ્છ ૫૦
આમવિદ્યા ૮૫	યજ્ઞ ૬૬,૧૪૪
મગધ ૧૧૦	યથાખ્યાત ચારિત્ર ૧૬૮,૧૮૯
મધવન્ ૯૬,૯૯	યોગ ૧૭,૬૬,૨૧૬,૨૨૫-૬
મડંબ ૨૦૬	રથનેમિ ૧૨૨ ઇ૦
મતિજ્ઞાન ૧૬૮	રામ ૧૨૨
મદ, આઠ ૨૧૦	રૂપિણી ૧૧૯
મન:પર્યાયજ્ઞાન ૧૬૮	રૈવતક ૧૨૫
મનુષ્યલોક ૫૮,૨૬૧	રોહિણી ૧૨૨
મરણુ -સકામ અને અકામ ૨૨-૫; -બાલ ૨૫૮	રોહિત ૮૧
	રૌદ્રધ્યાન ૧૯૪,૨૦૪,૨૩૬
	લક્ષણુ -વિદ્યા ૮૫; -શાસ્ત્ર ૩૬

धवणु समुद्र ५८, २६१
 लेश्या ६७, २३३-४३
 वज्रमखलनाराय संछन्दन १२६
 वज्रवाहुका १०६
 वर्धमान १३२; -गृह ४१
 वसुदेव १२२
 वज्रच्छेदविद्या ८५
 वायुध्रुव २५६
 वाराणसी ६१, १४४
 वासिष्ठि ७६
 वासुदेव ५६, ६७
 वास्तुविद्या ८६
 विकथा, यार २०६
 विजय ६६, ६६; -घोष १४५
 विहेह ४४-५, ६६
 विनय ३; -वाह ६४, ६७
 विनीत ५३
 वृष्णि १२५
 वेद ७५, १४५; -वित् ८३
 वेदनीय २२८
 वैतरणी १०६, ११४
 वैधविद्या ८६
 वैमानिक हेव २६२
 वैश्रमज्जु १२८
 व्यवहान १८३
 व्यवहारनय १३४, २१२
 व्यंतर हेव २६१
 प्रत -पांय २०६
 शब्द १७१
 शरीर, पांय १६३

शलाकापुरुष ६७
 शक्य, त्रणु १०७, १७७, २०८
 शाहमली वृक्ष १०६, ११४
 शाश्वतवाही २०
 शास्त्रज्ञ, सायो ५३-८
 शांतिनाथ ६६, ६६
 शिक्षाप्रत २४
 शुक्लध्यान १८३, १८६, १६३, १६४,
 २०४, २३६
 शैक्ष २०७
 शैलेशी नशा १८६, १६२
 शौर्यपुर १२२
 श्रावस्ती १३२
 श्रुतज्ञान १३१, १६८
 श्रेष्ठिक ११०
 श्रेष्ठी तप १६६, २०५
 धष्टीहायन ५६
 सगर ६६, ६६
 सनत्कुमार ६६, ६६, ६६
 सम्यतुरस्रसंस्थान १३०
 समारंभ १४३
 समिति ३६, ४६, १३६ ध०
 समुद्र -पाव ११८; -विजय १२२
 सम्यक्त्व ७६, १६४, १७५-६
 सम्यग्दर्शन ७६
 सर्वार्थसिद्ध २५१
 'संभयेय' वर्ध ४६, ५२
 संज्ञा, यार २०६
 संभूत ६८ ध०
 संभूति ७५ २४६

સંયત ૯૨
 સંરંભ ૧૪૩
 સંલેખના ૨૫૬
 સંવર ૪૬,૬૬,૧૬૩
 સામાજિકો ૫૭
 સામાયિક ૨૪,૧૬૭,૧૭૯
 સામુદ્રિકશાસ્ત્ર ૧૧૫
 સાંપરાયિક કર્મ ૧૬૫
 સિદ્ધ ૨૫૦-૨; -ના ગુણ ૧૮૫
 સીતાનદી ૫૭
 સુગ્રીવ ૧૦૧
 સુદર્શન ૫૭
 સૂત્રકૃતાંગ ૨૧૧-૨

સ્તુતિમંગલ ૧૫૫
 સ્ત્રી ૧૨,૩૫,૨૨૦; -વેદ ૪૬,૧૭૭
 સૌતીર ૯૬
 સ્થવિર ૧૫૮
 સ્થિતિબંધ ૨૨૬
 સ્વપ્ન -વિદ્યા ૮૫,૧૧૫;
 -શાસ્ત્ર ૩૬
 સ્વયંભૂરમણ ૫૮
 સ્વરવિદ્યા ૮૫-૬
 સ્વાધ્યાય, પાંચ ૧૫૧,૧૮૧
 હરિકેશ બદ ૫૬
 હરિષેણ ૯૬,૯૯
 હસ્તિનાપુર ૬૯,૭૩

